

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

2025 | 4

Emlékezet: polgári identitás, szertartás, múzeum, vizualitás, retró, gyilkosság, katasztrófa • Koppány • Kurt Waldheim • holokauszt

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egrý Gábor,
Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 9.

www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,

levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

A Skála áruház – ma már retrónak ható – műszaki osztálya 1980-ban.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Faragó György

E SZÁM MEGJELÉNÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

Politikatörténeti Alapítvány

PTa

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXX. évfolyam 4. szám]

Polgári család saját otthonában, 1911.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Ungvári György

GYÁNI GÁBOR

A polgári identitás konstrukciói memoárok tükrében

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.1>

A modern kori polgári (középosztályi) életforma és mentalitás szubjektív forrásaként Márai Sándor regényes önéletrajzára szokás utalni mint fontos tanúságtételre. A mű harmadik, a végleges szöveget közreadó kiadásához illesztett szerzői „Jegyzet”-ben Márai ugyanakkor világossá tette, hogy amit az olvasó itt kézhez kap, az fikcionális elbeszélés: „E regényes életrajz szereplői költött alakok; csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.”¹ Még ha pusztá retorikai fogásnak tekintjük is az idézett kijelentést, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy Márai önvallomása szépírói alkotás, így nem tulajdoníthatunk neki *közvetlen* referenciális jelentést, legalábbis nem úgy, mint ahogy egy tisztán történetírói vagy nem szépírói memoárnak. Ráadásul az író által a polgárságról alkotott kép a polgári középosztályi társadalom legfőbb egyik típusát jeleníti meg: a felvidéki cipszer polgárt és a két világháború közötti kozmopolita polgár(i)ságot mutatja be a szerző, amely elsősorban Márai szűkebb családjához és a saját személyes életútjához kötött társadalmi világot képviseli. Nem haszontalan tehát, ha túllépünk végre a honi polgárságnak ezen a ma már közhelyszerűvé koptatott imázsán, hogy az egodokumentumok ennél bővebb és változatosabb anyagát mozgósítva ragadjuk meg a szóban forgó jelenséget.

¹ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomása*. Harmadik kiadás. Révai, Budapest, [1940]. 5.

Ezzel a céllal tizenöt, könyv formában közreadott „polgári” (középosztályi) memoárt faggatunk a továbbiakban, amelyek szinte kivétel nélkül a 20. századi polgári, zömében középosztályi társadalmi milióbe engednek betekintést a visszaemlékezés sajátos műfaji keretei között. A memoárok szerzői rendszerint 1900 és az 1920-as évek dereka között született férfiak, akiknek a szülei és nemegyszer a tágabb rokonsága is bizvást polgárnak tekinthető. A narratívák – a megírásukkal többnyire egy időben – zömmel a 20. század végén, esetleg a 21. század elején láttak napvilágot. Mindez arra utal, hogy a források hasznosított korpusza azt a tapasztalati- és élményanyagot közvetíti, amely a már kifejtett polgári életvilágra vet fényt egy olyan időbeli látószögből visszatekintve, amikor a polgárság önnön eredeti történeti alakjában már jó ideje (vagyis a második világháború lezárulta óta) nem létezik, és még az emléke(zete) is csak újabban nyerhetett létjogosultságot a nyilvános közbeszédben.

Úgy választottuk ki forrásainkat, hogy azok kizárólag férfiak kezétől származzanak, mivel a „női emlékezés” és a „női írás” az övékétől eltérő valóságot mutat be a múltat illetően is; ez utóbbról külön kell számot adnia a történetírásnak. Válogatásunk nyomán az egodokumentumok feldolgozott együttesében különböző felekezetű, különféle lakhelyű és a társadalmi hierarchia eltérő posztjait elfoglaló polgári középosztályi egzisztenciák leszármazottai vallanak a valamikori családi-társadalmi milióról. Ez a változatosság kezeskedik azért, hogy megragadhassuk a réteg tényleges sokszínűségét. Reményeink szerint ezáltal sikerül érzékeltetni a közép- és felsőközéposztályon belüli, az egyes rétegeket (tömböket) és az eltérő szinteket integráló főbb jellemzőket, amellet, hogy rámutathatunk a különbözőségeikre is.

A feldolgozott memoárok szerzői kivétel nélkül értelmiségiek, benne két íróval (költővel): Németh László (1901–1975), Vas István (1910–1991); félig-meddig író volt továbbá az egyébként színházi esztéta Hegedűs Géza (1912–1999), aki történelmi regényeket is írt, valamint az építész Granasztói Pál (1908–1985), aki szintűgy szerzett néhány szépirodalmi munkát. Rajtuk kívül a memoárok szerzői között két orvost (Ormos Jenő [1922–2019], Kornfeld Tamás [1924–]), egy pszichiátert (Székács-Schönberger

István [1907–1999]), egy közgazdászt (Scitovszky Tibor [1910–2002]), egy régészt (Zolnay László [1916–1985]), még egy építész (Major Máté [1904–1986]), egy politikust és egyben történészt (Gratz Gusztáv [1875–1946]), egy politikus-bürokratát (Harrer Ferenc [1874–1969]), két magántisztviselőt (menedzsert) (Litván József [1900–1988] és Kozma Antal [1910–2000]), és végül egy köztisztviselőt (Zsiray Károly [1912–?]) találunk. Az egyetemi diplomás memoárirók képzettsége olykor eltért későbbi foglalkozásuktól és hivatásuktól: Németh László orvosi, Kozma Antal irodalom szakos tanári, Zolnay László művészettörténeti és filozófiai, Székács-Schönberger István kémikusi, Hegedüs Géza – éppúgy, mint a későbbi várospolitikus, Harrer Ferenc – jogi diplomára tett szert a hazai egyetemeken. A tárgyalt memoárok többnyire öregkorban, hetvenéves életkoron túl írásba foglalt visszaemlékezéseket jelentenek, akad azonban közöttük néhány kivétel is (Németh László, Gratz Gusztáv és Granasztói Pál). Ez azért fontos, mert az utóbbiak részbeni kivételével (Granasztói) a visszaemlékezők a valamikori polgári világot már történelemként idézik fel saját életútjuk kontextusaként, ami kellő időbeli mélységet adhatott elbeszélésük formálásának.

Megközelítésünk során nem a memoárok közvetlen referenciális mondanivalóját aknázzuk ki, nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi tudható meg belőlük a valamikori polgári-középosztályi életéről; ezek a szövegek számunkra kizárólag mentalitástörténeti dokumentumként tartanak számot érdeklődésre. Az egodokumentumok eme becses példányai arról vallanak, hogy milyen imázs gyanánt élt tovább a leszármazottakban a múltbeli, de már letűnt polgári-középosztályi létforma és életgyakorlat emléke. Mivel az emlékezők szülői családjának, esetleg további felmenőinek az életébe nyerünk betekintést ily módon, forrásunk kiválasztását az motiválta, hogy ezen életvilágok valamiképpen megfeleljenek a polgári-középosztályi ideáloknak és standardoknak. A dolog paradoxona, hogy ez csupán az ilyen és hasonló leírásokból és beszámolókból derülhet ki, nem pedig előre eldöntött „tények” szólnak amellest, hogy – társadalmi értelemben és definitíve – ki hová született és hol nőtt fel, ami sajátos szocializációt tartogatott számára.

Genealógiai tudatosság – rokonsági háló

A közhit úgy tartja, hogy a leszármazási tudat és kivált annak státusteremtő befolyása a történelmi rendiség, mindenekelőtt a (fő)nemesség sajátja. Ezt azonban némileg cáfolja, hogy a polgári-középosztályi memoárszerzők sem mentesek ettől a genealógiai tudatosságtól. Akad itt olyan narrativa is, amelynek szerzője szinte csak ennek a témának szentelte munkáját, mondván: „Ott kezdődik az ember, amikor megszületik? Hiszen létünk egészét határozza meg, kik, milyenek voltak elődeink. [...] Vajon egy budapesti zsidó polgári család fiának német koncentrációs táborokban sem rendülő érzelmes magyarságtudatát nem határozta meg döntően, hogy egy dédapja 48 hősi halottja volt, egy másik dédapja Kossuth honvédjeinek tisztje volt, és éveket ült a Neugebaudében magyar hazafi voltáért, egy szépapja Kossuth pénznyomdájának szakembere volt, a Kossuth-bankók egyik rézmetszője, aki azután tizennyolc évi rabsággal és közkatona-sággal bűnhődött azért a százforintos Kossuth-bankóért, amelynek a kliséjét ő csinálta, és amelynek egy példányát dedunokája – édesanyám – imakönyvében tartotta?”² A szónoki (vagy csupán költői) kérdésre adott válaszként Hegedűs 340 oldalon át ecseteli családjá történetét és szociológiai összetételét. Ez így talán különösen indokoltnak tűnhet a gyakorta történelmimúlt-nélküliséggel vádolt zsidó (izraelita felekezetű) visszaemlékezők részéről,³ de a más felekezetűeknél sem ritka a családi múltnak ilyenén kibeszélése.⁴ Ami már most magát a „zsidó” emlékezőket illeti, ők kétségtől azon polgárosodott neológ családok gyermekei voltak, akik szemében a saját tényleges történelmüknek

² HEGEDŰS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 10–11.

³ KOZMA Antal: *Bízva és remélve*. Kortárs Kiadó, Budapest, 1999. 8–10.; SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: *Egy zsidó polgár gyermekkora. Analitikus háttérrel*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, [2007]. 8–36.

⁴ MAJOR Máté: *Egy gyerekkor és egy kisváros emléke*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 128–132.; ZOLNAY László: *Hírünk és hamvunk*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986; ZSIRAY Károly: *Visszatekintés bölcsőre és középosztályra*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 51–75.; SCITOVSZKY Tibor: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997. 12–17., 86–89.; ORMOS Jenő: *Visszaemlékezések*. Szerzői kiadás, Budapest, 2008. 7–22.

is kivételes jelentősége van. Tudni való, hogy a hagyományos zsidó hagyomány- és múlttudat egyébként nélkülözi a nem kifejezetten biblikus (az időtlen, a mitikus) jellegű történeti tudatot, amelyet csupán az emancipáció és az asszimiláció eredményeként váltott fel a zsidóknál (az izraelitáknál) az e világi (saját)történelem képzete.⁵ A felmenők története ugyanakkor ez esetben (is) többnyire transznacionális keretbe ágyazódik, mivel szorosan összefonódik az országhatárokat átszelő vándorlással.⁶

A „zsidó” öskeresés buzgalma ugyanakkor részben kényszer hatására került előtérbe a 20. század folyamán, mivel a Horthy-kori zsidótörvények kívánalmai szerint sokaknak kellett igazolniuk akkoriban felmenőik tartós ittlétét (hogy már 1849 és 1867 előtt az ország lakosai voltak), valamint hogy a felmenőik között nincsenek izraelita felekezetű személyek. Márpedig emlékezőink történetesen épp az említett kérdésekben közvetlenül érintett nemzedékekhez tartoztak.

A genealógiai kutakodás, ami számos esetben túlmutat a múlt családi emlékezetben őrzött tudatán (és tudásán), olykor egészen meglepő eredményekre vezet, amikor bizonyos felekezeti keveredésekre (beházasodásra, elvétve kitérésre) derül fény, és amikor akár még etnikai váltásokat is bizonyít. Ezek némelyike legfőljebb az identitás biztonságát veszélyeztetheti, máskor ellenben külön politikai-egzisztenciális kockázattal is jár. Ez esetben a valamikori „zsidó beütés” hirtelen kiderülő ténye zavart okoz, ahogy az a Scitovszky család esetében is történt. A valamikori plebejus ősökkel rendelkező, de több nemzedék óta már az elitbe tartozó családból származó Scitovszky Tibor (politikus, rövid ideig külügyminiszter, majd felsőházi tag és bankvezér) a Horthy-kori establishment megbecsült tagja volt. A felesége, aki szintén osztozott férje elitbeli státusán, ugyanakkor egy bécsi zsidó nő törvénytelen gyermekeként látta meg a napvilágot, ami azonban családi titoknak számított; ezt csak hamis papírokkal lehetett

⁵ Vö. Yosef YERUSHALMI: *Záchor! Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁶ HEGEDÚS Géza: I. m. passim; SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 23–24.

(volna) elfedni, amikor a zsidótörvények igazolási eljárásra kötelezték a Scitovszky családot.⁷

Más családok is rejtgettek ehhez hasonló titkokat. Németh László édesanyja egy bécsi kasszírő és egy nemesi származású mérnök házasságából született, akik később elváltak; ugyanakkor nem feltétlenül a mérnök volt Németh anyjának a vér szerinti apja. Az író minderről felnőtt korában szerzett csupán tudomást.⁸ Ráadásul ez egy német ajkú távolabbi osztrák felmenőt is jelentett Németh László számára, akiről pedig köztudott erős magyarságtudata. Megjegyzendő, hogy Németh apja viszont paraszti származású elsőgenerációs értelmiségi volt (középiskolai tanár), ami szintügy fokozta a család érzelmi bonyodalmait, amiről mind a viszonylag fiatalon (negyvenkét éves korában) megírt memoár, mind Németh László egész írói munkássága (lásd *Irgalom* című regényét) élénken tanúskodik.

Az efféle családi titkok kitudódása komoly identitásválsággal és az imázs tényleges veszélyeztetésével járt, járhatott volna az újdonsült magyar(országi) polgári középosztály számára. Hiszen a kedvezőtlen származás ismertté válása a frissen megszerzett tekintélyes státus leértékelését vonta volna maga után. Így már ezért sem merő véletlen, hogy mindez inkább a már nem hagyományos polgári középosztályi életet élő utódok jóvoltából vált nyilvánossá jóval később. Gondoljunk bele, a társadalmi presztizs milyen fokú elvesztését eredményezte volna akkoriban, ha kitudódik például Scitovszkyné származásának valós ténye. Ő ugyanis az a valaki volt, akit akkor még hivatalos reprezentatív közszereplésre is alkalmasnak talált a politikai elit. Így lett Scitovszkyné az 1938-ban Budapesten megrendezett Eucharisztikus Világkongresszus hivatalos háziasszonya. Ez azért is eshetett meg, mert „a kormányzó nem lévén katolikus, némileg kívülállónak érezte magát, s azért is zavarban volt, mert felesége a magyaron kívül semmilyen nyelven nem

⁷ SCITOVSKY Tibor: I. m. 86–89.

⁸ NÉMETH LÁSZLÓ: *Magam helyett. (Tanulmány az életemről)*. Turul, Budapest, 1943. 9–12. Továbbá: BALINT Ágnes: *Télemakhosz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája (1901–1975)*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 25–31.

beszélt”.⁹ A katolikus és a diplomáciai körökben egyaránt otthonosan mozgó, nyelveket tudó, választékosan viselkedő és előkelő megjelenésű Scitovszkyné viszont jól megfelelt erre a feladatra. „Minden társadalmi esemény alkalmából az asztalfőn ült, jobbján Pacelli bíborossal, a későbbi XII. Pius pápával, sőt a menük megválasztásában, a virágdíszek kialakításában és a koncertek megrendezésében is aktív szerepet játszott.”¹⁰

A vegyes házasság kérdése, kivált a zsidó–keresztény frigy más összefüggésben is különös jelentőséget nyert a Horthy-korszakban. A keresztény és egyébként anyagiakban nem szűkölködő Zolnay családban is éppen ez történt: a visszaemlékező szülei ugyanis felekezeti értelemben vegyes házasságra léptek. Az 1910-ben Szegeden megkötött házasság kapcsán az „első probléma – az anyagiak elboronálása után – vallási jellegű volt. Mi legyen a születendő gyermekek vallása? A Gálok, Anyám familiája merev katolikusok voltak; Zolnay nagyapámék hitvalló evangélikusok. (Kis szabadkőművesség itt és ott, úgy látszik, nem esett latba.) Atyám – noha nem volt vallásos – nem adott reverzálist. A törvény szavában állapotdak meg: a fiúk evangélikusok, a leányok – ha megszületnek – katolikusok lesznek. Így azonban csakis evangélikus templomban esküdhettek!”¹¹ A kereskedő apától származó közhivatalnok Zolnay fia, a memoárszerző pedig izraelita felekezetű nőt vett el, a szintén bölcsész-hallgató Lányi Verát, akinek az apja, Lányi Zsigmond, a harmincas években a legnagyobb példányszámú napilap, a *Friss Újság* főszerkesztője, egyúttal a Hazai Hírlapkiadó Rt. legnagyobb részvényese is volt. Ezért is alakult úgy a zsidótörvények parlamenti elfogadása idején a vállalati tulajdon olyasfajta árjásítása, melynek eredményeként Zolnay Lászlóra testálták a vállalati vagyont. „Röviddel házasságkötésünk előtt Lányi Zsiga arra kért: Lukács Izsó közjegyző előtt kössünk egy házassági szerződést. [...] Mivel nekem semmiféle számításba vehető vagyonom nem volt, csak Verának, egyszeri átolvasás után habozás nélkül aláírtam ezt a papírt. Láttam: valamiféle Hazai Hírlapkiadó Rt.-részvények

⁹ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 67–68.

¹⁰ Uo. 68.

¹¹ ZOLNAY László: I. m. 22–23.

szerepelnek benne, de mivel ezeknek sem értékét, sem pedig a részvénypakett egyes részvényeinek számát nem tudtam – nem is kérdeztem –, nem voltak fenntartásaim. 1600 Hazai Hírlapkiadó Rt.-részvénynek Vera, illetve az én részemre való átruházásáról volt szó, 160 000 pengő névértékben.”¹² Vagy így volt, vagy sem, tény, hogy a keresztény Zolnay egyszerűen tőketulajdonos lett a házasságával.¹³

A vegyes házasság szorosan véve keresztény–zsidó vagy az eltérő keresztény felekezetekhez tartozó felek, elsősorban a katolikusok és a protestánsok közötti frigy megkötését jelentette. Valójában az ortodox és a neológ zsidók is olyannyira elidegenedtek már egymástól a dualizmus idején, hogy az izraelita felekezeten *belüli*, tehát az át- és kitéréssel nem járó ortodox–neológ házasság is komoly problémákat okozott az érintett családokban. Az ortodox család hitehagyottnak tekintette a neológ felekezettel való illetén vegyülést. Mint ahogy az egyik memoárban is olvashatjuk: „a család inkább tudná a hűtlen fiút halottnak, mint hitehagyottnak. Nemcsak az idegen nő marad idegen az ő számukra, de idegenné lesz az egykori fiú és fivér is, aki vele él. És ha történetesen szembetalálkoznék akár az anya, akár bármelyik testvér vagy rokon, még csak vissza sem köszön neki. Ugyanúgy süvet [...] ülnek érte, mint a halottak után, de ha élve meglátják, kiköpnek előtte.”¹⁴

A felekezeti egyöntetűség/különbözőség mellett további belső distinkciók is éltek a középosztály körében. Mint ahogy a zsidó pszichiáter memoárszerző egy helyen említi, a „magyarországi zsidók egyik tipikus vonalának számított, [...] hogy egy bizonyos, Kelet-Európában és a Balkánon szokatlan becsületességet, abszolút korrektséget tanúsítottak, amelyek révén komoly bizalmi állások betöltésére voltak alkalmasak. A magyarországi zsidók egy része e tekintetben szemben állott a zsidóság egy másik cso-

¹² Uo. 220–221.

¹³ A korabeli házassági vagyoniügyletekről lásd: RIGÓ Máté: „A jó parti”. Házassági szerződések a két világháború közötti Budapesten. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXXV. BTM, Budapest, 2011. 215–244.

¹⁴ HEGEDŰS Géza: I. m. 71–72. Lásd még: Uo. 76.

portjával”.¹⁵ A visszaemlékező saját családját a „korrekt zsidó” típusához sorolta, egyébként pedig nagyra tartotta a magyarországi zsidók általános szellemi teljesítményét. Mindez azonban nem gátolta meg őt abban, hogy tágabb családjá és rokonsága szinte minden egyes tagját – a pszichiátriai szakértelmét is kamatoztatva – mint lelki patológiás esetet állítsa elének!

A belső meg hasonlások inkább kivételes eseteit leszámítva feltűnő továbbá, hogy a memoárszerzők a felmenőiken túl különösen nagy gonddal ecsetelik a horizontális családi-rokonsági hálózatot is. Ez azt sugallja, hogy noha ekkor és ebben a társadalmi milióban a nukleáris családi életforma a meghatározó, korántsem enyészett még el a vérrokonság révén adódó kapcsolati háló sem. Szinte minden polgári középosztályi visszaemlékező beszámol róla, hogy gyermekként milyen intenzív kapcsolatokat ápolt a szülein keresztül a gyakorta nem is ugyanabban a helységben élő közeli és távoli rokonsággal. Ennek nyomán a cseperedő gyerekek számára akár még a középosztály belső rétegzettségé is tudatosulhatott. A szintén izraelita származású Litván Józsefet – nyári iskolai vakációja idején – a szülei elvitték felvidéki rokonaikhoz (az apjának tizenhárom testvére élt Árva megyében). „A testvérek szerették egymást, és az élet váratlan tragédiái során igyekeztek egymást támogatni. Gazdaságilag is, szellemileg szinte egy generációval elmaradottabbak voltak az asszimilációs fejlődés terén anyám családjának hasonló korú tagjainál. [...] A szintkülönbséget még növelte is, hogy anyám családjá vagyonosabb volt, a hat lány hozományt vitt a házasságba, és szemmel láthatóan szellemi foglalkozású, iskolázott férjeket választottak, ők, illetve szüleik. [...] Apai ágon ez a folyamat sokkal lassúbb volt: a tizenkét fiú közül kettő lett pedagógus, illetve tisztviselő, a többi kereskedő vagy fuvaros stb.”¹⁶

A férfiágon hódmezővásárhelyi kötődésű kórházi orvos, Ormos Jenő családjá, női vonalon, tehát a feleség és az anya révén a Leányfalun élő rokonokkal tartott fenn szoros és tartós kapcsolatokat; ennek folytán a visszaemlékező gyermek- és

¹⁵ SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 23.

¹⁶ LITVÁN József: *Étéletidő*. Tekintet Könyvek, Budapest, 1991. 15.

kamaszkorában szüntelenül Leányfalun töltötte a szünidőket.¹⁷ Nem volt ez másként Németh László esetében sem, aki apja falusi, szilasbalhási rokonai (apai felmenői) körében időzött mérhetetlenül sokat. Hozzátehetjük, íróként Németh később ennek igen nagy hasznát vette, amikor témát és modelleket talált magának ebben a falusi világban.¹⁸

Szinte minden memoárszerző elbeszélésében terítékre kerül a rokoni kapcsolatok intenzív ápolása. A pécsi szappanfőző és kékfestő kispolgári környezetből származó fővárosi orvos, Granasztói Pál családja úgyszintén mélyen benne élt a rokoni hálóban. „Pécsről, Baranyából gyakran jöttek fel hozzánk sógorok, rokonok – megyei emberek, alispán, főszolgabíró, földbirtokosok. Legtöbben nálunk szálltak meg, annak ellenére, hogy vendégszoba nem volt. Az úriszobában aludtak [inkább itt], mint szállodában, nem is takarékoságból, inkább vidékies, rokoni-összetartozásból.”¹⁹ Ennek a rokoni összetartásnak külön is hangot adott Granasztói, illetéknéppen. „Otthon a rokonok, még a távolabbi, alig ismert rokonok iránt is eleve bizalommal voltak, férfiak a nőkkel első látásra összetegeződtek, azt, hogy ki kinek a fia, lánya, kinek milyen lány a felesége, mindig tudták, vagy ha nem tudták, firtatták. Ez szüleim körében [...] általános szokás volt.”²⁰

Az egymástól távoli helyeken szétszóródva élő rokonság közötti szoros kapcsolati hálóban fontos szerep jutott a gyermekkori nyelvi szocializációban betöltött funkciónak is. Kivált ott, ahol a család nem magyar anyanyelvű volt, mint a felvidéki német ajkú Gratzéknál. „Körülbelül hat esztendő lehettem, amikor Gölnichbányára magyar gyermekek jöttek német szóra. Így eljött unokatestvérem Dax Albert, kosztosnak pedig eljött Beóthy

¹⁷ ORMOS Jenő: I. m. passim.

¹⁸ NÉMETH László: I. m. 68., 93. és passim. Itt mindenekelőtt a *Gyász* című regényére gondolunk. A regénybeli történet társadalomtörténeti kontextusaihoz: GYÁNI Gábor: Falusi elidegenedés avagy individualizáció Németh László *Gyász* című regényében. In: Uó: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013. 28–41.

¹⁹ GRANASZTÓI Pál: Apám élete. In: Uó: *Vallomás és búcsú*. 2., bővített kiadás. Magvető Kiadó, Budapest, 1965. 487.

²⁰ Uo. 490.

Zsiga, aki Beöthy Zsolt és Rákosi Szidi [az irodalomtörténész és a színművésznő, színpedagógus] fia volt. Továbbá eljöttek Csécsi Nagy nevű makói református papnak fiai és leányai. Tőlük tanultam meg először a magyar nyelvet megérteni és beszélni. [...] Kilenc és fél éves koromban 1884 szeptemberében Miskolcra küldtek cserébe, a magyar nyelv tökéletes elsajátítására. Kühne Adolf miskolci háztulajdonos fogadott családi körébe, viszont az ő Andor fia Gölnicbányára ment családjához német szóra.”²¹ Ugyanezt az utat járatták a szülei a gyermek Németh Lászlóval is már a századelőn,²² és az Ormos család több egymást követő nemzedékében szintén dívott a cseregyerek-rendszer gyakorlata. „Anyámat 16 éves korában küldték nyárra Drezdába a Thomas családhoz, akikkel még nagyapám barátkozott össze, amikor ott tanult.”²³ S fiatal korában természetesen a memoár szerzője is többször megfordult ennél a bizonyos Thomas családnál a harmincas évek során. Az idegennyelv-tudás ezúton való megszerzése általános volt tehát ebben az időben: „Apám-Anyám beszéltek németül, s mint zomboriak, egy kicsit szerbül is, bátyáim közül egyik Bolzenben, másik Grazban tanult meg németül.”²⁴

A nyelvtanítás másik bevett módja a középosztályban a házitánító-rendszer szintén elterjedt gyakorlata volt. A jómódú zsidó családokban a 19. század folyamán még a magyar nyelv elsajátításához is ezt a gyakorlatot vették igénybe. „Gyermekkorom emléke a délelőttönként Balog professzortól kapott oktatás. Igen érdekes ember volt, sok éve került a családhoz, amikor Kornfeld nagyapámat tanította magyarra.”²⁵ Valójában a már a 20. században született Kornfeld Tamás előbb tanult meg németül, mint magyarul.²⁶ Bár ebben a században inkább már csak az idegen nyelv(ek) tanítása került előtérbe ezen a módon, amire az iskolán kívül, olykor a beiskolázást megelőzően kerítettek sort. Nemcsak

²¹ GRATZ Gusztáv: *Visszaemlékezéseim*. Aura Libri, Budapest, 2007. 21–22.

²² „Nyolc éves voltam, amikor Pottendorffba, az osztrák rokonokhoz adtak.” NÉMETH László: I. m. 37.

²³ ORMOS Jenő: I. m. 29.

²⁴ MAJOR Máté: I. m. 248.

²⁵ KORNFELD Tamás: *Nem mindennapi élet*. Ford. BORBÁS Mária. Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 76.

²⁶ Uo. 91.

az arisztokrácia, hanem olykor a polgári középosztály is külföldi nevelőnők alkalmazásával oldotta meg a kérdést, ahogy a Scitovszky család is, ahol egymást követték a német ajkú nevelőnők,²⁷ de még a mezővárosi orvoscsaládban is ez a módi járta: „6–9 éves koromban német Fräulein volt mellettünk, így a konyhanyelvet negyedikes koromra már ismertem.” Később a szüleim „Nagymarosra vittek, ahol egy Pesten élő német (*reichsdeutsch*), tehát nem magyarországi és nem osztrák házaspár vállalt gyerekeket egy szép hegyoldali házban. [...] Velünk, magyar gyerekekkel főleg egy Tante Luise nevű, szintén Pesten élő német nő foglalkozott”.²⁸ A század eleji budapesti orvoscsaládban pedig ez az eljárás szinte magától értetődött: „Kétéves koromtól kezdve német nevelőnőt kaptam. Szüleim gondosan ügyeltek arra, hogy Breslauból érkezzen, mert itt beszélték a legszebb német nyelvet. Ennek következtében ugyan az anyanyelvem magyar, de gyermekkorom nyelve a német volt, és magyarul majdnem teljesen elfelejtettem, csak a konyhában, a szakácsnővel beszéltem tört magyarsággal. Amikor hatéves koromban iskolába kerültem, az első félévben komoly nehézségeim támadtak, mert meg kellett tanulnom újra magyarul.”²⁹ Mindehhez tudni kell, hogy a szülők maguk is csak menetközben, olykor felnőttként váltak kulturálisan (nyelvi tekintetben) teljes értékű magyarrá.

Szerényebb polgári egzisztenciák esetében a nyelvtanítást a családon belül oldották meg, így a szőlősgazdacsaládból származó óbudai polgármesternek, a városegyesítés után pedig kerületi előljárásági jegyzőnek a fia, a későbbi neves fővárosi politikus, Harrer Ferenc esetében is ez történt. Anyám „[a]nyanyelve német lévén, szívesen beszélt németül, atyámmal is e nyelven érintkezett, velem azonban gyermekkoromban, bár nem tudott tökéletesen, mindig magyarul beszélt; úgyhogy én a német nyelvet magyarul egyáltalán nem tudó nagyanyámtól és távolabbi környezetemtől, amely akkor Óbudán még túlnyomóan német

²⁷ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 18., 20. Az arisztokratákhoz lásd: GYÁNI Gábor: Szocializáció az arisztokrata családokban. *Történelmi Szemle*, 2023/1. 124–126.

²⁸ ORMOS Jenő: I. m. 116.

²⁹ SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 46.

ajkú volt, sajátítottam el”.³⁰ Másféle esetről számol be a virilista egri kereskedő fia, Kozma Antal: „A húszas évek elején, angol orientációra számítva, divat volt a polgári társadalomban az angol nyelv tanulása. Így kerül hozzánk apámnak angol nyelvórakat adni Hadas Gyula nyelvtanár [...], [aki d]élutánonként és vasárnap privát nyelvórakat adott.”³¹

Mindebből kitetszik, hogy a 20. század első felének polgári középosztálya többnyire már gyermekkorában egy, akár egynél is több idegen nyelvet sajátított el, ami jótékonyan segítette őt abban, hogy felnőtt korában fesztelenül utazhasson külföldre szórakozási és pihenési célokból, ami integráns része volt a korabeli középosztályi életformának.

A rokonsági kapcsolati háló emlékezeti fontossága is alátámasztja azt a modern kori polgári középrétegek kapcsán tett megállapítást, mely szerint a rokonok egymást átfedő, extenzív, integrált, *horizontálisan* konstruált hálózata roppant fontosnak bizonyult az osztálymilió kialakulásának és újratermelésének a strukturális feltételei sorában.³²

Az iskola emlékezete

A középosztályi társadalmi státus úgyszólván elengedhetetlen feltétele és szükséges kelléke a magasabb iskolai végzettség, így nem meglepő, hogy a memoárok túlnyomó hányadában a szerzők sokat beszélnek saját iskolai tapasztalataikról és élményeikről. Az arisztokrácia csemetéitől eltérően a középosztályi fiúk és lányok elsőként rendszerint a községi (állami) vagy a felekezeti elemi isko-

³⁰ HARRER Ferenc: *Egy magyar polgár élete I.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1968. 16–17.

³¹ KOZMA Antal: I. m. 23.

³² David Warren SABEAN: Kinship and Class Dynamics in Nineteenth-Century Europe. In: David Warren SABEAN–Simon TEUSCHER–Jon MATHIEU (eds.): *Kinship in Europe. Approaches to Long-term Development (1300–1900)*. Berghan Books, New York, 2007. 311–312. Lásd még: HALMOS Károly: *Családi kapitalizmus*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008; GYÁNI Gábor: Rokonság és a polgári „osztály” létrejötte. In: Uó: *Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok*. Korunk-KOMP-PRESS, Kolozsvár, 2012. 115–137.

lába járással kerültek ki az otthoni szocializáció köréből. Kivételek persze itt is akadtak: „Mivel elég fejlett gyermek voltam, atyám öt éves koromban magánúton elkezdte velem az elemi iskolai tanulmányokat; a vizsgát már nyilvánosan tettem le.”³³ A szegedi polgárgyerekek számára pedig a szülei kinéztek egy magániskolát, mert abban jobban bíztak, hiszen már az anya is kijárta azt annak idején, hogy onnan kerüljön feljebb a polgári iskolába. Idővel aztán a gyermekeket mégis átírták a nyilvános „minta iskolába”, a tanítóképző gyakorlóiskolájába.³⁴ A Szegedhez közeli Hódmezővásárhely orvoscsaládjának a fia pedig egy református elemi iskola diákja lett a húszas években.³⁵ Az elemi iskolában szerzett meghatározó élmények egyike volt, hogy a szóban forgó úri gyerekek itt találkoztak először alacsonyabb társadalmi állásúak gyermekeivel. Az elemi iskola emlékezetbeli helye ugyanakkor alárendelt ahhoz képest, amit a középiskola, a gimnázium vagy a reáliskola jelentett visszaemlékezőink számára. Memoárjaikban az életút egyik legrészletesebben taglalt szakasza a gimnáziumi tanulmányok idejéhez kötődik. Ez határozottan azt sugallja, hogy a középiskola adta a felnőtt életben majdan betöltött értelmiségi hivatáshoz a döntő indítást. S nemcsak a szellemi épüléshez való hozzájárulása miatt alakultak így a dolgok, de bizonyos mentális készségeknek, a habitusnak és a jellemfejlődésnek is a középiskolában (a gimnáziumban) vetették meg az alapját – legalábbis többnyire ezt vélelmezik utólag az emlékezők. Már az is erről árulkodik, hogy ha szó esik egyáltalán az egyetemi évekről, sokkal szegényesebb beszámolók olvashatók róluk a memoárokbán, mint a gimnáziumi időszakról. Persze nem minden memoár szerzője járt egyetemre, így a költő Vas István, a menedzser Litván József vagy a köztisztviselő Zsiray életéből ez kimaradt, mások pedig egyetemi éveik megkezdése előtt hagyták abba életük elbeszélését (Németh és Székács-Schönberger).

Gyakorta visszatér az elbeszélésekben a gimnázium intellektuális színvonalának a dicsérete, mint a következő passzusban is: „Az oktatás színvonala tanáronként valamelyest változott, de

³³ HARRER Ferenc: I. m. 23.

³⁴ ZSIRAY Károly: I. m. 96–97., 172.

³⁵ ORMOS Jenő: I. m. 114–115.

általában magas volt, és mind humán, mind reál tárgyakban igen nagy anyagot ölelt fel” – szól az értékelés egy budapesti tanintézményről.³⁶ Másvalaki (a későbbi orvos, egyetemi tanár) azt emeli ki, hogy számára a gimnázium jellemformáló hatása volt a legfontosabb: „nem győzőm eleget hangsúlyozni, hogy a legfontosabb, amit a gimnázium számomra nyújtott, az igazságosság volt és a hit az igazságosságban”.³⁷ A majdani építész-tervező a bajai gimnáziumi évei során nyert tapasztalatként fogalmazta meg, hogy különösen erősen hatott rá itt az „osztálykülönbségek nélküli” közösségi élet ethosza.³⁸ Mindezek ellenpontjaként olyan visszaemlékező is akadt azonban, aki számára nem jelentettek túl sokat a gimnáziumi stúdiumok, mondván: „a legtöbb tantárgy oktatásánál csak az anyag gépies elsajátítása volt a cél, és minket is jóformán csak az érdekelt, hogy minél jobb osztályzatot, kalkulust szerezzünk. A tudás elmélyítésére nem kaptunk ösztönzést.”³⁹

A szüntelen nyelvi és kulturális magyarosodás akaratától eltelt Gratz Gusztáv, amikor a kifejezetten német eszmeiségű iglói evangélikus gimnáziumból idővel átkerült a kolozsvári unitárius gimnáziumba, csalódást érzett magában a szellemi színvonal iglóinál alacsonyabb foka miatt. Utólag mégis annak a véleményének adott hangot, hogy sokat köszönhet a kolozsvári tanintézménynek. „Szabad szellem uralkodott ott a tanítványok között. Az iskola nem verte béklyóba nézeteinket, sőt örült, ha látta, hogy a lelkek szabadon, kényszer nélkül fejlődnek. Talán ez onnan származott, hogy az unitáriusok szoros kapcsolatban voltak az angolokkal, átvették nevelésük szellemét, mely szellem a kolozsvári unitárius gimnáziumban érezhető volt.”⁴⁰

A gimnáziumi évek hozadéka olykor az is, hogy az értelmileg érettebb fiúk szert tettek azokra a társadalmi tapasztalatokra, amelyek azután tartósan beépültek a világképükbe. Ismerve a korabeli gimnáziumi (és reáliskolai) tanulók szociális ösz-

³⁶ KORNFIELD Tamás: I. m. 95.

³⁷ ORMOS Jenő: I. m. 141.

³⁸ MAJOR Máté: I. m. 291.

³⁹ KOZMA Antal: I. m. 28.

⁴⁰ GRATZ Gusztáv: I. m. 25.

szetételét, nem meglepő, hogy ez az élményanyag az ebben az intézményi körben szorosabb keresztény-zsidó érintkezés hatását is magában hordozta. Ez kivált fontos kérdés volt e réteg gyermekei esetében. A keresztények zsidókhoz való viszonya, a velük kapcsolatos beállítódás és vice versa, markáns középosztályi mentális univerzumot rejtett magában a 20. század első felében. Az ezt illető „politikai” szocializációnak, társadalmi tudatosodásnak kedvező táptalaja lehetett a gimnázium, ahol az ambiciózus és öntudatos zsidó és keresztény diákok nap mint nap szembesültek egymással. Ezt az öntudatosodási folyamatot a keresztény diák szemszögéből regisztrálja a Bulyovszky utcai gimnázium diákjaként megélt emlékeit felidéző Németh László, és ennek mintegy ellenpontja a zsidó diák, Székács-Schönberger István közel egykorú gimnáziumi élményanyaga. A pesti terézvárosi (és nem a budai) gimnáziumi évek során a tanulmányi téren egymással versenyző diákok egymásról alkotott képét módfelett átszínezte a zsidó–keresztény idegenség érzése és tudata; a diák Németh Lászlót ez végül arra készítette, hogy visszatérjen korábbi budai gimnáziumába. Az egyik tanárával folytatott beszélgetésbe csomagolva így indokolja az író ezt a valamikori elhatározását. „Én nem szeretek itten; ez nem nekem való iskola. De hát mi a kifogásod [így a tanár]? Ez nem magyar iskola, nyögöm [...]. Hát milyen? [...] Megszégyenülten valami olyat dohogtam, hogy itt nem elég komolyak a fiúk.”⁴¹

A másik oldal tapasztalatait a későbbi pszichiáter szólaltatja meg illetéknéppen: „Amilyen fontos és pozitív hatása volt fejlődésemre a középiskolának, olyan negatív hatása volt és következményeiben nagyon káros hatást fejtett ki rám és egész generációmra a zsidó hitoktatás csődje.”⁴² Majd hosszan fejtegeti Székács-Schönberger, hogy mennyire életidegennek tűnt számára és nemzedéke többi tagja számára is ez a tantárgy, olyanok számára, akik már asszimilálódtak és igyekeztek integrálódni a többségi társadalomba; a vallási alapokon nyugvó zsidó identitás ezen iskolai tananyagba zsúfolt közvetítése viszont ellenkezett a

⁴¹ NÉMETH László: I. m. 151–152.

⁴² SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István: I. m. 75–76.

vágyaikkal és az akaratukkal. Jóllehet, amikor memoárszerzőnk középiskolába járt, vagyis a tízes és húszas évek fordulóján, az országban éppen tombolt az antiszemitizmus.

Más volt persze a helyzet egy vidéki, ráadásul felekezeti gimnázium esetében, ahová Major Máté is járt. Amikor a szerző pontos, számszerű adatokkal kifejezett leírását nyújtja gimnáziuma szintén tízes évek végi diáktársadalmának, akkor konstatálja ugyan, hogy „a tehetősebb rétegek iskolája volt a bajai ciszterek gimnáziuma is”, ám egyetlen szót sem ejt holmi felekezeti, kivált zsidó–keresztény megosztottságokról.⁴³

Az érettségivel úriemberré előlépő diák további tanulmányi útja meglehetősen egysíkú volt ebben a korban. „Magyarországon valamikor minden főiskolai hallgató, akinek máshoz különös hajlama nem volt, a jogi pályára lépett.”⁴⁴ Mint ahogy az idézett sorok szerzője is tette. Hasonlóan nyilatkozik a később neves amerikai közgazdásszá vált úri fiú is. „Mint a többi, különösebb elhivatottságot nem érző középosztálybeli ifjú, én is a budapesti jogi fakultásra iratkoztam be.”⁴⁵ Más kérdés, hogy ez utóbbi ifjú életútja ettől végül elkanyarodott, s talán a bankár apa hatására is, cambridge-i közgazdasági egyetemi hallgatóként folytatta tovább a tanulmányait. S a szintén jogi doktor Hegedűs Géza sem ügyvédként élte le később az életét, mert regényíró és színházi esztéta lett belőle. Viszont Vas István – menedzser apával a háttérben – Bécsben kereskedelmi főiskolát végzett, de egész életében költőként és íróként tevékenykedett.

Kivételesen két olyan szerzőnk is akad, akiket a bölcsészettudományi stúdiumok ragadtak magukkal: Kozma Antal a pécsi, Zolnay László a pesti egyetemen hallgatott humán tudományi kurzusokat (utóbbi végül nem diplomázott). Ráadásul későbbi életpályájukon már nem az ennek megfelelő hivatást és foglalkozást üzték; Kozma kereskedelmi utazóként (menedzserként) kereste a kenyerét, bár azért szerzett doktori fokozatot irodalomtudományból, Zolnayból pedig – hosszabb távon – régész lett, holott filozófiát és művészettörténetet tanult az egyetemen.

⁴³ MAJOR Máté: I. m. 291.

⁴⁴ HARRER Ferenc: I. m 42.

⁴⁵ SCITOVSKY Tibor: I. m. 71.

Kozma esetében a zsidó származás játszott ebben közre, Zolnay tekintve pedig minden bizonnyal a háborús években betöltött, korábban már említett strómanszerep térítette el őt időlegesen a filozofi hivatás gyakorlásától. Mindenesetre csak az ő emlékeztük őrizte meg teljes valójában az egyetemi stúdiumok kivételes jelentőségét, amely életük adott szakaszában meghatározóként hatott számukra.

Külön szint képvisel ebben a sorban Litván József nagyvállalati menedzser, aki határozott társadalomtudományi (pszichológiai és filozófiai) érdeklődéstől vezettetve bölcsészeti tanulmányok folytatására lett volna predesztinálva. Amikor azonban a húszas évek első felében Bécsben élt, és egyébként jelentkezett az orvosi karra, magyar zsidó származásuként erre semmilyen lehetősége sem nyílt.⁴⁶ Így egzisztenciális kényszerből lett tehát belőle végül vállalati vezető (ez az eset Kozma Antal hasonló életútjára emlékeztet bennünket). Holott Litvánt egész életében komoly humántudományi és művészeti érdeklődés és ténykedés fűtötte: ennek nyomán válhatott belőle a második világháború éveiben az *Új magyar rajzművészet* című úttörő művészettörténeti könyv társszerzője is.⁴⁷

A gimnáziumi (középiskolai) tanulmányi idő emlékképei plasztikusan megmutatják, hogy miközben ennek az intézménynek ténylegesen megvolt vagy meg lehetett a társadalmi integrációs funkciója,⁴⁸ aközben komoly „szocializációs” szerepet is vitt a társadalmi distinkciók érzületének kialakításában. Ez a hatás elsősorban a kevert összetételű nagyvárosi körülmények között érződött, ahol főként a zsidó–keresztény elkülönülés (idegenkedés) tapasztalatára tettek szert a gimnáziumi osztályközösségben élő diákok. Kisvárosi és vidéki viszonylatban sokkal inkább az érettségivel megszerzett úriemberi státus tekintélye

⁴⁶ „1920 augusztusában utaztam el [Bécsbe], hogy szeptemberben beiratkozhassak az orvosi karra. Az egyetemen a magyar kvóta, sajnos, akkorra már régen be volt töltve. Erre megpróbáltam idegen papírokat szerezni, de végül ez sem sikerült.” LITVÁN József: I. m. 35.

⁴⁷ Uo. 66.

⁴⁸ Ezt külön is hangsúlyozza: KARÁDY Viktor: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: SASFI Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg, 1997. 23.

számított döntőnek, amely az azzal nem rendelkező alsóbb társadalmi rétegekkel szembeni magasabbrendűség érzését keltette a maturánsokból. Így írta felül az iskola formális intézményi rendje azt a diszkrét társadalmi különbségeket elfedő hatást, amit az informális rokoni hálózaton belüli tájékozódás teremt(het)ett, mely utóbbi nyomán a vérségi összetartozás integráló befolyására a vagyoni és műveltségbeli differenciák még feledhetők vagy könnyűszerrel átléphetők voltak.

A középosztályi lét szimbóluma: az otthon

Közismert, hogy mennyire fontos kelléke volt esetünkben a társadalmi státusnak az otthon. Nem véletlen, hogy a polgári emlékezetben is kiemelt jelentőségre emelkedett a lakás és a háztartás körültekintő leírása, benne az elmaradhatatlan cseléddel. Még a 19. század végi szerényebb óbudai polgári otthon is így nézett ki: „Lakásunk három kis szobából és a közébük ékelt konyhából állott. Nagyanyámnak a konyhán túl eső szobája gimnazista koromban egyúttal az én tanulószobám is lett.”⁴⁹

Szegeden a Leszámoló Hivatalon (a mai bölcsészkar épületén) belül ott hivatalnokoskodó férfi családi otthona is egy több mint száz négyzetméter alapterületű háromszobás lakás volt. „Mindhárom szoba az utcára nézett. A négyablakos középső sarkoszoba volt, [...] óriási legyezőalakot mutatott. A tér felőli kétablakos nagyszoba a szüleink hálósobája lett, mi a sarkon túli kisebbik szobát kaptuk, de hármunknak eléggé nagy volt ez is. [...] A tágas előszobából keskeny folyosót hagytak a konyhához, melyből a cselédszoba nyílt, és innen – különös beosztás! – a kamrába lehetett jutni. A meghagyott közlekedőfolyosó oldalfalával rekesztették el a fürdőszobát és az illemhelyet, kádat azonban nem adtak, azt apámnak kellett megvásárolnia.”⁵⁰ Az emlékező megjegyzi: nem szorongtak a tágas lakásban, a bérelt zongorát

⁴⁹ HARRER Ferenc: I. m. 20.

⁵⁰ ZSIRAY Károly: I. m. 287. Megjegyzem: a szóban forgó lakást ebben az iroda-épületben mesterségesen alakították ki.

pedig a szalonként használt négyablakos sarokszobában helyezték el. Egyébként ebben a lakásban központi fűtés volt.⁵¹

A fővárosi orvoscsalád belvárosi lakásáról olvasva az iméntihez roppant hasonló benyomást szerezhethünk a középosztályi otthonkultúráról. „A lakás hálóképiségei – szüleim hálószobája és a gyerekszoba – a szobasor belső részén voltak, a fürdőszoba mellett. A többi helyiségeket: az úriszobát, az ebédlőt, a várót úgy rendezték be, tartották rendben, takarították, hogy bármikor vendéget fogadhassunk bennük. [...] Amíg húgom és én kisebbek voltunk, mi aludtunk a nevelőnővel a gyerekszobában, s a bátyám a rendelőben. [...] A hatalmas lakásban tulajdonképpen csak három, legfeljebb négy személynek volt hely, a személyzetet kívül, akik egy udvari szobában aludtak. Dél előtt a kitakarítás után az egész lakás egybe volt nyitva, a kitért szárnyas ajtókon át végig lehetett látni a szobasoron. Egyik végében, a rendelőben, apám díványa látszott, ahol éjjel bátyám, majd én aludtunk. [...] Másik végében látszott a hálószoba, középen az egymás melletti, két ágygal. [...] Ebédnél becsukták az ajtókat, és délután már így maradtak.”⁵² A hálószoba teljesen exkluzív helynek számított, ahova „még a közelállók sem mentek be, legfeljebb betegség idején”.⁵³

A középosztályi lakáshierarchia ennél azért valamivel változatosabb volt. „Gyerekkoromban ismerősöknél, rokonoknál is többnyire ilyen öt-hatszobás háztartásokat láttam, szakácsnéval, szobalánnyal, és azt hittem, ez az általános szokás. Később megtudtam vagy tapasztaltam, hogy vannak ennél nagyobbak, de még mindig polgári háztartások, belvárosi bérlakásokban, olykor nyolc szobával és két-három szobalánnyal vagy inassal. Ilyen nagyobb lakása, személyzete volt egyik-másik nyilvános rendes professzornak is. Velük azonban szüleim nem érintkeztek, apám orvoskari elkülönülés miatt, anyámat pedig feszélyezte, ha olyanok hívták, akiknek a vendéglátását nem tudta viszonzni. Szüleim csak »unzereiner«-ekkel [magunkfajtákkal] érintkeztek, így nevezték a velük egyenrangú, anyagi helyzetű,

⁵¹ Uo. 288.

⁵² GRANASZTÓI Pál: I. m. 469–470.

⁵³ Uo. 470.

felfogású családokat.”⁵⁴ És nem voltak unzereinerek sem a nyolcszobás professzorok, sem a szegényebb és/vagy zsidó származású szakmabeliek.

Merőben más lakásviszonyok uralkodtak vidéken, akár még a vidéki városokban is. A hódmezővásárhelyi kórházi orvos egy nagy udvarú gazdaház lakója lett, amikor pesti egyetemi évei után visszatért a szülővárosába, ahol azonban a háztartás a nagyvárosi polgári normáknak felelt meg, két „bentlakó cseléddel (szakácsnő, szobalány), majd egy német ajkú nevelőnővel (aki a német eredetű Ormos [valamikor Spitzer] családdal az anyanyelvén társaloghatott), de ehhez még egy kertész is járult. Viszont a házban nem volt folyóvíz, csak egy gémeskút (!) (a főzéshez, az iváshoz egy közeli nyilvános ártézi kútról hordták a vizet), és bár az istállót már korábban lebontották, disznót és aprőjószagot azért mindig tartott a család.”⁵⁵

A század eleji bajai középosztály is a fentihez hasonló módon lakott. Major Máté apja, a helyi járásbíróság elnökeként a kisváros elitjéhez tartozott; a fia emlékei szerint abszolút patriarchális tekintély és úr volt a családban. Ugyancsak kimerítő beszámolóval szolgál memoárjában az építész a távolabbi felmenői révén német eredetű (Mayer) Major család (a feleség is német leszármazású volt) két bajai otthonáról. Úgy emlékezik meg róluk, mint amelyek „a bajai polgárházak típusát követték”. Az egyik Majorház négy szobából állt (háló, szalon, ebédlő, nappali és gyerekszoba), és a berendezésről magáról is sokat meg lehet tudni a visszaemlékezésből. Fontos megjegyezni, hogy a lakáshoz nem tartozott fürdőszoba, és az ebédlőt a család csak vendéglátáskor használta, a nagy udvar pedig itt is gazdasági célokat szolgált (istálló, kocsiszín, amiből utóbb mángorló és lomtár lett, a mosókonyhát kiegészítendő).⁵⁶ A másik Majorék által lakott bajai polgárház a belvárosban feküdt, és azzal tűnt ki az előbbihez képest, hogy volt benne cselédszoba is. Fürdőszobáról azonban itt sem esik szó, ezúttal viszont már nem petróleum, hanem villanyvilágítás volt a lakásban (az 1910-es és a korai húszas évek-

⁵⁴ Uo. 471.

⁵⁵ ORMOS Jenő: I. m. 23–25.

⁵⁶ MAJOR Máté: I. m. 100–109.

ben). Ehhez a házhoz egy nagy gyümölcsöskert is tartozott, de gazdasági rendeltetésű épületekről már nem beszél az emlékező narrátor.⁵⁷

A budapesti textilipari vállalati vezető, Vas István költő jómódú édesapja és családja egy ideig a Terézvárosban (a Gyár, ma Jókai) utcában lakott „száműzetésben”, mivel a család többi része rendszerint lipótvárosi volt. Vas lehangoló képet festett erről a környékről: „az Andrassy úttól a Berlini (Marx) térig húzódó Gyár utca sivár, sötét, és ha nem is határozottan szegényes, mindenestre díztelen mellékutca volt. [...] De korántsem volt külváros, ezért a nyomor is, a züllöttség is rejtőzködött, álarcot öltött benne. Mert a Teréz körút kiskereskedő-kávéházai mögött, a frissen elnevezett Vilmos császár útig (ma Bajcsy-Zsilinszky út) terjedő részt a garniszállók, bordélyházak, rossz hírű lokálok, leplezetten piszkos találkahelyek negyede volt.”⁵⁸ A minden bizonnyal szabályszerű (három- vagy négyszobás) negyedik emeleti bérlakást úgy festi le a memoár szerzője, mint amit homály uralt; ez a nagy nehéz bársonyfűggönyökből következett. „Általában a lakásban sok volt a szőnyeg; a padlót, az asztalokat, pamlagokat, néha még a falakat is perzsaszőnyegek borították. Ez volt az egyetlen, valóban szép része a lakás egész berendezésének.”⁵⁹ Külön és hosszan ecseteli Vas az úriszobát, a lakás legexkluzívabb helyiségét: ez volt a „legbelsőbb szentély, [...], már csak azért is, mert itt ritkán tartózkodtunk”.⁶⁰ Ebben a házban is érvényesült a Granasztóiéknál megfigyelt, a középosztályon belüli szinte kasztszerű elkülönülés, amit a memoár szerzője külön is kiemel. A lakóközösség, mint Vas írja, „körülbelül egy vagyoni réteget képviselt, kivéve minden emelet 4. számú lakásának bérloít, akik a hátsó lépcső mellett laktak, fürdőszobájuk nem volt, és a hátsó lépcsőházban elhelyezett árnyékszékre jártak. Az a körülmény, hogy a mi emeletünkön a szomszédos négyes szám

⁵⁷ Uo. 160–166.

⁵⁸ Vas István: Előjáték. Elvesztett otthonok. In: Uó: *Nehéz szerelem*. Holnap Kiadó, Budapest, 2000. 13–14.

⁵⁹ Uo. 18.

⁶⁰ Uo.

⁶⁰ Uo. 19.

előbb zsidó, majd keresztény lakóit egyenlő mértékben lenéztük, és ismeretségüket mellőztük – azokat igazolja, akik szerint az osztálykülönbségek fontosabbak a faji különbségeknél.”⁶¹

A Gyár utcai kispolgári karakterű lakónegyedből a család végül átköltözött egy, a társadalmi státusához jobban illő lipótvárosi lakásba, amely a textilgyár tulajdonában lévő házban volt. Az ötszobás kényelmes lakás (hall, hálószoza, ebédlő, szalon és két gyerekszoba) Vas szemében az ízléstelenség netovábbjának számított: „szüleim hálója a szokásos polgári méretű, az ebédlő és a szalon azonban, egyik három, másik hat ablakával, teremnek is beillett. Ezt a két termet nagy üvegajtók választották el egymástól és a halltól. A szalonból egy alkóvszerű helyiséget hasítottak le, ezt a terem többi részétől két beugró fal választotta el, viszont elég széles boltív kötötte vele össze. A boltívet kétoldalt két oszlop tartotta – nem, nem tartotta, hanem díszítette. Az oszlopok görögösek voltak, persze olyasféleképpen, ahogy a karosszékeink rokokó karosszékek.”⁶² Ez a Lipótvárosban sem mindennapi, kétségkívül mesterkéltnek ható enteriőr „zöld undort keltett” a memoár szerzőjében, bár a családnak és látogatóiknak talán bizony tetszhetett is, jöllehet az utóbbiak a „saját lakásukban nemigen alkalmaztak volna ilyen díszeket”.⁶³ Vas, bevallása szerint, olyannyira idegenül érezte magát ebben a lakásban, hogy az kifejezetten siettette a szülei polgári világával való mielőbbi szakítását.

A kimondottan nagypolgári otthon- és lakáskultúra két szép példáját idézhetjük még fel memoárjaink tükrében. A bankár-politikus Scitovszky Tibor elhatározta, hogy méltó otthont épített a családja által felhalmozott antikvitásoknak. Feleségével együtt szenvedélyesen tanulmányozták a francia, az osztrák és a bajor barokk építészetet, majd azok ötvözeteként született meg a két-szintes pompás budai palota, melyet terjedelmes kert vett körül. Külföldi (francia) mesteremberek és művészek (festők, szobrászok) is dolgoztak az építkezésen. Abban viszont az emlékezete

⁶¹ Uo. 27. Megjegyzem: Vasék izraeliták voltak.

⁶² Uo. 34.

⁶³ Uo. Ehhez és a lipótvárosi miliőhöz lásd: Gyáni Gábor: Lipótváros: a pesti City. *Múltunk*, 2023/3. 4–23. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.1>

félreviszi a memoár szerzőjét, hogy apja 1924-es külügyminiszteri kinevezésének „hatására anyám lázasan szervezte a fényűző vacsorákat és a ragyogó fogadásokat a diplomáciai testület, a Magyarországra látogató államférfiak és a PEN Klub budapesti konferenciájának résztvevői számára”.⁶⁴ Az épület ugyanis majd csupán 1926 áprilisában készül el, amikor viszont Scitovszky már nem töltötte be a külügyminiszteri posztot. A koncertekkel egybekötött „fényűző vacsorák és ragyogó fogadások” ettől még otthonra lelhettek a Filler utcai villaépületben, mint ahogy a Budapesten 1932-ben rendezett PEN Klub-találkozó résztvevői számára is adhatott a ház ekkor már bankárként tevékenykedő tulajdonosa fogadást, amiről az emlékező külön is szól.⁶⁵

Hasonlóan pazar nagypolgári enteriőrben élte mindennapjait a Kornfeld család is, amelynek a Városligethez közeli palotája fizikailag érintkezett a Weiss Manfréd és a Mauthner családokéval, akikkel közeli rokonsági kapcsolatban álltak. „A hallból a könyvtár-nappali szobába léptünk be a lakás bal sarkában, és a nagy ebédlőbe. A könyvtár mellett volt a szalon, amit csak karácsonykor használtunk, meg amikor anyám idős barátnői jöttek teára. Igen értékes empire bútorral volt berendezve, ami szép volt a szemnek, de a használata roppant kényelmetlen. Állt ott egy Steinway hangversenyzongora is, amelyen anyám szívesen játszott. A szoba túlsó végében állt apám csellója. A lakás másik oldalán volt az öt hálószoza. [...] Az én kis szobám mellett anyám hálószobája, az övé mellett apámé. Szüleim külön hálószobában aludtak, mert apám igen hangosan horkolt. Apám szobája mellett volt két fürdőszobánk egyike, amit kizárólag ő használt, míg a másik fürdőszoba anyám és a mi [a gyerekek] rendelkezésünkre állt. Mindkét fürdőszobában volt kád, zuhany azonban nem. A hálószobák berendezése kényelmes volt, bár meglehetősen szerény.”⁶⁶ A visszaemlékező külön is szól a személyzet lakrészéről. Ezt az otthont úgyszintén számtalan értékes műtárgy, művészeti alkotás díszítette. Továbbá: „Szüleim

⁶⁴ SCITOVSZKY Tibor: I. m. 56.

⁶⁵ Az épület a második világháború vége óta a budapesti angol nagykövetség rezidenciája.

⁶⁶ KORNFELD Tamás: I. m. 54.

sok vendéget fogadtak, de apám kedvenc eseménye a csütörtökönként agglégény barátainak adott ebéd volt. [...] Elképesztő mennyiségű ételt fogyasztottak.”⁶⁷ Szót érdemel továbbá a könyvtár is, amelyben körülbelül tízezer kötet sorakozott a polcokon különböző nyelveken, és volt egy külön *hungarica*-gyűjtemény is, amelynek a katalógusa több mint kétszázötven kötetet számolt.⁶⁸ Ilyen milióban élt tehát a 20. század első felében – a visszaemlékezés tükrében elbeszélve – az ország egyik leggazdagabb, a Weiss–Chorin–Kornfeld–Mauthner–Fellner nagyiparos-bankár nemzetség egyik családja.⁶⁹

Konklúzió

Létezett vajon polgári közép- (felsőközép-) osztály, és ha igen, mi felelt meg neki? E kérdés megválaszolásához igyekeztem hasznosítani az egodokumentumok egyik sajátos válfaját, a memoárt. Olyanok kezéből kikerülő elbeszélésekről van szó ez esetben, akik rendszerint értelmiségi mivoltukban tekinthettek vissza egy, a későbbiekben letűnt korra, benne saját családjuk és távolabbi felmenőik, valamint a tágabb rokonságuk, és nem utolsósorban önmaguk valamikori életére. Ez a múlt – a visszaemlékezések rögzítésének idején – a már halott „polgári életvilág”-ot idézi meg olyan időbeli perspektívából szemrevételezve, amikor a valaha volt polgári életkeretek, eszmények és identitások legfőljebb nosztalgikus emlékezés tárgyaiként jelenhetnek meg.⁷⁰ Ennek az időbeli megszakítottságnak kétségkívül episztemológiai előnyei is vannak: a befejezettség, a személyes múlt lezárultának a tudatosítása határozott kontúrokat kölcsönöz az immár folytathatatlan egykori életformának, a hozzá tár-

⁶⁷ Uo. 55.

⁶⁸ Uo. 57.

⁶⁹ A Kornfeld bankárcsalád alapító atyjáról lásd: HALMOS Károly: Kornfeld Zsigmond. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 2004. 154–165.

⁷⁰ Az elemzett narratívák közül Gratz Gusztáv, Németh László és Vas István némileg kivételt képez e tekintetben, mivel a második világháború éveiben vagy kevéssel az előtt keletkeztek.

szülő társadalmi pozíciónak, amely ezzel egyszersmind szilárd alakot ölt magára a *társadalmi imagináció*⁷¹ jóvoltából.

Vizsgálódásaink tanúsága, hogy ezen utólagos társadalmi imagináció sugalmazása szerint a késő 19. századi és a korai 20. századi (a század derekáig érvényes) polgári-középosztályi identitást és életvilágot a leszármazás emlékezete, a rokonsági kapcsolatrendszer, az iskolai szocializáció, valamint a magánélet szokásrendje, mindenekelőtt az otthon és a lakás miliője szabta meg, s töltötte meg tartalommal. Ezért is korlátoztuk figyelmünket az említett témákra. Nem kizárt azonban, hogy másmilyen polgári-középosztályi memoárok kézbevételeivel máshová is eshetek volna a hangsúlyok, és például a hivatás és a foglalkozás révén képződő polgári-középosztályi öntudat szerepe vált volna szembetűnővé (szembetűnőbbé) a polgári identitáskonstrukcióban. Ilyen egodokumentumok azonban viszonylag ritkán adódnak, tekintve, hogy az időben megkésített, majd viszonylag hamar véget ért „polgári történelmi korszak” nem teremtett lehetőséget ezt példázó teljes életutak emlékezetbe foglalására.

Írásom akár egy „osztály” biográfiájaként is értékelhető vállalkozás abban az értelemben, ahogy egyetlen napló kimerítő elemzése alapján is megalkotható egy ehhez fogható történeti elbeszélés.⁷² Bár a most tárgyalt polgári-középosztályi családok és személyiségek nem feltétlenül archetipikusak, nem képeznek minden tekintetben „átlagos” minőséget; viszont mindannyian rendelkeztek azokkal az attribútumokkal, amelyek többnyire elengedhetetlenül hozzátartoztak a szóban forgó társadalmi jelenséghez; ez így önmagában is elegendő ahhoz, hogy kellőképpen érzékeltessük: mivel járt középosztályi polgárnak lenni abban a bizonyos múltban.

A felmenők és a horizontális vérségi kapcsolatok jelentőségének memoárokon belüli hangsúlyozása arra utal, hogy szer-

⁷¹ A társadalmi imagináció általunk használt fogalmáról: Charles TAYLOR: *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press, Durham-London, 2003.

⁷² Ennek beszédes, korántsem egyedüli példája: Peter GAY: *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815–1914*. W. W. Norton & Company, New York, 2002. „Ez a könyv egy osztály, a 19. századi, 1815 és 1914 között élt középosztály életrajza.” Uo. xix.

zőiknek az e forrás segítségével megragadható önpozicionálása, saját maguk történeti (vertikális) és szociológiai (horizontális) elhelyezése volt hivatott érzékeltetni társadalmi beágyazottságuk öntudatát. Ez azért is nyert oly nagy jelentőséget, mert a korabeli hazai társadalmi köztudat a polgárságot, a modern középosztályt egy múlt nélküli és társadalmilag atomizált entitásként igyekezett látni és láttatni.⁷³

Nem a pusztá véletlen műve, hogy milyen komoly súllyal esik latba visszaemlékezőink múltképében az iskolázás, főként a gimnáziumi, és néhány bölcsészeti tanulmányokat folytató személy esetében az egyetemi stúdiumok időszaka. Ez abból ered, hogy az iskolai szocializáció szinte mindig kulcsszerepet játszott az illető teljes értékű polgári individuummá válásának folyamatában, mivel intellektuális tartalommal töltötte meg a középosztályi polgári életvilágot.

Végül a lakás, pontosabban a szülői otthon kiemelt emlékezeti helye abból fakad, hogy az abban tárgyyszerűen megnyilvánuló sajátos életforma a jellegzetes polgári középosztályi lét egyik legdöntőbb megkülönböztető jegye volt ebben a korban. Jellemző, hogy kortársi megítélés szerint is a lakásmód (három szoba plusz cselédtartás) minősége döntötte el: ki hová tartozik a társadalmi hierarchiában, és hogy megüti-e vajon a középosztályi mércét, megfelel-e a vele szemben támasztott konvencionális követelményeknek.

Ezek a kései emlékező beszámolók így és ezáltal tanúskodnak a valamikori polgári társadalom valóságáról, narratív eszközökkel hozva létre egy adott társadalmi osztály történelmi fogalmát, bár jószerivel „csak” a társadalmi imagináció erejével szólnak erről a sajátos múltról.

⁷³ Ez alól a történettudományi diskurzus sem volt kivétel, amely Hajnal István munkássága óta a nem rendi kötődésű polgárságot gyökértelen, történelmietlen társadalmi jelenségként szereti beállítani. Erről lásd GYÁNI Gábor: Hajnal István történetírása – új megvilágításban. *Korall*, 95. (2024) 146–147.; Uó: A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete. *Per Aspera ad Astra*, 2024/2. 230–248. DOI: <https://doi.org/10.15170/PAAA.2024.11.02.13>.

KÖVÁGÓ EMESE

Emlékezet a határon

Az 1944-es vajdasági tömegmészárlások
megemlékezési szertartásai a Bácskában

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.2>

Kocsis Károly, a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság elnöke szerint a vajdasági magyar kisebbség 1944 ősze és 1945 tavasza között tizennégy–tizenötezer tagját veszítette el a berendezkedő titói hatalom erőszakos tevékenysége eredményeként.¹ Tömeggyilkosságokról van szó, tömegsírokba lövetésekről, kivégzésekről,² tömeges internálásról, a kollektív bűnösség vádjával vagy a „nép ellenségeként” (utólagosan) elítélt és kivégzett személyek „likvidálásáról”. Az áldozatok számának tisztázására és a történelem tudományos feltárására vállalkozott a 2009-ben felállított Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság, a történelemtudományi kutatásokat mint múltfeltáró aktusokat az interetnikus megbékélés szolgálatába állítva. Kérdés azonban, hogy a kutatókat és a munkájukat támogató politikai erőknél túl kit foglalkoztat ez a téma. Kik emlékeznek „1944”-re? Kik hozták létre és uralják azt az emlékezeti teret, amelyben 1944 emlékezete (re)konstruálódik? A lakosság miképp viszonyul az általuk létrehozott jelentésekhez?

¹ Teljesnek tekinthető a délvidéki magyar áldozatok névsora. *Újkor.hu*. Forrás: <https://ujkor.hu/content/teljesnek-tekintheto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora> (Letöltve: 2020. 07. 05.).

² A visszaemlékezők elbeszéléseiben olvashatunk *ad hoc*, a központi hatalom által meg nem fekezett kivégzésekről, de arról is, hogy elkövetők érkeztek távolibb helyekről is, így az odavezényelt személyek nem véletlenszerűen, hanem utasítást követően kerültek oda (és gyorsan tovább is álltak). Köszönöm a lektor kiegészítését, mely szerint ma már az egyes délszláv népek történetírása egyöntetűen vallja, hogy ezekre az új hatalom központi utasítására került sor.

A lokális csoportközi konfliktusoknak nem ez volt az első csúcspontja, így 1944 eseményeiről történelmi beágyazottságukban tudunk csak beszélni. Megemlíthetőek az 1848-as szabadságharc időszakában lezajlott tömegmészárlások,³ és ki kell emelni az 1941-es magyar katonai bevonulás és az 1942-es „hideg napok” („Razzia”) eseményeit, amikor a térségben tartózkodó Magyar Hadsereg több ezer, többségükben szerb és zsidó áldozatot követelő mészárlást folytatott Újvidéken és környékén.⁴ A magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikáját, a „zsidókérdés” délvidéki megjelenését átfogóan elemző történész, Margittai Linda szerint a szerb- és zsidóellenes tömegmészárlások okkal tekinthetők a magyarországi holokauszthoz vezető út egyik mérföldkövének.⁵ Noha Margittai az 1941 áprilisa és 1944 tavasza közötti időszakra összpontosít, fontos megemlíteni az ezt követő zsidó deportálásokat is.⁶

A Razzia emléke mélyen rögzült a helyi lakosság emlékezetében, és ezek a képzetek a mában is élénken élnek.⁷ Ezt az eleveniséget a titói időszak is megtámogatta, hiszen illeszkedett a hatalom által pártolt eszmék keretébe, szemben az 1944-es mészárlásokkal, amelyet a központi emlékezetpolitika által hősként kezelt partizánok követtek el. Felelősségre vonás csak elenyésző számban és mértékben történt.⁸ 1990-ig tilos volt nyilvánosan

³ PEJIN Attila: *Zenta 1848–49-ben. Forrásválogatás*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 1999.

⁴ További részletek: A. SAJTI Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

⁵ MARGITTAI Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 444.

⁶ Lásd Aleksandar BURSAC–Vladimir TODOROVIC–Petar ĐURDEV (eds.): *Deportation of the Jews of Bačka in 1944*. Arhiv Vojvodine–Bar Ilan University, Novi Sad–Ramat Gan, 2021.

⁷ Vladimir ILIC: Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzésen való felülkerekedésre. *Regio*, 2002/3. 46–74.

⁸ A Cseres Tibor által gyűjtött tanúvallomások között olvashatunk például néhány esetről. CSERES Tibor: *Hideg napok – Vérbosszú Bácskában*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2014. 290., 295. A Matuska Márton-féle 1990-es adatgyűjtés során megszólalók is hallottak elszámoltatási precedensről, de ezek nem voltak lezártak, sem transzparenssek. Lásd MATUSKA Márton: *A megtorlás napjai – Ahogy az emlékezet megőrizte*. Fórum Könyvkiadó–Magyar Szó, Újvidék, 1991. 119., 122.

megemlékezni az 1944-es áldozatokról, a titoizmus pedig az új jugoszláv szocialista társadalmat összetartó „testvériség-egység” paradigmáival igyekezett elterelni a figyelmet a „hiányokról”. Rév István⁹ szavaival élve, a tabusítás által a történelmi események és személyek a nemlétezés (*nonexistence*) birodalmába süllyedtek, eseménytelenné (*nonevents*), problémátlanná (*nonproblems*), személytelenné (*nonpersons*) változtak. Egy-egy művészeti kísérlettel ugyan néha megkarcolták ezt a megfosztottságot, mint ahogy Gion Nándor tette ezt regényeiben,¹⁰ összességében mégis két nemzedék nőtt fel úgy, hogy számára természetessé vált a kegyhelyek mozdulatlansága vagy a traumahelyszínek nemléte.

A térségben ugyanígy ritkán beszéltek nyilvánosan (gyakran még családon belül sem) a „megszállók” visszavonulását követően elűzött németekről, vagy épp a tömegesen kivégzett royalista szerbekről. A háborús nagyhatalmak ütközőpontjában található terület nemzetei körében jelentős politikai-ideológiai törésvonalak húzódtak a második világháború időszakában, így egyre inkább elfogadott polgárháborúként is tekintenünk a lezajlott eseményekre. A titói propaganda később leegyszerűsítette az eseményeket, aminek köszönhetően mind a csetnikek, mind az usztasák egységesen a „nép” által legyőzött „fasisztákká” váltak. Tito gépezete, érvelnek egyes kutatók,¹¹ egységesen igyekezett deetnicizálni is a történéseket, és az osztályharc keretébe kívánta állítani azokat, aminek köszönhetően számos trauma kiszorult a hatalom által támogatott emlékezeti térből. Az elszenvedett sérelmek gyakran tovább éltek, és később mobilizáló erővel is rendelkeztek.

⁹ Rév István: *Parallel Autopsies. Representations. Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989*. 1995/49. 15–39. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928747>

¹⁰ Lásd GION Nándor: *Kétéltűek a barlangban*. In: Uő: *Börtönről álmodom mostanában*. Noran Libro, Budapest, 2008. 97–98.; GION Nándor: *Aranyat talált*. In: Uő: *Latroknak is játszott*. Noran Libro, Budapest, 2007. 793.; GION Nándor: *Testvérem, Joáb*. In: Uő: *Börtönről álmodom mostanában*. I. m. 139., 222.

¹¹ Ger DULJZINGS: *Remembering Srebrenica – Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia*. In: Xavier BOUGAREL–Elissa HELMS–Ger DULJZINGS (eds.) *The New Bosnian Mosaic. Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Ashplant, Aldershot, 2007. 141–166.

Az 1990-es évek politikai fordulópontja időszakában a Slobodan Milošević vezette szerbiai politikai hatalom megengedően viszonyult ahhoz, hogy a helyi magyar kisebbség alulról, a hozzátartozók által építkezve, fokozatosan és a lokális interetnikus kapcsolatokra is ügyelve, jelképesen megnyithassa saját emlékezetének tereit. A deportált vagy kivégzett kisebbségi csoporttagok, a németek, a zsidók vagy a horvátok leszármazottjai a későbbiek során kapcsolódtak be az emlékezet alakításába. A helyi „etnopolitikai vállalkozók”¹² a médiával karöltve jelentős szerepet tölthettek be 1944 kulturális emlékezetének formálásában és intézményesülésében. A tömegmészárlások emlékezetének a térnyerését igazolja a (hely)történeti publikációk¹³ növekvő száma és a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság megalapítása mellett a megemlékezési gyakorlatok szaporodása és emlékhelyek és emlékművek állítása, amelyek közül néhány előtt (Csürog és Szabadka) még az érintett köztársasági elnökök is főt hajtottak. Ezek a politikai aktusok, a tudományos múltfeltárással megtámogatva és az archívumok megnyitásával, koherensen a szerb–magyar megbékélést és együttélést kívánták előkészíteni. A vajdasági magyarság szenvedéstörténetének elismertetése sikeresnek mutatkozik, hiszen úgy tűnik, élővé tették 1944 kulturális emlékezetét. Érdemes azonban mélyebbre fúrni ahhoz, hogy ebben az állításban megbizonyosodhassunk, és lássuk, milyen viszonyulásokat találunk a helyi lakosság körében.

A kijelölt kérdések körbejárását megelőzően érdemes megerősíteni, hogy az emlékezet tárgyalása csakis a jelenből lehetséges.¹⁴ A Maurice Halbwachs-féle szociológiai megközelítés¹⁵ az

¹² Rogers BRUBAKER: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas> (Letöltve: 2022. 02. 11.).

¹³ Ennek átfogó felsorolását lásd MÁK Ferenc: *A mártírok emléke. Az 1944–1945-ös délvidéki partizánvérengzés irodalmának bibliográfiája*. VMMI, Zenta, 2024.

¹⁴ Az emlékezet a szociológiában betöltött szerepéről, valamint az emlékezet elméleti megközelítéseiről részletesebben lásd KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *socio.hu*, 2021/1. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23> (Letöltve: 2020. 07. 05.).

¹⁵ Maurice HALBWACHS: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018.

emlékezetre jelenközpontú és társadalmi meghatározottságú jelenséggként tekint: eszerint az emlékezet társadalmi konstrukció, amelyet a társadalom szervez és „keretez”, és mindig egy-egy csoporthoz kapcsolódik. A múltat a mindenkori jelenben keltjük életre azzal, hogy kapcsolatba lépünk vele, és ennek az odaforulásnak a módozatait mindig a fennálló társadalmi szükségletek irányítják. „A tovahaladó jelennel változó vonatkoztatási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése”, írta Jan Assmann,¹⁶ aki szerint csakis arra a múltbeli eseményre emlékezünk, amit jelentéssel (értelemmel) és jelentőséggel ruházunk fel a jelenben. A konstruált jelentések idővel különféle kulturális hordozókon megtapadnak, megszilárdulnak, azaz „kulturális emlékezetté” válnak a kortársak által osztott, eleven „kommunikatív emlékezetből”. Ahhoz, hogy a kulturális emlékezet „élő” maradjon, szükség van arra, hogy az emlékezetközösség kapcsolatot tartson a múlttal olyan gyakorlatok által, mint amilyenek a rítusok vagy „megemlékezési szertartások”, hiszen a gesztusokban és mozdulatokban kódolt performatív és formalizált nyelvezetük által kiválóan alkalmasak az emlékezet formálására és „szilárdulási” folyamat szolgálatára.¹⁷

Továbbgondolva Claude Lévi-Strauss antropológus-etnológus megközelítését, Assmann megkülönböztette a „forró” és a „hideg” emlékezést a kulturális emlékezet változatainak tárgyalása során. Arra jutott, hogy míg egyes társadalmak „a történelem beáradásával szemben kétségbeesett ellenállást tanúsítanak”, azaz „hidegek”, addig mások „forrók” abban az értelemben, hogy „bensővé tették történelmüket [...], hogy [az] fejlődésük motorja legyen”.¹⁸ Assmann a „hideget-forró” a kulturális emlékezet alternatíváiként, illetve emlékezőpolitikai stratégiaként értelmezte, egyben lehetőséget kínálva annak vizsgálatára, hogy az egyes társadalmak és kultúrák miképp viszonyulnak a „történe-

¹⁶ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2012. 41–42.

¹⁷ Paul CONNERTON: Megemlékezési szertartások. In: ZENTAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 64–82.

¹⁸ Jan ASSMANN: I. m. 70.

lem beáramlásának” a lehetőségéhez, illetve milyen hűtő- vagy fűtőelemeket használnak ennek érvényre juttatására.

Ha ilyen megközelítésekből vizsgáljuk az 1944-es tömegmészárlások emlékezetét, akkor rákérdezhetünk egy (emlékezet) közösség jelenlegi jelentéskonstrukcióira, sőt konstrukciós folyamataira. Az akadémiai bizottság szemlélete elsősorban történelemtudományos, társadalomtudományos kutatások azonban kevésbé kapcsolódnak a kérdéshez – ez utóbbit igyekszem jómagam is (legalább részben) pótolni, jelen esetben a megemlékezési szertartások vizsgálatával. Az érdekel, hogy a rítusok során kik (és kik nem), mire és kire, miért és hogyan emlékeznek, azaz, miképp építik fel kollektív emlékeiket a helyi közszereplők, a hozzátartozók vagy a túlélők a hosszú csendességet követően, és milyen fő társadalmi erők hatására teszik ezt. Az 1944-es tömegmészárlások emlékezetét alakító rítusoknak az antropológiai vizsgálatával kívántam eljutni az azokat formáló erők és a helyiek viszonyulásának a megismeréséhez, amelyhez a részt vevő megfigyelés módszerét alkalmaztam.¹⁹

A megemlékezési szertartások karaktereinek vizsgálati kerete

A kulturális emlékezet elevenségének feltétele, hogy az emlékezetközösségek kapcsolatot tartsanak a múlttal különféle gyakorlatok által. Assmann felfogásában a rítus a kollektív emlékezet életben tartásának elsődleges szerveződésformája és gyakorlata. A rítus jelenségét elsősorban az antropológia vizsgálja: „Az egyik fontos megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a rítusok egyidejűleg legitimálják a hatalmat, ezáltal az ideológia fontos eszközei, és nyújtanak erős érzelmi élményt a résztvevőknek; egy másik megközelítés a rítusok azon képességére koncentrál, hogy lehetőséget ad az embereknek arra, hogy reflektáljanak a társadalmukra és az abban betöltött saját szerepükre”, írja

¹⁹ A teljes kutatás eredményeit a doktori értekezés mutatja be részletesen, amely elérhető az ELTE Digitális Intézményi Tudástár (lásd <https://edit.elte.hu/>) felületén. Jelen írás az értekezés egy fejezetének átdolgozott változata.

Thomas Hylland Eriksen.²⁰ „Victor Turner a rituális szimbólumok többszólamúságát vagy többértelműségét hangsúlyozza”, folytatja, és az emberek sokfélesége miatt a szimbólumoknak többértelműnek és multivokálisnak kell lenniük ahhoz, hogy szolidaritást teremtsenek. A szimbólumok használata központi fontosságú a rítusokban, így azok elemzésében is. „A rituális szimbólumok tanulmányozásának nem azt kell csupán vizsgálnia, milyen szimbólumokat használnak, hanem meg kell vizsgálnia kölcsönös viszonyukat és jelentésüket is (hogy mit szimbolizálnak).”²¹ Eriksen szerint abban minden irányzat képviselője egyetért, hogy „a rítus burkolt, indirekt módja annak, hogy erős ideológiai dimenziókkal bíró komplex állításokat tegyen a társadalomról”.²² A rítus, ahogy Eriksen összegzi, „a társadalmi valóság több fontos szintje: a szimbolikus és a társadalmi, az egyéni és a közösségi szintézisének lehet tekinteni; és általában felszínre hozza és – szimbolikus szinten – igyekszik megoldani a társadalmi ellentmondásokat”.²³

Vizsgálódásaim során az érdekelt, hogy a bácskai magyarság miképp emlékezik meg közösen az 1944-es tömegmészárlások történetéről, miképp szervezi rítusait vagy megemlékezési szertartásait. A részt vevő megfigyelés²⁴ módszerének alkalmazása

²⁰ Thomas Hylland ERIKSEN: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociál-antropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 271–272.

²¹ Uo. 277.

²² Uo. 276.

²³ Uo. 272.

²⁴ Earl Babbie felfogását idézve írja Simonovits Bori szociológus, hogy egy terepmunka során négy helyzet különböztethető meg a kutató lehetséges szerepeinek kontinuumában: 1. a teljes mértékben részt vevő megfigyelés, ahol a résztvevő elfedi kutatói pozícióját; 2. a kutató megfigyelőként részt vesz a csoport cselekvéseiben, de nyíltan vállalja, hogy közben kutatást végez (lásd Malinowski munkásságát); 3. a megfigyelő résztvevőként egyértelműen kutatóként azonosítja magát, de a megfigyelt csoport tagjaival interakcióba kerül, és 4. a megfigyelő teljes mértékben kutatói pozíciót vesz fel, ahol egyáltalán nem válik a megfigyelt tevékenység részesévé. Lásd SIMONOVITS Bori: A nem résztvevő megfigyelés módszerének alkalmazása a diszkriminációkutatásban. E-tankönyv. In: SIK Endre–SIMONOVITS Bori (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. ELTE TÁTK, Budapest, 2012. 325–344. Jömagam, noha nem töltöttem a terepen egy évet, a második formát választottam: a megfigyelt csoport tagjaként voltam jelen, aktívan részt vettem a rítusok minden elemében, a vallásos jellegű gyakorlatokon is, interakcióba léptem a résztvevőkkel, miközben egyértelműen jeleztem (a diktafonnal és/vagy

lehetővé tette, hogy megértsem a megemlékezések céljait és funkcióit, a szertartások lokációit, a kulcsszereplőket, a választott időpontokat, az alkalmazott szimbólumokat, a koreográfiát, a résztvevőket és távol maradókat, az interetnikus viszonyok és az etnicitás megjelenítését, az áldozatiság jellegét, az áldozatok és elkövetők reprezentációját, a kommunikált jelentéseket, értékeket, üzeneteket. Azt vártam, hogy ezzel az eljárással feltárulnak a megemlékezések kereteit és az esemény emlékezetének reprezentációit formáló tényezők, miközben kirajzolódnak előttünk az 1944-es tömegmészárlások emlékezetéhez kapcsolódó jelentések, ahogyan a tartalmakat alakító szereplők főbb jellemzői is.

A szertartások gyakran a tömegsíroknál zajlanak, ahova nemcsak magyar áldozatokat temettek, hanem más nemzetiségűeket is, ezért a vizsgálatom arra is kiterjedt, hogy az érintett áldozati csoportok közösen vesznek-e részt a szertartásokon. Kérdés továbbá, hogy megragadható-e – a Johanna Ray Vollhardt-i²⁵ fogalommal élve – az „inkluzív” jellegű áldozattudat a magyarság körében, amikor mint áldozati csoport elismerik az elkövetői csoport veszteségeit is. Azt is megvizsgáltam, hogy az etnikai elzárkózás vagy határnyitás irányába képes elmozdítani ezt a folyamatot Magyarország politikai képviselete. Ennek megértéséhez Rogers Brubaker²⁶ „triadikus” modellje szolgált, amelyben az anyaország, a nemzetiesítő állam és a kisebbségi etnopolitikai vállalkozók közötti viszonyrendszer áll a középpontban.

Kutatói érdeklődésem kiterjedt annak vizsgálatára is, hogy a hosszú évtizedeken át a jellemzően mikroközösségi emlékezeti térbe szorult emlékezet milyen módokon képes a jelenben a rítusokban egybekapcsolódni. Azt feltételeztem, hogy a rituális megemlékezési gyakorlatok nagyarányú elterjedése ellenére

kamerával), hogy megfigyelő is vagyok. A politikai szereplőkként vagy családi körben megjelentekkel ugyanakkor beszélgetést nem kezdeményeztem, egyedül előtte-utána a szervezőkkel.

²⁵ Johanna Ray VOLLHARDT: Inkluzív áldozattudat az érdekképviseletekben, a társadalmi mozgalmakban és a csoportközi kapcsolatokban: Ígéretes és bukta-tók. In: FÜLÖP Éva–KÓVAGÓ Pál (szerk.): *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológija*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest, 2018. 125–169.

²⁶ Rogers BRUBAKER: *Nemzetállam új keretek között*. (Atelier füzetek 11.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.

mozaikszerű, kiforratlan, még ma is formálódó 1944 kollektív emlékezete, s ennek háttérben vélhetően a hosszú „csendesség”, a történelmi tények hiányos ismerete, az emlékezet bizonytalan intézményesülése, valamint a kommunikatív emlékezet gyenge foka húzódhat meg. Feltételezésem ellenőrzésére 2017–2023 között adatokat vettem fel Vajdaság több pontján: Csúrogon (2017, 2021), Szabadkán (2017, 2018, 2019, 2021, 2023), Zentán (2017, 2018, 2019, 2021), Bajmokon (2017, 2021), valamint Martonoson (2018, 2019). A kiválasztás során arra törekedtem, hogy a mintába egymástól nagyobb távolságra lévő, eltérő lakosságszámú települések is bekerüljenek, illetve hogy a lakosság etnikai összetétele is eltérő legyen. Az egymástól távoli és etnikailag eltérő helyszínek kiválasztása lehetőséget adott a helyi egyedi karakterek felrajzolása mellett a közös jegyek megragadására is. Az egyes helyszínekre való visszatérés lehetővé tette, hogy az esetleges elmozdulásokat, változásokat is megragadhassam. Az alábbiakban részletesen bemutatom a ceremóniák helyszíneit, fő jellemzőit, a hasonlóságokat és az eltéréseket, és a megfigyelt tükrében értelmezem az eredményeket.²⁷ Papp Richárd antropológus több rítuszvizsgálatot is végzett Vajdaság területén, a kutatási eredményeit alapul veszem a saját eredményeim interpretációja során.²⁸

²⁷ A formai keretek miatt ennek megértésére a szertartásokon megjelenő reprezentációkon keresztül törekedtem, a háttérben potenciálisan meghúzódó olyan változókat, mint a gazdasági-pénzügyi keretek, politikai alkuk, egyházi támogatás stb. nem vettem elemzés alá.

²⁸ PAPP Richárd: Rítus és nemzet a vajdasági magyar kisebbségi kultúra tükrében. In: KOVÁCS Nóra–SZARKA László (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 7–22.; PAPP Richárd: Március 15-e kontra december 5-e? A nemzettudat változásai és a rituális emlékezet a zentai magyarok körében. In: PAPP Richárd–SZARKA László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. VMMI, Zenta, 2008. 459–487.

A jelenbeli megemlékezési szertartások rövid bemutatása: így emlékezünk „mi”

Annak eredményeképp, hogy 1945. január 23-án minden magyar csürogi lakosnak el kellett hagynia a falut, Csürog a jelenben szinte teljes mértékben szerbek lakta település az úgynevezett Sajkásvidék térségében. A kitelepítés jogalapját az a kollektív bűnösséget kimondó ítélet képezte, amely szerint a csürogi magyar lakosság együttműködött a Magyar Hadsereggel az 1942-es, a helyi szerb lakosság ellen elkövetett tömegmészárlásban.²⁹ A politikai diskurzusoknak köszönhetően Csürog mára interlokális térré formálódott, ahol 2014-ben a szerb állami támogatásoknak köszönhetően a tömegsír helyszínén emlékhelyeket avattak a köztársasági elnökök főhajtása kíséretében, és ahol azóta politikusok és hozzátartozók róják le kegyeletüket az „ártatlan áldozatok” emléke előtt.³⁰ Az 1942-es szerb áldozatoknak is avattak – egy külön – emlékhelyet. Az észak-bácskai Bajmok szintén egy kisebb település, ahol zömében magyar és német nemzetiségű lakosokat végeztek ki 1944-ben a „nép ellenségeinek” titulálva őket, amely tett biethnikus megemlékezési szertartások alapjául szolgál a jelenben. A megemlékezők 162 nevet olvashatnak azokon a márványlapokon, amelyek az emlékhely központi szoborcsoportja szomszédságában találhatóak. Az észak-bácskai térség legnagyobb lakosságszámú vá-

²⁹ Pihurik Judit történész eredt nyomába az 1942. januári csürogi razziában való részvétellel gyanúsított harminchárom személy magyarországi bírósági ügyének azzal a szándékkal, hogy az események minél pontosabb rekonstrukciója mellett bemutassa az elkövetők megélésait, közben – nem felmentve őket – rámutasson kiszolgáltatottságukra is az adott háborús helyzetben. Ennek bemutatása során fejtette ki, hogy 1942-ben Csürogon mintegy ötven helyi személy működhetett együtt a karhatalommal, 1944-ben viszont a község teljes magyarsága a megtorlás áldozatává vált. Lásd PIHURIK Judit: „Vagy ők, vagy mink”. Harminc évvel a csürogi razzia után. In: HORNYÁK Árpád–BÍRÓ László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 109–126.

³⁰ A magyar hozzátartozók korábbi kezdeményezéseit a helyi lakosok minden alkalommal lerombolták. A jelenlegi emlékmű is megfigyelés alatt áll, mint ahogyan a szabadkai emlékhely is, ahonnan korábban ellopták az emlékművet. Ennek a helyreállítását a szerb állam finanszírozta, és közleményben ítélte el a vandalizmust.

rosa Szabadka, amelyre több etnikai csoport lakhelyeként szintén interlokális térként tekinthetünk témánk vonatkozásában. Itt 1994-ben alakították ki a tömegsír felett azt az emlékhelyet, amely ma egy központi szoborból és egy (bővítés alatt álló) 857 áldozati nevet tartalmazó emlékfalból áll. Érdekessége a traumahelynek, hogy a központi szobor egy magyar szimbólum hordozója (a „turulmadár”, helyben a „Vergődő madár”), ugyanakkor a szervezők az évek folyamán sikerrel tágitották ezt az etnikailag erőteljesen kódolt nemzeti teret, így a jelenben további etnikai csoportok képviselői is bekapcsolódnak a megemlékezési szertartásba. Zenta egy többségében magyarok lakta Tiszaparti város, ahol két emlékművet is állítottak a helyiek 1944 eseményeinek az emlékezetére: az egyiket 1994-ben a városi temető védő környezetében, az emléktábláján 90 áldozat nevére utalva, míg a másikat 2007-ben, a folyóparton, ahol a tömeges kivégzések lezajlottak. Martonos egy szintén magyar többségű kistelepülés a Tisza szomszédságában, ahol helyi magyarokat lőttek tömegsírba 1944 őszén. A csendes traumahelyszínt ma csak a hozzátartozók látogatják, mivel a megemlékezési szertartásoknak évente a temetőben állított kis emlékhely szolgál központi helyeül.

Az elkövetők a mészárlásokat lakott területen kívül követték el, így a tömegsírok is a települések határaiban találhatóak.³¹ A kivégzettek földi maradványait jellemzően nem exhumálták, ha mégis, annak nem minden esetben voltak kegyeleti okai,³² bár ilyenre is találunk példát.³³ Temetési szertartások és a helyi szokásoknak megfeleltethető sírhelyek hiányában a közvetlen hozzátartozók gyakran a „pusztában”, a települések határában található traumahelyszíneken emlékeztek meg szeretteikről, általában halottak napján. Tették ezt először titokban, később kisebb-nagyobb csoportokban, végül szervezeten. Egyes ese-

³¹ NAGY ABONYI Péter (szerk.): *Tömegsírok helymeghatározója. Vajdasági magyar áldozatok tömegsírjainak helymeghatározása*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2016.

³² Ilyen a csürogi eset, ahol az adatközlő szerint „Az áldozatokat exhumálták, maradványaikat a külai börtnyárba szállították, feltehetően iparilag feldolgozták”. Uo. 12.

³³ CSERES Tibor: I. m. 237–268.

tekben a megemlékezésekre a temetők védelmező miliójében kialakított emlékhelyeknél gyűltek össze. Csúrog, Szabadka és Bajmok az első, míg Zenta és Martonos a második csoportba tartozik. Néhány nappal mindenszentek után Zentán megemlékezést szerveznek a Tisza-parti emlékhelyen is. Mint arról esett már szó, emlékművet minden településen találunk, állításukat a magyar lakosság kezdeményezte. Az emlékműveken vagy közvetlen szomszédságukban (zömében magyar) neveket tartalmazó márványtáblákat találunk mindenhol, Csúrog kivételével, ahol József Attila két nyelven olvasható szavaival igyekeznek a békés emlékezetet szolgálni.

Azt látjuk tehát, hogy bár vannak eltérések, de a ceremóniák időpontjai, a tömegsírok vagy a magyarok kezdeményezésére állított emlékhelyek meglete határozott hasonlóságokat mutatnak. Hangsúlyozom, hogy exhumálás és újratemetés nem történt az elmúlt harmincöt évben, így több ezer ember „temetetlenül” maradt. Ahogyan Martin Pollack fogalmaz: „szennyezett tájjal” (*„contaminated landscapes”*) van dolgunk, hiszen számos traumahelyszínt semmi nem jelöl a felszínen – csak a föld alatti holttestek.³⁴ Egyedül Martonoson fogalmazta meg az újratemetés szükségességét dr. Forró Lajos történész és másodgenerációs hozzátartozó, illetve Szabadkán egy izraelita vallású megemlékező, Kovács Róbert, a Szabadkai Zsidó Hitközség irodavezetője. A martonosi megemlékező 2018-ban a „valódi” interetnikus megbékélés alapvető feltételeként és zálogaként jelölte meg ezt a rítus során: „Jelenleg Magyarország és Szerbia között jó a viszony. Hosszú idő után sikerült békés irányba fordítani a kapcsolatokat. Én nem tudom, hogy meddig tart majd ez a barátság. [...] Gondolkodtam, hogy nekem mit jelent ez a barátság. Tulajdonképpen nem sokat. Amíg a nagyapám a töltés oldalában van [eltemetve], addig biztosan nem sokat.”³⁵ Amíg az áldozatok teste temetetlen, nem beszélhetünk „valódi” halálról, írta Rév István egy – másik kontextushoz kapcsolódó, de az újratemetés

³⁴ Martin POLLACK: *Kontaminierte Landschaften*. Residenz Verlag, St. Pölten–Salzburg–Wien, 2014.

³⁵ Dr. Forró Lajos történész és másodgenerációs hozzátartozó beszéde a megemlékezési szertartáson. Martonos, 2018. november 1. A szerző feljegyzése.

gondolata miatt számunkra is releváns – tanulmányában.³⁶ Rév Robert Hertz munkájából is idéz,³⁷ aki Durkheim szociológus tanítványaként kollektív reprezentációként tekintett a halálra. E felfogás alapján felismerhetővé, értelmezhetővé és elemezhetővé válnak a halál reprezentációit és a különféle kapcsolódó jelenségeket alakító társadalmi erők – és azok ütközései is. Amikor dögtemetőkbe és tömegsírokba lönek áldozatokat, az elkövetők minden „emberitől” (lásd név, temetés) való megfosztásával igyekeznek kiiktatni őket *mindenhonnan*. De mivel a mindenkori elhunytak testét különleges bánásmódban és tisztességes („*correct*”) temetésben kell részesítenünk erkölcsi kötelességből, összegzi Hertz,³⁸ így a hozzátartozók számára az áldozatok kiiktathatatlanokká válnak. A családok *nem felejtenek*, akkor sem, ha nem beszélnek róla, még maguk között sem, miközben morális kötelességüknek a politikai tiltás okán nem tudnak eleget tenni, amely erőteljes belső feszültséget generálhat mind az egyén, mind a család, mind az áldozati csoport szintjén. A halál ugyanis nem egy pillanat kérdése, hiszen nem zárul le egy pillanat alatt, idézi Rév Hertzet. A halál átmenet, átalakulás, van Gennep³⁹ kifejezésével élve liminális folyamat. Az élők felelőssége ezt a folyamatot megtámogatni egy olyan temetési szertartással, amely által az elhunyt az élők társadalmának elfogadott – immár halott – tagjává válik. Mivel 1944 áldozatainak többségét nem exhumálták, így elmaradt a leírt feszültség feloldása és az újjátemetés kínálta egyéni, családi és közösségi szintű „korrekt temetés” okozta katarzis is. Úgy tűnik azonban, hogy a hozzátartozók többsége számára az áldozatok nevének (kései) visszaadása, az esemény visszahelyezése a történelem folyamába, illetve az emlékhelyek és megemlékezési szertartások létrehozása nyugvópontot hozott. A holtak nemhogy visszanyerték nevüket, „létüket” és helyüket a közösség életében, de *kitüntetett holtakká* is váltak: haláluk átértékelődött, sőt az életük is új értelmezést

³⁶ Rév István: I. m.

³⁷ Robert HERTZ: *Death & The Right Hand*. Glencoe, Illinois: The Free Press, Glencoe, Illinois, 1960.

³⁸ Uo. 27.

³⁹ Arnold VAN GENNEP: *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

nyert. A megemlékezési szertartások helyreállító jellege sokak számára gyógyító erővel is bír, de úgy tűnik, az exhumálás elmaradása miatt mégsem jelent teljes megnyugvást minden megemlékező számára. Nyitott marad az a kérdés is, hogy a távolmaradó többség vajon hogyan tekint a kitüntetett holtakra és a szertartások jelen formája számukra a megnyugvás lehetőségét kínálja-e akkor, amikor már széles körben tudnak a történetekről.

További hasonlóság a rítusok *koreográfiája*: a rövid megnyitót követő változatos beszédek, imák és áldások, koszorúzások követik – amely eseménysort művészeti vagy népművészeti előadásokkal színesítik a szervezők. A megemlékezést mindenhol magyar nyelven nyitják meg, de az üdvözlés és keretezés szavait Martonos és Zenta kivételével szerbre, horvátra vagy németre is átültetik a megjelentek bevonása érdekében. Ez a sorrendiség és a gesztus megerősíteni látszik azt, hogy a magyarság a ceremónia „házigazdája”. Alkalmanként a megemlékezési szertartás „nyitó akkordját” a magyar himnusz jelenti, amellyel a (magyar) nemzeti térbe helyezik az eseményt, és mivel csak *egyetlen* alkalommal – Csürogon, 2021-ben – hangzott el a szerb nemzeti himnusz, a szervezők vélhetően jellemzően a magyar nemzeti térben is kívánják azt tartani. Ezzel ugyan megerősítik a (saját) etnikai csoportjuk házigazdaszerepét, ám felkínálják a lehetőséget „másoknak” is a csatlakozásra, fenntartva az esemény inkluzív jellegét.

A jelenben már homogénnek mutakozó koreográfia karaktereit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a ceremóniamesterek köszöntő szavait mindenhol egyházi kötődésű és/vagy közéleti szereplők beszédei követik: a jellemzően keresztény egyházak képviselőinek áldásait követően megszólalnak (helyi magyar) etnopolitikai vállalkozók, az áldozatok hozzátartozói, vagy azok, akik a kulturális életben vállalnak szerepet. Az esemény profán jellegét szakrálissá formáló keresztény lelkészek és plébánosok homogén körét egyedül csak Szabadkán töri meg egy izraelita megemlékező részvétele. Ugyanilyen példát nem találunk a helyi szerb pravoszláv egyház esetében: a helyiek által „szerb papként” értelmezett pravoszláv szereplők sehol nem kapcsolódnak be a megemlékezési gyakorlatokba. Mint „rítus a rítusban”, az emlékhelyeket is megáldó, a magyarul, horvátul vagy németül

áldást kérő és osztó egyházi képviselők minden „ártatlan áldozat” megváltásáért imádkoznak, továbbá a megbocsátás erejéért. A rövid, jellemzően (de nem kizárólagosan) magyar nyelven tartott egyházi beszédek általában helyi magyar politikusok beszédei követik, megerősítve és elmélyítve a *nemzeti-szagrális dominanciát*. A verbális szinten megjelenített inkluzív gesztusok ugyanakkor, ha nem is egységesen és következetesen, de relative mégis széles körben megragadhatóak, hiszen a beszédet mondók több alkalommal más nyelveken is összefoglalták az üzenetüket, esetenként igen gyenge kiejtéssel.

A felszólalók között csak elvétve találkozhatunk hozzátartozókkal, ellentétben a megemlékezések korai időszakával. Érdekes, hogy a 2018-as szabadkai ceremónián a szervezők egy narratívaalakító hozzátartozó, dr. Bogner István korábbi, az 1990-es évek egyik megemlékezésén elmondott beszédének a részletét idézték fel, lehetőséget teremtve a hallgatónak arra, hogy – közvetítve – megismerhessék a történeteket és azonosulhassanak a beszélő múltbéli személyes (negatív) tapasztalataival. Mivel az idézett hozzátartozó 2018-ban is jelen volt, így elvileg mondhatott volna beszédet, akár a 75. évforduló alkalmával is 2019-ben, így arra következtethetünk, hogy tapasztalatait „átadta” az emlékezetközösségének, hogy azokat a jelenben ők közvetítsék és örökössék át. A felidézett beszéd rámutatott ugyanakkor arra is, hogy *az alapüzenetek* – a megbékélés szolgálata és a megemlékezés mint kollektív kötelesség – változatlanok maradtak az évtizedek alatt zajló jelentésformálódás ellenére is. A jelenben Martonos kivételével minden helyszínen a vallási és laikus politikai szereplők, a brubakeri etnopolitikai vállalkozók játsszák *a kulcsszerepet* az 1944 kulturális emlékezetéhez kapcsolódó jelentések és értékek formálásában. Ahogyan arról már szó esett, a megemlékezési szertartások *központi helyéül* a településhatáron kialakított – többségükben in situ – emlékművek szolgálnak, ahol a résztvevők elhelyezhetik az „emlékezés virágait”, ahogyan ők hívják. A koszorúk elhelyezésének módja azonban szintén a helyi viszonyulásokról árulkodik: általában a politikusok azok, akik elsőként az emlékművekhez lépnek, nemzeti trikolórral üzenő koszorúikkal birtokba véve a legprominensebb helyeket.

A hozzátartozók általában csak ezt követően kapnak felkérést virágaik elhelyezésére és az emlékezés lángjainak meggyújtására. Bajmokon és Martonoson épp ellenkező irányú ez a folyamat: itt a hozzátartozók koszorúznak először. Megjegyzendő, hogy szinte minden helyszínen – itt ismét Martonos a kivétel – számos hozzátartozó nem kapcsolódik be ebbe a ceremóniaelembe, helyette a megemlékezést követően, informális keretek között, csendes, individuális (illetve családi körben megvalósított) aktus formájában helyezi el virágait és gyújt gyertyát. 2017-ben Bajmokon egy hozzátartozó megragadta a mikrofont a szertartás végén, és azt ajánlotta „a bajmokiaknak, és aki esetleg este itt van, hogy este jöjjenek ki, ez látvány, lelki megnyugvás, vagy... vagy... az ember este érzi át az egészet, amikor rájön a sötétség erre a sok halottra”.⁴⁰

Szavai kifejezték, hogy a rítusok ugyan elmélyítik a kollektív jelentéseket, az értékeket és a csoportos identitás egyes jegyeit, de az eseményeknek a személyes szférába való beengedésére így, ebben a formában talán csak részben alkalmasak. „A rítusok [...] az értékekhez való közelférkőzés és a morális megújulás legfontosabb formái”, fogalmazott Császi Lajos szociológus.⁴¹ A bajmoki megemlékezés rítusa tartalmazott ennek a kiváltására alkalmas elemeket, a hozzátartozó mégis bizonyos fokú hiányérzetének adott hangot, feltételezhetően attól tartva, hogy a megemlékezés esetleg formálissá válik vagy kiüresedik, és ennek megelőzésére, illetve az emlékezet életben tartására és a személyes kapcsolat kialakítására kínált *alternatívát*. A rítusnak ugyanis nem elemei az áldozatokkal való mélyebb azonosulásra alkalmas gyakorlatok, és mivel szélesebb körben is csak kevésbé intézményszerű, ezért a kollektív-kulturális emlékezet jövője megítélésében bizonytalan, amire külön kitért a helyi média képviselői⁴² által

⁴⁰ Egy hozzátartozó rögtönzött beszéde a megemlékezési szertartáson. Bajmok, 2017. november 2. A szerző feljegyzése.

⁴¹ Császi Lajos: *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Osiris Kiadó–MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 2002. 16.

⁴² Az elsősorban magyar, de a szerb nyelvű média egyes képviselői is jelentős hatást gyakoroltak a történekműratematizálására és azok szélesebb körű megismertetésére, hiszen már az 1990-es évek kezdete óta folyamatosan tudósi-

rögzített interjújában a ceremónia végén. A hozzátartozó által kínált alternatíva rámutat, hogy a bajmoki hivatalos szertartás mellé *felzárkózik* egy spontán (esti individuális) ritus is, amely képes lehet az emlékezetet és a személyes viszonyt elevenné tenni, egyben *a felejtés mint kollektív tilalom gátjául* is szolgálni. Bár a családtagok és áldozatok hangjainak fokozatos elhalkulásával a rítusok jelentősen formalizálódtak, e szereplők megnyilvánulásai mégsem némultak el visszafordíthatatlanul: van mondanivalójuk. Igazolja ezt például a 2018-as martonosi megemlékezés is, ahol a narratívaalakító hozzátartozó, dr. Forró Lajos erőteljesen kezdte a beszédét – és szabott ezzel gátat az emlékezet kiüresedésének –: „74 éve verték agyon a nagyapámat. Csak azért, mert magyar volt. [...] Az egyik első ember, akivel én erről beszélgettem, az Sörös Péter volt. Talán 1992-ben, 22 éves voltam. [...] Elmesélte, hogy látta az apját utoljára, agyonverve a pincaajtóban. Sírtunk. Mind a ketten sírtunk. Nagyon nehéz ezt a traumát megélni. Péter nem is bírta kivárni, hogy eltemettethesse az apját, de mi még itt vagyunk, és ezt nekünk meg kell tennünk.”⁴³

A szertartás *résztevői* vonatkozásában öt szempontot érdemes feljegyezni. Először, a (részt vevő) helyi magyarság körében a saját csoport etnikai (ön)megnevezése heterogenitást mutat: némelyek „vajdasági”, mások „délvidéki” magyarok, de megszólíttatnak a „magyarok” is. Az önmegnevezés minden bizonnyal eltérő, és az etnikai csoport számára meghatározó fontosságú kisebbségpolitikai stratégiákat is felfed számunkra. Ezek a vélt és valós törésvonalak ugyanakkor a megnevezésen túl egyéb formákban jellemzően nem manifesztálódnak a megemlékezés során: az emlékezet összetart. Egyik interjúalanyom erről a háttérkonszenzusról így beszélt: „Más dologban nem értünk egyet, de ez egyben igen. [...] Itt most csak egy kérdés van: a hozzátartozók iránti, áldozatok iránti kegyelet. Tegyük félre minden mást,

tottak a különféle megközelítésekről, múltfeltáró munkákról és gyakorlatokról. A média szerepének tudományos alapú feltárása kifejezetten indokolt. Erre a feladatra a jelen írás nem vállalkozott.

⁴³ Dr. Forró Lajos beszéde. I. m.

amivel mi azelőtt nem értettünk egyet.”⁴⁴ Ezt a konszenzust a Vajdasági Magyar Szövetség megbízott elnöke, dr. Pásztor Bálint sértette meg 2023-ban: „A magukat ellenzékieknek nevező, és a politikai szintén másként érvényesülni nem tudó egyes liberális csoportosulások viszont most fasisztának neveznek bennünket, mert mi azt mondjuk, minden, hangsúlyozom, minden ártatlan áldozat emléke előtt tisztelegni akarunk.”⁴⁵

Másodszor, ahogyan azt már jeleztem, az emlékezetközösség többségét minden helyszínen a helyi magyarság alkotja, de – a települések lakosságának etnikai összetételétől, a helyi interetnikus viszonyoktól, továbbá a rítus interlokális jellegétől függően – a lokális „másik” is rácsatlakozik a megemlékezési szertartás folyamatára. Harmadszor, nem ritka, hogy a kulcspozíciókban lévő etnopolitikai vállalkozók vagy narratívaalakító hozzátartozók több (környékbeli) megemlékezési szertartáson is részt vesznek. Negyedszer, jellemzően közép- vagy idősebb korú személyek látogatják a ceremóniákat. A cserkészek kivételével nem jellemző, hogy iskoláskorú személyek csatlakoznának, leszámítva azon keveseket, akik családjukkal együtt jelennek meg. Ez a jelenség rámutat arra, hogy megkérdőjelezhető a létrehozott jelentések (a megemlékezési szertartások általi) transzgenerációs átadásának sikeressége. Fontos megjegyezni, hogy bár történnek helyi (magyar) kezdeményezések a tömegmészárlások téma beemelésére az oktatásba,⁴⁶ máig nem került be az iskolai tananyagba, csak az 1942-es „hideg napok” eseménysora. Ezt hangsúlyozva sürgette a téma és az emlékhelyek megismertetését a fiatalokkal Teleki Júlia narratívaalakító túlélő és hozzátartozó is a 2021-es csúrogi megemlékezés során. Csoportos múlt-

⁴⁴ Interjú dr. Bogner Istvánnal. Szeged, 2023. március 17. A szerző tulajdonában.

⁴⁵ Dr. Pásztor Bálint, a Vajdasági Magyar Szövetség megbízott elnökének beszéde a megemlékezési szertartáson. Szabadka, 2023. november 2. A szerző feljegyzése.

⁴⁶ A helyi magyarok kulturális képviselői több szinten és formában is igyekeznek megismertetni a történeteket az oktatásban érintettekkel. Kidolgoztak egy vándorkiállítási anyagot, évente tanári műhelynapot szerveznek, de létezik egy emlékház is Martonoson, ami – látogatások esetén, alaposan végiggondolt és kidolgozott tematika alkalmazásával – segíthetné a fiatalok számára is a téma megnyugtató feldolgozását.

feldolgozási gyakorlatokról sem igen olvashatunk, ugyanakkor 2018-ban Szabadkán egy csoport magyar nyelven beszélő középiskolás korú fiatal „mégis” bekapcsolódott a ceremóniába. Az okokat firtató kérdésekre azt a választ kaptam, hogy autonóm módon döntöttek a részvételről, miután az iskolájukban hallottak a lehetőségről. Ez atipikus. Végezetül, a már magas pozíciójú és feltörekvő (többségében, de nem kizárólag magyar) politikai közszereplők ugyan együtt emlékeznek meg a (többségében, de nem kizárólag magyar) hozzátartozókkal 1944 áldozatairól, a helyi lakosság szolidaritást vállaló többsége távol marad a csoportos megemlékezéstől. E jelenségek tükrében megkérdőjelezhető a szélesebb körű „emlékezetközösség” megléte, ahogyan a politikai diskurzusokban létrejövő jelentések mikroszintre történő leszivárgása szintén. Még akkor is, ha 1944 a vajdasági magyarság „választott traumája”,⁴⁷ a többség számára ennek kifejezésére nem a megemlékezési szertartások kínálnak lehetőséget. Ez a távolmaradás további vizsgáldásokat igényel, egyéni és csoportos szinten egyaránt.

A résztvevők megértésének a vizsgálatakor azt is érdemes szemügyre venni, hogy miképp jelenítik meg etnikai (és vallási) csoporttagságukat és hogyan hozzák létre és alakítják az etnikai – bourdieu-i szóhasználattal – „mezőt”, illetve konstruálják az etnikai „határokat” a megemlékezés során, ahogyan Fredrik Barth fogalmaz.⁴⁸ Azt találtam, hogy a megemlékezők elsősorban a nemzeti *szimbólumok* használatával igyekeznek megjeleníteni és dinamizálni a csoport-hovatartozás érzését, emiatt e szimbólumokat széles körben alkalmazzák. A megemlékezési szertartás „nemzeti-szakraális” jellege, „keretezése” minden helyszínen leírható. A himnusz, a római katolikus (esetünkben „nem szerb”) kereszt, a ruházat (bocskai vagy magyar kötődésű lovagrendi viselet), a „nemzeti trikolór” színű szalagokkal átfont és ugyan-

⁴⁷ Volkan VAMIK: Transgenerational transmissions and chosen traumas: an aspect of large group identity. *Group Analysis*, 2001/34. 79–97. DOI: <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>.

⁴⁸ Fredrik BARTH: Introduction. In: Uő (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* Scandinavian University Press, Oslo, 1994. 9–39.

ilyen színpozíciójú virágkoszorúk, a beszélt nyelvek, a kiválasztott irodalmi alkotások és népdalok – mind együttes erővel hatnak és formálják azt a kollektivitás irányába mozgó mentális keretet, ami által az egyéni, családi térben rekedt emlékek is képesek összefonódni a jelenben, illetve (át)formálni a jelentéseket is. A zsidó hitközség képviselőjének kivételével minden beszédet mondó vagy áldást kérő megemlékező jellemzően a saját „nemzeti” vagy etnikai keretén belül ragadja meg és tudatosítja a jelenlévők körében, egy halbwachsi fogalmat beemelve „lokalizálja” 1944 és az áldozatok emlékezetét, továbbá e dimenzióban artikulálja az üzenetét is. A szimbolikus-vizuális megjelenítés ezáltal diszharmóniába kerül a verbális tartalmakkal: míg az előbbi egyértelműen etnicizálja az emlékezetet, addig az utóbbi deetnicizál. A beszédek ártatlan áldozatokat, míg a szimbólumok magyar, német és horvát ártatlan áldozatokat jelenítenek meg.

Azon alacsony számú szerb képviselő esetén, akik egy-egy alkalommal bekapcsolódtak a megemlékezési rítusba, ugyanezt tapasztalhattuk. Csak ritkán, igen sporadikusan találhatunk olyan etnikailag semleges szimbólumhasználatot, amellyel készek kilépni a nemzeti térből, egy etnikailag semleges horizont irányába mozogva. Mindazonáltal kiemelten fontos hangsúlyozni azt a megfigyelést, amely szerint *a nemzeti-szакrális keretezés ellenére adott egy olyan inkluzív tér és megemlékezési szándék, aminek köszönhetően megjeleníthetővé válnak a „másik” etnikai csoport veszteségei is.* Ez a válasz nem jellemzi a köztes-európai régióink területén zajló megemlékezési szertartásokat, amelyeket zömében csak egyetlen etnikai csoport formál. A vajdasági ceremóniákban felfedezhetőek tehát az etnicitást elmélyítő elemek, ahogyan az etnikai saját csoport előtérbe helyezése is, de úgy tűnik, hogy ez nem jelentett és jelent akadályt egy olyan felettes kategória kialakításában és fenntartásában (az „ártatlan áldozatokra” való emlékezés), amelyben az egyes etnikai áldozati csoportok veszteségeivel együtt a „mások” veszteségeit is elismerik.

Érdemes továbbgondolni az imént felvázoltakat. Johanna R. Vollhardt vezette be az „inkluzív áldozattudat”-fogalmat,⁴⁹ mint

⁴⁹ Johanna Ray VOLLHARDT: I. m.

azt a jelenséget, amikor az áldozati csoportok hasonlóságokat észlelnek áldozati tapasztalataikban, és ezt felismerve közösen lépnek fel bizonyos célok elérése érdekében. Ezzel szemben áll az a „kollektív áldozatiság”,⁵⁰ amikor egy áldozati csoport a saját egyediségét emeli ki és helyezi mentális és narratív középpontba – ezt nevezi Vollhardt „exkluzív áldozattudatnak”. Felfogásában az utóbbi társadalmilag káros következményekkel járhat (konfliktus gerjesztése vagy a pszichológiai jóllét veszélyeztetése), míg az inkluzív szemlélet számos tekintetben pozitív lehetőségeket hordoz magában, habár ezzel együtt kockázattal is járhat.⁵¹ Vollhardt megkülönbözteti a konfliktusspecifikus és általános inkluzív áldozattudatot: míg az előbbi esetén az áldozattudat egy konkrét eseményhez kapcsolódik, addig az „általános inkluzív áldozattudat tartalmazza az észlelt hasonlóságokat más olyan áldozati csoportokkal is, amelyek nem szembenálló felek egy konfliktusban”.⁵² Ugyanígyen megkülönböztetést tett az exkluzív áldozattudat vonatkozásában is, illetve kitért arra is, hogy az inkluzív áldozattudat kifejezésének motivációja attól függően eltér, hogy mennyiben saját csoportról vagy külső csoportot érintő helyzetről van szó.

A bácskai megemlékezések jellegét kutatva bennünket az érdekel, hogy a vollhardti kategorizáció alapján milyen típusú kollektív áldozattudat rajzolódik ki. Úgy tűnik, hogy a fent leírtak tükrében jellemzően „konfliktusspecifikus inkluzív áldozattudattal” találkozhatunk: a résztvevők készek kilépni a saját etnikai terükből, és *más etnikai* áldozati csoportok megemlékezni kész *képviselőivel* közös fórumot alkotni, mégpedig kifejezetten 1944 történeti eseményeihez köthetően. Ugyanakkor a tárgyalt konfliktusban is érintett helyi etnikai többség, a szerbek csak sporadikusan kapcsolódnak be az 1944-es megemlékezésekbe. A második világháború időszakában a (civil) szerbséget is ma-

⁵⁰ „A kollektív viktimizáció szubjektív átérzése az, amit kollektív áldozatiságnak nevezünk, amelyben – az áldozatnak tekintett saját csoporttal való társadalmi azonosulás miatt – olyan csoportok is osztozhatnak, akiket generációk választanak el a történelem során bekövetkezett viktimizációtól”, definiál Vollhardt. Uo. 127.

⁵¹ Uo. 153–155.

⁵² Uo. 130.

gas arányú emberveszteség érte, viszont az 1944-es vajdasági konfliktusban a helyi és „idegen” szerbek (magukat partizánoknak nevezvén) alkották az elkövetői csoport abszolút többségét. Az 1944-es megemlékezésektől való távolmaradásuk – ahogyan megjelenésük is – mindenképp jelzésértékű. Korábban Csürogon és Szabadkán a szerb legfelső politikai és egyházi vezetés is részt vett egy-egy megemlékezésen a *szerb–magyar megbékélés jegyében*, amellyel megerősítették, hogy a szerb állam is részt vállalt 1944 feldolgozásában és az elvarratlannak vélt etnikai konfliktusok rendezésében.⁵³ Ez a gyakorlat ugyanakkor nem mindenhol talált követőkre.⁵⁴ Ennek tükrében talán érdemes lenne finomítani a vollhardti modellen is: *relatív* konfliktusspecifikus inkluzív áldozattudatról beszélhetünk, amennyiben nem mindegyik, a konfliktusban érintett csoport tekintetében érhető tetten az inkluzív szemlélet, és *abszolútról*, amennyiben minden érintett csoport bekapcsolódik a megemlékezésbe.

Továbblepve a kommunikált *tartalmakra, jelentésekre* és értékekre, azt találtam, hogy ezek nem csupán helyszínről helyszínre, hanem beszélőről beszélőre változnak. Ahogyan már korábban is bemutattam, a nemzeti-etnikai hovatartozás reprezentációja dominálja a ceremóniát, de ezen belül nyitottabb és zártabb narratívák egyaránt megjelenhetnek. A zártabb nemzeti-etnikai narratívát illusztrálja egy egyházi személy, Szilágyi Zoltán református püspöki segédlelkész imája 2017-ben Csürogon: „[Áldja meg az isten] ne csak az emléküket, hanem a jövőnket is itt, a magyar nemzetnek, azon a földön, amelyet nekünk adott! Vérünk és áldozatunk által védtük oly sok éven át, és add meg nekünk, urunk, hogy ne csak múltunk, és ne csak jelenünk, hanem boldog, áldással teljes jövőnk is legyen.”⁵⁵

⁵³ A tanulmány történész lektora hívta fel a figyelmet arra, hogy a szerb történetírás, mindenekelőtt Srđan Cvetković is hatékonyan járult hozzá a vajdasági magyarok ellen elkövetett tömegmészárlások feltárásához.

⁵⁴ Csürog volt az egyedüli helyszín, ahol a szerb csoporttagok nem hivatalból, hanem az 1942-es Razzia emlékezetét ápoló helyi csoport megemlékező tagjaként jelentek meg.

⁵⁵ Szilágyi Zoltán református püspöki segédlelkész imája a megemlékezési szertartáson. Csürog, 2017. október 29. A szerző feljegyzése.

Ezzel együtt az egyetemesebb értékekre való nyitottság is megragadható a ceremóniákon, például Bunford Tivadar, a Szabadka Város Képviselő-testületének akkori elnöke a 2017-es bajmoki, majd a 2018-as szabadkai beszédében: „Az emberek bírósági eljárás és ítélet nélküli kivégzése, valamint utólagos háborús bűnössé nyilvánítása csak egyike azoknak a bizonyítékoknak, amelyek tanúsítják, hogy az alapvető és legfontosabb emberi jogot, az élethez való jogot egyáltalán nem tisztelték, és nem védték meg.”⁵⁶ „A vérbosszú elkövetőinek nem számított, hogy magyar, német, horvát, szerb vagy más nemzetiségű az illető. [...] Ezért kegyelettel adózunk a nem csak magyar, hanem minden más nemzetiségű polgártársunk emlékének is.”⁵⁷

A kiválasztott idézetek rámutatnak az 1944 kollektív emlékezetéhez kapcsolódó jelentések relatív fragmentáltságára, illetve a szemiotizálás kontinuitására, lezáratlan jellegére. A jelentéssel való felruházás minden kollektív emlékezet esszenciális karaktere, írja Assmann, hiszen ahhoz, hogy az emlékezet élő legyen, a lakosságnak újból és újból jelentéseket kell létrehoznia az emlékezetre érdemes esemény vonatkozásában. De esetünkben – vélhetően az intézményesülés alacsony szintje, a hosszú idejű tabusítás miatt csak egy szűkebb körben érzékelhető kommunikatív emlékezet, illetve a még lezáratlan történeti kutatások következményeként – egy részben még formálódó, kiforratlan jelentéshalmazt (is) találunk. Bár a publicisták és helytörténészek, majd pedig az oral history által rögzített,⁵⁸ megosztott és a megemlékezéseken újramesélt *kulcsesemények gerince* az idő előrehaladtával is szilárdnak látszik, az összes kapcsolódó jelentésre még nem tekinthetünk véglegesként. Ennek egyik nyoma, hogy a narratívák eltérőek, ahogyan azt feljebb bemutattam, il-

⁵⁶ Bunford Tivadar, Szabadka Város Képviselő-testülete elnökének beszéde a megemlékezési szertartáson. Bajmok, 2017. november 2. A szerző feljegyzése.

⁵⁷ Uő. Szabadka, 2018. november 2. A szerző feljegyzése.

⁵⁸ Témánk esetében kiemelten fontos szerepet játszik az oral history és a helytörténészek munkássága, hiszen a levéltári források 2009-ig nem voltak hozzáférhetőek. Az elsődleges forrásokat tehát az áldozati csoportok tagjainak történetei jelentették, így a történetészek is az általuk megosztott adatokkal dolgoztak az archívumok megnyílásáig, illetve a megemlékezések során is az általuk megosztott tartalmak rögzültek.

letve a kommunikált elvárásokban is érzékelhető eltérés (lásd exhumálások, újratemetés kérdése), továbbá hogy még ma sem egységes az esemény *megnevezése*. *Népirtásnak* mint a „bűnök bűnének” *sehol* nem minősítik 1944-et, ami értelmezésében kifejezetten jelzésértékű, ugyanis a minősítés a témát taglaló irodalomban egyre gyakrabban jelenik meg. Kérdés, hogy a fogalom – ideális esetben alapos és szakszerű egyeztetéseket követő – beemelése ebbe az inkluzív interetnikus térbe vajon repedéseket okozna-e.

A relatív fragmentáltság ellenére adott több igen kiforrott és voltaképp már a kollektív megemlékezések korai időszakában is egységesen és koherensen kommunikált felfogás is. Ilyen például a rítus általános *célja és morális imperatívusza*: a megbékélést és a megemlékezés morális kötelezettségének megfelelést kell szolgálnia. Ugyanígy, az áldozatok reprezentációja is egységes a kezdetek óta: „ártatlanok”. A meginterjúvolt emlékezetformálók szerint ebben teljes a konszenzus a helyi magyarság körében, amit néha egy-egy szerb újságíró⁵⁹ – vagy akár egy alkohol hatása alatt álló személy⁶⁰ – szándékosan kikezdi. Némileg paradox módon ezekben a narratívákban az áldozatok saját életüket a nemzet oltárán aktív „hősként” feláldozó szereplőkként jelennek meg, semmint a korai jugoszláv kommunista rezsim szisztematikusan legyilkolt, erőtlén „áldozataiként”, amint arra az elbeszélésekben gyakran utalnak⁶¹ – és ahogyan azt a kommunikatív emlékezet is megőrizte. Érdekes módon az áldozatokat jellemzően aktív, döntéshozó „mártírokként” jelenítik meg a beszédekben, míg az emlékezetközösséget „csak” passzív egyének csoportjaként. Anélkül, hogy az egyéni felelősségre vagy az egyéni cselekvési potenciálra is ráirányítanak a figyelmet, a beszédek és áldások jellemzően passzív viszonyulásokat visszhangoznak: „A Csúrogon áldozatul eső mártírokról emlékezünk meg, és meghajlunk az Isten akarata előtt. [...] S méltán támad kétség a szívünkben,

⁵⁹ Interjú dr. Bogner Istvánnal. I. m.

⁶⁰ Interjú Czindel Attilával. Bajmok, 2021. november 2. A szerző tulajdonában.

⁶¹ Lásd PAPP Árpád (szerk.): *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948)*, I–II. kötet. VMMI, Zenta, 2016; MATUSKA Márton: I. m.

hogy mindezt meg tudjuk-e bocsátani. Isten erejét kérjük ehhez, adjon megnyugvást lelkünknek.”⁶² „Reménykedjünk abban, hogy a jogrendszerek, a maihoz hasonlóan, a jövőben is, megfelelő jogi intézkedésekkel, valamint büntetőjogi védelemmel fogják védeni [az emberi jogokat].”⁶³

Két kivétellel találkoztam. Az elsővel Martonoson, ahol a beszélő nemcsak kitért az egyéni szerepekre és felelősségre, de egyes tevékenységi formákat (lásd újratemetések) a megbékélés feltételeiként nevezett meg – és követelt. A második kivétellel Szabadkán találkoztam, ahol a Zsidó Hitközség képviselője az egyéni felelősségre hívta fel a megemlékezők figyelmét: „Azt kell szem előtt tartanunk és az emlékezetünkbe vésni, hogy amíg jó emberek vannak, reménység van, hogy az Isten szava, amit a Zsoltárokból idézünk, hogy válaszd el magad a rossztól és tedd a jót, újra és újra követőkre marad. Mert mindig vannak, akik segítik az üldözötteket, mindig vannak embermentők, és mindig vannak tanúk, akik tanúskodnak a történelekről, hogy el ne felejtődjenek azok.”⁶⁴

Ezek a kivételek azzal erősítik meg a passzivitás általánosságát, hogy eltérnek azoktól. Ugyanígy eltér ettől a passzivitástól „az emlékezet emlékezetének” a felidézése is: minden helyszínen utalnak a hosszú csendességre, az emlékezés tiltására és annak megtörésére, amivel indirekt módon világossá teszik, hogy 1944 emlékezete – a helytörténészek, publicisták és etnopolitikai vállalkozók által megtámogatva – épp a hozzátartozók egyéni aktivitásának köszönhetően vált kulturálissá. A narratívaformáló személyek aktív ereje tehát nélkülözhetetlen, mint a közösség számára is követendő példa. Ez az imperatívusz és a passzivitás egyidejű kitapinthatósága rámutatnak ennek a két erőnek az oszcilláló mozgására, dinamikájára.

Az *elkövetők* reprezentációja is egységes: mint az 1944-es tömegmészárlások kulcsszereplőit, őket a legtöbb esetben nem

⁶² Mengyán Szófia evangélikus lelkész imája a megemlékezési szertartáson. Csúrog, 2017. október 29. A szerző feljegyzése.

⁶³ Bunford Tivadar beszéde. Bajmok, 2017. november 2. I. h.

⁶⁴ Kovács Róbert, a Szabadkai Zsidó Hitközség irodavezetőjének beszéde a megemlékezési szertartáson. Szabadka, 2018. november 2. A szerző feljegyzése.

nevezik meg, „azonosítatlanok” maradnak, név, arc, identitás nélküli (gonosz, kegyetlen) „valakik”. Ha megnevezik, vagy valamilyen csoporthoz kapcsolják őket, akkor „Tito partizánjaként” jelennek meg; tehát politikai identitással ruházzák fel őket, etnikaival nem. Az elkövetők egy alkalommal sem „szerbek” vagy egyéb etnikai csoportok tagjai – expliciten. Implicit módon ugyanakkor két alkalommal is történt utalás a (szerb) etnicitásra, amellyel vélhetően súrolták az etnicitást meg nem nevező egyezés határát. Mindkét alkalommal kizárólag magyarok vettek részt a megemlékezésen. Az egyik ilyen megfigyelt kivétel vagy (érzékkelhetően szándékos) eltérés Martonoshoz kapcsolódik, ahol a beszélő utalt az elkövetők ortodox/pravoszláv karakterére, ami helyben félreérthetetlenül szerbet jelent. A helyi *ortodox* temetőben nyugszanak „apáink gyilkosai”, fogalmazott, akiket tisztességgel temettek el, szemben azokkal az áldozatokkal, akiknek a maradványai tömegsírokban fekszenek. Az utalás finoman provokatív: a „tisztességes” végső nyughely vindikálása mellett kifejezi a megbékélés vágyát is – és annak nyílt feltételül állítja az újratemetést. A másik „határszegéssel” Zentán találkoztam, ahol 1944 emlékművét az 1849-es magyar szabadságharc időszakában a helyi magyarság ellen a szerbek által elkövetett tömeggyilkosság áldozatainak a városi köztemetőben emelt obeliszkje mellett állították fel. 1944 és 1849 eseményeinek emlékeztétét nemcsak a térben kapcsolták össze, hanem a kognitív-pszichikai térben is: halottak napján mindkét eseményről szimultán megemlékeznek. Bár a megbékélés igénye itt is megfogalmazódik, mégis elképzelhető, hogy a tragikus események összekapcsolása és újramesélése a feszültséget csak részben képes oldani az óvatos keretezés ellenére is. 2018-ban két idősebb résztvevő a rítust követően halkán beszélgetett, amikor egyikük lemondóan és némi gúnnyal így sóhajtott: „Egész életükbe’ ezek más se’ csináltak, mint mészároltak.”⁶⁵

Az ismertetett példák mentén azt láthatjuk, hogy az elkövetők etnikai hovatartozásáról általánosságban nem esik szó, ha még-

⁶⁵ Résztvevők beszélgetése a megemlékezési szertartáson. Zenta, 2018. november 1. A szerző feljegyzése.

is, akkor csak burkoltan. Ez egybecseng azzal a nyíltan kifejezett vágygal, hogy a megemlékezési szertartásokon a figyelmet az „ártatlan áldozatokra” irányítsák – mégpedig olyan semlegesen megvalósítva ezt, amennyire csak lehetséges. A megemlékezésnek „határai” vannak e tekintetben is: felelősségre vonás, elszámoltatás, kártérítés, nyilvános bocsánatkérés, vagy bármilyen ehhez hasonló követelés sehol nem hangzik el. Kizárólag az ártatlan áldozatokról való megemlékezésre mint kollektív kötelezettségre szólítanak fel, ami így hivatott a megbékélés eszközeként szolgálni.

Arra is kíváncsi voltam, hogy abban a kommemoratív miliőben, ahol az eltérő etnikai csoportok képviselői az etnikai saját csoportjukat ugyan előtérbe helyezik, de közösen létrehoznak egy, az „ártatlan áldozatokra” összpontosító teret, Magyarország mint anyaország politikai képviselete milyen befolyással bír. Az etnikai elzárkózás vagy határnyitás irányába képes-e elmozdítani ezt a folyamatot? Ez utóbbi kérdés értelmezésének elméleti alapjául Rogers Brubaker „triadikus” modellje szolgál, amelyben az anyaország, a nemzetiesítő állam és a kisebbségi etnopolitikai vállalkozók közötti viszonyrendszer áll a középpontban.⁶⁶ A vizsgálati szempont apropóját az adja, hogy a helyi etnikai kisebbségek és a lokális többség képviselői mellett a magyarországi „vendégek” is bekapcsolódnak a szertartásba. Részvételük, a megfigyelés tükrében, jobbára formális, hiszen kijelölt diplomatakat látogatják a ceremóniát, akik tiszteletben tartják azokat az interetnikus kereteket, amelyeket a helyiek hosszú együttélésük során alakítottak ki. Ez a viszonyulás akkor nyer jelentőséget, ha figyelembe vesszük a helyiek azon igényét és igyekezetét, hogy minél „semlegesebb” interetnikus teret hozzanak létre a megemlékezések során, ahogyan azt az előzőekben bemutattam. „Nem a mi dolgunk az, hogy ítéljünk. Évtizedek óta azt hangoztatjuk, hogy megemlékezésünk célja nem a számonkérés, hanem a megbékélés.”⁶⁷

⁶⁶ Rogers BRUBAKER: *Nemzetállam új keretek között*. I. m.

⁶⁷ Bunford Tivadar, Szabadka Város Képviselő-testülete elnökének beszéde a megemlékezési szertartáson. Szabadka, 2018. november 2. A szerző feljegyzése.

Kérdezhetjük, hogy mi húzódhat ezen igyekezet mögött? Papp Richárd kulturális antropológus egy 2003-as tanulmányában a zentai és bácskossuthfalvi március 15-i megemlékezési rítusokat elemezte, amely a jelen vizsgálódás eredményeinek értelmezéséhez hasznos megállapításokkal szolgál.⁶⁸ Írásában felhívja a figyelmet a vajdasági magyar kisebbségi kultúra tradíciójának „éjszakai arculatára”: az államszocializmus törekvéseinek köszönhetően „a saját kulturális hagyományok, tradicionális értékek a családok, kisközösségek zárt, »éjszakai« tereiben hagyományozódtak tovább”.⁶⁹ Mivel az 1990-es évek során a korábbi „rejtett” rítusok számára megnyílhatott a tér, így kikerülhettek a társadalmi nyilvánosság szférájába, írja Papp, amely folyamatban erőteljes szerepet vállalnak az egyházak és a nemzeti politikai kultúra szereplői is. Fokozatosan ugyanakkor arra is fény derült, hogy a zárttságban sokan nem a korábbi tradíciókat hagyományozták tovább, hanem „az állami szocializációs értékrendszer”, ahogyan Papp nevezi, és ez a magyarság körében törvonalak kialakulásához is vezetett.

Papp szerint a vajdasági magyarság körében kulturális-etnikai „újjaszületés” volt kibontakozóban 2003-ban, amelyet míg egyesek (a látható és viseletbeli önreprezentáció által) nyíltabban képviseltek, addig a *többség* csak visszafogottabban. Utóbbi számára ugyanis az elmúlt évtizedekben az interetnikus gyakorlatok során meghonosodott normatív szabályrendszerek a mérvadóak. Az 1849-es események vonatkozásában például a megemlékezők 2003-ban *sem említették* az elkövetők nemzetiségét, továbbá általánosan elmondható az is, hogy az etnikai-nemzeti közösségükhöz tartozás nyilvánossá tétele is egy – sok évtizeden át alakított – határon belül mozog, amire Papp „etnikai pajzsként” tekint. Megfigyelései alapján arra következtet, hogy a rítusok inkább csak újfajta reprezentációs formát jelentenek, mintsem új tartalmakat, hiszen „a saját kulturális jelentések ugyanolyan »mélyek« és »erősek«, csak a kultúra és a személyiség »belső«, »rejtett«, »saját« szféráiban léteznek. Ez pedig a kulturális

⁶⁸ PAPP Richárd: Ritus és nemzet... I. m.

⁶⁹ Uo. 10.

tradíció sajátosságához tartozik”, ez működött eddig „etnikus pajzsként” a többségi társadalom iránt érzett *bizalmatlanságból* eredően.⁷⁰ A ritusok, mondja, a saját közösséghez tartozást hangsúlyozzák, szimbolikusan kitágítva annak határait – a térség interetnikus viszonyainak megfelelően, tehetjük hozzá.

Papp tanulmánya három fontos helyi kulturális jelenségre hívja fel a figyelmünket. Az egyik, hogy a vajdasági magyarság körében a kommunizmus időszakában – bár korántsem egységesen, de – tovább éltek az etnikai kulturális jelentések. A másik, hogy ez az időszak kitermelte az etnicitás reprezentációinak „határait” is a magyarság számára (is), amelyre feltételezhetően a „másik” iránt érzett bizalmatlanság erőteljes hatást gyakorolt. Harmadszor, a vajdasági magyarság körében kitapintható egy olyan törésvonal is, amelyet a nemzeti-kulturális jegyek túlzottan vagy épp elégtelennek vélt reprezentációja gerjeszt. Mivel a vajdasági magyarság „mi”-tudatának jellemzője a két eltérő etnikus tradíció (lokális és összmagyar) jelenléte a kisebbségi kultúra életében – ami meg is különbözteti az egyetemes magyarság más közösségeitől –, ezért ennek a két etnikus tradíciónak az alakulását és viszonyát csakis ennek a „másikkal” együtt formált „határnak” a tudomásulvételével érdemes értelmezni a jelenben. Amellett érvelek, hogy annak ellenére, hogy az etnikai alapú reprezentációs kísérletek tere a jelenben tágas, illetve egyes megemlékezők tovább tágitják és alkalmanként meg is sértik azokat az interetnikus mentális „határokat”, amelyeken belül az etnikai hovatartozás szimbolikus kifejezésére lehetőség nyílik, a helyiek továbbra is úgy feszítik ezt a hűrt, hogy szem előtt tartják ezt a „határvonalat” és a helyi „másikat”.

Az 1944-es megemlékezéseken tapasztalt vágyott neutralitás egybecseng Papp korábbi megfigyeléseivel. Ennek adekvát illusztrációja lehet az az eset, amikor egy megemlékező átgázol ezen a határon, amely aktusra azonnali – spontán és félreérthetetlen – válasz érkezik. 2017-ben Bajmokon egy magyarországi kormánypárti megemlékező, Zoltai László csatlakozott a szertartáshoz, és hergelni kezdte a helyieket az ismeretlen „másik”,

⁷⁰ Uo. 13.

a „migráns” ellen, mégpedig analógiát állítva 1944 eseményei és a jelenlegi „migránskrizis” között. A helyi katolikus plébános, Bende Zsolt azonnal, nyugodt spontaneitással reagált: „Maradjon meg bennünk az érzés, a szörnyű dolog, hogy minden ártatlan áldozatot védeni kell, nem csak azokat, akik a miéink. Minden áldozat mellett ki kell állni. Ezzel megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről, hogy egyben védelmezzük a másik embert is, akármilyen nemzethez vagy valláshoz is tartozik. Az ártatlanok mellett mindig ki [kell] állni.”⁷¹

A kommunikált tartalom azt a felfogást reprezentálta, amely erőteljesen 1944 eseményeinek kollektív emlékezetéhez tapadt: a „másik” nem bántalmazható csak azért, mert „másik”. Ezt „mi” 1944 áldozataiként tanultuk meg 1944 tapasztalataiból – míg „ti” nem. Míg a megemlékezések során az összmagyar kultúra felé irányuló odafordulás – oszcilláló mozgással ugyan, de mindvégig kitapinthatóan – permanensen jelen van, addig itt teljesen beszűkült a lokális nemzeti tér, „itt és most” a vajdaságiak egyedi tapasztalata jelent meg, és nem is csupán az esemény áldozataiként, hanem a helyi „játékszabályok” ismerőjeként, betartójaként és betartatójaként. A lokális kulturális-etnikai jelentések és interetnikus konvenciók kidomborodtak, egyben rámutatva arra a lokális igényre, hogy a helyi kultúra és interetnikus karakterek elismerése és elismertetése mellett kívánnak 1944-ről kollektíven megemlékezni.

A kapott eredmények értelmezési kísérlete: emlékezet a „határon”

A 2017 és 2023 között felvett adatok tükrében azt láthattuk, hogy a megemlékezési gyakorlat alakítóinak a hosszú, csendes időszak ellenére is sikerült egy mára már egységes megemlékezési keretet létrehozniuk az elmúlt évtizedek során. A ceremónián kommunikált megnevezések, jelentések, tudáskészlet és értékek ugyan *relatív*e fragmentáltak, szereplőkként és

⁷¹ Bende Zsolt helyi katolikus plébános imája a megemlékezési szertartáson. Bajmok, 2017. november 2. A szerző feljegyzése.

helyszínenként eltérőek, mégis, számos hasonlóságot találunk Bácska-szerte. Homogén a megemlékezések formája, koreográfiája, időpontja, periferikus elhelyezkedése és a kulcsszereplők köre. Résztevőinek korbeli összetétele is megegyező, hiszen jellemzően idősebbek vesznek részt a megemlékezésen, ez alól a fiatalabb politikai, egyházi vagy médiaképviselők képeznek kivételt. A rítus – nemritkán passzív viszonyulást tükröző – nemzeti-szagrális jellegű keretezése szintén homogénnek mutatkozik; és ugyanígy egységes képet látunk a megemlékezés fő célja és üzenetei tekintetében is: az interetnikus megbékélést, valamint az áldozatokról való megemlékezés kötelezettségét fogalmazták meg követendő imperatívusként. 1944 szereplőit is egységesen jelenítik meg a mában: az áldozatok „ártatlanok”, hősök és mártírok, míg az elkövetőket közvetlenül sehol nem nevezik meg. Ha valakikre mégis rámutatnak, akkor azok semlegesén „Tito partizánjai”. Zentán és Martonoson, a két, kizárólag magyarok részvételével zajló megemlékezésen „szegték meg” a semlegeségre való törekvést azzal, hogy utaltak az elkövetők etnikai hovatartozására is – ám eltérő módokon ellensúlyozták is ezt a békességre törekedvén. A többnemzetiségű rítusokon efféle utalásoknak nincs nyoma.

Mindenhol megfigyelhető a megjelenített kulturális elemek egységesen érzékelhető „határa” is. Ez azt jelenti, hogy bár a „nemzeti” jegy uralja a rítust, mégis, a helyiek csakis egy olyan mentális „határon” belül igyekeznek ezeket a nemzeti-etnikai jegeket megjeleníteni gyakorlataik során, amelyet a helyi többségi „másikkal”, a szerbséggel együtt alakítottak ki sok évtized alatt. Ennek a „határnak” a legbeszédesebb igazolása talán a magyarországi résztvevő állításaira adott helyi válasz volt. Láthattuk, hogy bár 1944 emlékezete döntően a „nemzeti” szűrőn keresztül formálja a múltat, és az egyéni-családi traumaemlékezetek is elsősorban „nemzeti” szálon fűződnek kollektívvé, mégis a nemzeti-etnikai elemek megjelenítése – ahogyan a tematizálása is – csak az említett „határon” belül képzelhető el, amely „határ” a helyi békés együttélés eszköze kíván lenni. Kiemelendő továbbá, hogy a régiókban nem jellemző módon a szervezkedő magyarság a legtöbb helyszínen „*maga mellé*” fogadta más etni-

kai csoportok (minden ártatlan áldozatra is) megemlékezni kész képviselőit is: a zsidókat, horvátokat, németeket – és a szerbeket is. A horvátok-bunyevácok tekintetében megjegyzendő, hogy a tárgyalt időszakban ők az elkövetői oldalon is feltűntek.

A – hivatalból megjelenő politikusoktól eltekintve – a szerbek azonban jellemzően távol maradnak, aminek az okait fontos lenne feltárni. Azt ugyan láttuk, hogy a közösen megemlékezni kész, a (zömében szerb) partizánok által meggyilkolt 1944-es áldozati csoportok között nem tapasztalható „áldozati versengés”⁷² a bácskai megemlékezések során, de ha a szerbek távolmaradását is tekintetbe vesszük, akkor nem lehetséges, hogy épp ennek vagyunk szemtanúi? Vajon azért nem kapcsolódnak be, mert úgy vélik, az ő világháborús veszteségeik súlyosabbak, és e veszteségeket többek között épp az 1944-es megemlékezők hozzátartozói okozták, míg az elkövetők között nem látják saját csoporttagjaikat? E kérdés további vizsgálatát az a survey kutatás is indokolja,⁷³ amelyben a vajdasági szerb válaszadók klaszterében erőteljesen kirajzolódott, hogy megítélésükben a saját csoport szenvedett a leginkább a második világháború során, míg ugyanez a magyarság körében kevésbé volt megragadható. Ők, a szerző szerint, sokkal realisabban látták saját elkövetői és áldozati pozíciójukat. Mivel ezek a vélemények azóta változhattak, illetve a szerbek távolmaradásának is számos egyéb, feltételezett oka lehet, friss kutatások szükségesek. Ha pedig a csürogi pozitív példát szeretnénk megérteni, ahol az 1942-es Razzia szerb áldozatainak emlékét őrző helyi szerb egyesület is koszorúz az 1944-es áldozatok emlékhelyén, akkor ennek a viszonynak az alakulását és feltételeit is érdemes alaposabban feltárni. A jelen vizsgálódással annyit sikerült felfedni, hogy a helyi magyarok inkluzív jellegű megemlékezési szertartásokat szerveznek, amelyekkel saját áldozataikat elismertetni és – kimondatlanul – szenvedésnarratívájukat az 1942-es Razzia mellé „felzárkóztatni” igyekeznek. Ez nem jelenti, hogy ne létezhetnének jelei az

⁷² Masi NOOR–Nurit SHNABEL–Samer HALABI–Arie NADLER: Amikor a szenvedés szenvedést szül: az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban. In: FÜLÖP Éva–KÓVÁGÓ Pál (szerk.): I. m. 71–124.

⁷³ Vladimir Ilić: I. m.

áldozati versengésnek körükben is, de azok itt nem ragadhatóak meg. Az inkluzív módon szervezett rítusok ugyanakkor kevésbé vonzóak saját csoporttagjaik számára: vagy „kevés” számukra ez a megközelítés, vagy „eltűzött”. Ha 1944 a csoport „választott traumája”, ez a megemlékezési szertartásokban nem nyer igazolást.

Ha csak a felszínen mozgunk és figyelmünket az (etno- és emlékezet)politikai szereplőkre és érdekeik feltárására összpontosítjuk, könnyen szem elől veszíthetjük azokat az összetett lokális viszonyrendszereket, jelentés-, határ- vagy keretalkotási folyamatokat, gyakorlatokat, érzelmeket, amelyek megragadhatóak egy-egy „ráközelítés” során. A narratívaalakítók felkínálnak egy-egy értelmezési alternatívát, amelyre a helyiek reagálnak valamilyen módon – én erre is kíváncsi vagyok. Egy 2016-os vajdasági adatfelvételtől⁷⁴ kiderült például, hogy a fiatalok nagyon keveset tudnak 1944-ről, és a viszonyuk is erősen bizonytalan hozzá, miközben egyes tagjaik úgy érzik, hogy bár „valami” történt akkor, de arról továbbra sem beszélhetnek. „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?”, tette fel a kérdést az egyik középiskolás. Egy lehetséges válaszként az alábbi „vallomást” olvashattuk: „Otthon nem beszéltünk róla, az iskolában még annyira sem, úgyhogy egyszerűen nem létezett számomra. Néha egy-egy szó- vagy mondatfoslány elhangzott ugyan, [...] de annyira halk, távoli és jelentéktelennek tűnő töredékek voltak ezek, hogy oda sem figyeltem. [...] Minek feltépni egy olyan sebet, amelynek a forradása is alig látszik már? Ezt hittem. Pedig a forradás alatt bennem is ott lapangott vastagon, csúnyán és élön a gyógyulatlan seb.”⁷⁵ A változást a szabadkai Népszínházban is játszott Vörös című színdarab és a Papp Árpád által összegyűjtött tanúvallomás-kötet kézírata eredményezte.⁷⁶ Azé a köteté, amelyben feltárulnak a „megtorlás”

⁷⁴ KŐVÁGÓ Emese: „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?” – Az 1944–1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében. In: Dr. KONCZ István–SZOVA Ilona (szerk.): *A 15 éves PEME XVII. PhD-konferenciájának előadásai*. PEME, Budapest, 2018. 234–249.

⁷⁵ „BBR”: 1944 – Egy személyes gondolatSOR a Vörös című előadás margójára. *Teátrum – Az Újvidéki Színház folyóirata – a Magyar Szó színházi melléklete*, 2013/63. 8–9.

⁷⁶ PAPP ÁRPÁD (szerk.): I. m.

napjainak az emlékei, a hozzátartozók ma is élő kérdései és fájdalmai, ám amelyek meghallásával és egy megfontolt művészeti alkotás mint a „jótékony felejtést” vagy „jótékony emlékezetet” is lehetővé tevő műtfeldolgozó gyakorlatának segítségével⁷⁷ a lapangó kérdések felszabadítóan válnak konstruktív tapasztalattá.

A megemlékezési gyakorlatok is megerősítik ezt a lokális emlékezeti bizonytalanságot: a hozzátartozók mellett szinte csak a politikai és kulturális élet képviselői vesznek részt a ceremóniákon, vagyis a helyi magyarság zömében távol marad, ahogyan a szerbség is. Ebben a tekintetben csak egy igen szűk körű emlékezetközösséget találunk, amely ugyanakkor több helyen is inkluzívan multietnikus. Ez a közösség igyekszik élővé tenni 1944 kulturális emlékezetét, de erőfeszítésük sikeressége megkérdőjelezhető, hiszen az emlékezet intézményesülési foka alacsony, mérsékelten vesz fel különféle alakzatokat, és nem vonzza be a többséget. Assmann fogalmaival élve azt látjuk, hogy 1944 kommunikatív emlékezete gyenge maradt a nyilvánosságtól való megfosztottsága révén, míg azok a gyakorlatok, amelyek képesek lennének megszilárdítani a tömegmészárlások kulturális emlékezetét, széles körben hiányoznak.

Ugyanígy hiányoznak mindazok a műtfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a térségben elszenvedett sérelmek, bizalmatlanságot hozó félelmek vagy egyenesen traumák feldolgozására lennének alkalmasak – és itt nem csak 1944-re kell gondolnunk, hiszen az 1990-es évek délszláv háborúinak a sebeit is hordozza a lakosság. Az a lakosság, amelynek kormánya, összefogva a bosznia-hercegovinai Szerb Köztársaság egyes képviselőivel, erőteljes emlékezetpolitikai kampányt indított 2024 nyarán: „Mi nem vagyunk népiértő nép. Emlékezünk...” szövegezésű üzenetek lepték el az on- és offline felületeket. Noha az üzenet a srebrenicai eseményekhez kapcsolódott, megragadható volt benne az a közös emlékezetpolitikai iránytű is, amely kimozdíthatatlanul az (ártatlan szerb) áldozati narratíva fenntartása felé

⁷⁷ Marianne HIRSCH: Túlélő képek. Holokausztfotók és az utóemlékezet munkája. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezzettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. 185–214.

irányítja őket. A relativizálásra és az áldozati versengésre hajlamos, a srebrenicai mészárlások népirtó jellegét következetesen tagadó attitűd hordozói olyan megtévesztő fogalmakat is bevezettek, mint a „népirtó nemzet”.⁷⁸ Úgy tűnik, hogy ebben a miliőben kevés esélye van a központilag kezdeményezett, a „másik” szenvedését is elismerő, tényalapú, kritikai gondolkodásra sarkalló műtfeldolgozó gyakorlatoknak, így különösen fontosak a lokális etnikai viszonyokra érzékeny, nyugvópontokat kereső, szolidaritást lehetővé tevő jó gyakorlatok, mint amilyenre Bácskában is láttunk példát.

A holokausztt emlékeztörténetében elfogadott „Soha többel” imperatívusza szerint az emlékezet a békés együttélés és egyben a megelőzés adekvát eszköze. 1944 (és minden bizonnyal a délszláv háború) kollektív emlékezetének, annak különféle – megfontolt – műtfeldolgozó gyakorlatokkal történő élővé tételének ez a tétje: amennyiben a magyarság (és mások) nem alakítja ki ezeket a gyakorlatokat, de az elszenvedett sérelmek feldolgozatlanul tovább élnek a közösségek széles körében, akkor ezzel könnyen elszalasztják a valódi megbékélés lehetőségét, ahogyan azt is, hogy a háborúk okozta lelki sebek begyógyuljanak, és a „hegek” ellenálljanak mindazoknak az erőknél, amelyek feltéphetnék őket a jövőben. Mindezzel együtt azonban kimondható az is, hogy a hozzátartozók sikerrel „forrosították” fel azt a szerb, ezen belül a vajdasági társadalmat, amely így nem tudott „megmerevedni” és ellenállni a történelem beáramlásának. Tették ezt azokon az inkluzív módokon, amelyekkel lehetőséget teremtettek egy valószínűsőbb történeti tudat kiépítésére, miközben elkerülték az érintett emlékezetközösségek viszonyromlását.⁷⁹ A befogadó és jövőorientált emlékezetkultúra magvait elszórták, de a virágzásig még számos teendőjük van.

⁷⁸ Nikola PANTIĆ: Dobro, nismo genocidan narod, ali šta to zapravo mislimo da pamtimo? [Rendben, nem vagyunk népirtó nép, de valójában mire is emlékezünk?] *Tacno.net*. Forrás: <https://tacno.net/dobro-nismo-genocidan-narod-alista-to-zapravo-mislimo-da-pamtimo/> (Letöltve: 2025. 06. 18.).

⁷⁹ Köszönöm a lektorok és a szerkesztők, illetve Kovács Éva szociológus javaslatait a téma feldolgozása során.

DANYI GÁBOR

A lokális eseménytől a transznacionális emlékezetig

**Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának nem hivatalos
lengyel kultusza és disszidens magyar visszhangjai***

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.3>

Hogyan lesz egy lokális eseményből transznacionális emlékezet? Hogyan keletkezik az emlékezet, milyen ágenciák és kulturális praxisok tartják mozgásban? Hogyan utazik és lépi át a határokat? Hogyan alakul át a nemzeti emlékezet transznacionális-sá? Az alábbi esettanulmány ezeket a kérdéseket a kelet-európai kommunizmus utolsó évtizedének egyik ikonikussá vált eseményén keresztül vizsgálja, amely megrázta a szabadságjogaiért küzdő lengyel társadalmat, és nagy emlékezeti hullámokat vetett nemcsak a Visztula mentén, hanem Lengyelország határain túl is. 1984 októberében a lengyel állambiztonsági szolgálat funkcionáriusai brutális kegyetlenséggel meggyilkolták Jerzy Popiełuszko római katolikus papot, aki a föld alá kényszerített Szolidaritás mozgalom nyílt támogatója és szószólója volt. Popiełuszko alakja körül már életében kialakult egyfajta vallásos tisztelet és rajongás, de halálát követően valóságos kultusza jött létre. A politikai gyilkosság kapcsán nemcsak a lengyel ellenzéki mozgalom, hanem a szovjet blokkbeli országok ellenzéki csoportjai is hallatták a hangjukat. Popiełuszko gyorsan kialakuló nem hivatalos kultusza és disszidens emlékezete segítségével nyomon követhetjük az alulról megképződő emlékezet születését és további mozgásait. Jerzy Popiełuszko halálát így nem csupán a lengyel történelem tragikus és meghatározó

* A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatta a 146766 számú Posztdoktori Kiválósági Program keretében.

momentumaként, hanem közös közép-európai eseményként, tapasztalatként és emlékezetként is számba tudjuk venni.

A tanulmány első része sorra veszi mindazokat az emlékezetkutatások területéről származó fogalmakat, amelyek révén Popiełuszko emlékezetének genealógiája és mozgásai megragadhatóak. A második rész a lokális eseményt: Popiełuszko meggyilkolásának részleteit, sajtóviasszhangját és az ügy jelentőségét vázolja fel, míg a harmadik a lengyel pap körül kialakult nem hivatalos kultuszt és annak változatos formáit tárgyalja. Ezt követően a negyedik rész a disszidens emlékezeti aktivizmusra tér rá, vagyis arra, hogy miként reagáltak a magyarországi másképp gondolkodók Popiełuszko halálának hírére. Ez a rész kiemelt fontosságúként kezeli, hogy a disszidens aktivizmust részletesebben dokumentálja és rekonstruálja, hiszen javarészt olyan illegális, alulról jövő kezdeményezésekről van szó, amelyek után szinte alig maradt nyom vagy bármiféle dokumentáció.¹ Az ötödik rész rámutat arra, hogy a magyarországi szereplők révén hogyan értelmeződött újra Popiełuszko alakja és tevékenysége, és emlékezete miként mozdult el a lokális felől a transznacionális kontextus irányába. Végezetül a tanulmány Popiełuszko emlékezetének genealógiáját és többirányú mozgását az első részben felvázolt elméleti keretrendszerbe illesztve értelmezi.

Elméleti keretek

Jelen esettanulmány négy, egymással szorosan összefüggő, egymást részben átfedő keretrendszert használ. Ezek közül az első három a kultúra-, közelebbről az emlékezetkutatások területéről származik, míg az utolsó a történettudományokról. A tanulmány egyrészt a transzkulturális emlékezetkutatások belátásaira támaszkodik, különös tekintettel az „utazó emlékezet” (travelling memory) Astrid Erll által kidolgozott koncepciójára. Másrészt – ettől korántsem függetlenül – az emlékezés kultu-

¹ Terjedelmi okokból azonban e tanulmány nem vállalkozhatott a disszidens emlékezeti aktivizmus valamennyi elemének számbavételére.

rális praxisként történő értelmezését is szem előtt tartja, amely könnyen összefüggésbe hozható a harmadik keretrendszerrel: az emlékezeti aktivizmus fogalmával. Végezetül, a tanulmány az ellenzékiesség történetének kutatásával szoros kapcsolatban álló „transznacionális diffúzió” fogalmára is épít.

Ami az első keretrendszert illeti, az utóbbi évtizedben paradigmaváltás zajlott le az emlékezetkutatások területén: a módszertani nacionalizmus átadta helyét a transzkulturális megközelítésnek.² Ennek keretében az etnikailag homogén társadalmakat tételező, a kultúrákat szilárd határokkal rendelkező és így egymástól elszigetelt „konténerekként” értelmező, az emlékezetet a nemzetállamokkal és konkrét, jól körülhatárolt (geopolitikai) területtel összekapcsoló és normatív műltszemlélettel rendelkező megközelítést felváltotta a transzkulturális cserékre, transznacionális mozgásokra és határokon átívelő mintázatokra összpontosító módszertan, amely a hibrid, kevert, többirányú emlékezet fogalmaira épül. A transzkulturális emlékezetkutatások egyik központi fogalma az „utazó emlékezet”. Astrid Erll megfogalmazása szerint: „a kulturális emlékezet létrehozásában az emberek, a médiumok, a mnemotechnikai formák, a tartalmak és a gyakorlatok állandó, szüntelen mozgásban vannak”,³ más szóval „minden kulturális emlékezetnek »utaznia« kell, mozgásban kell maradnia, hogy »életben maradjon«, hogy hatással lehessen mind az egyéni emlékezetre, mind a társadalmi formációkra”.⁴

A transzkulturális emlékezet kiemelt figyelmet fordít az emlékezet közvetítettségére, mediális formáira, ezért azt a belátást is magában hordozza, hogy a kulturális emlékezet nem magától értetődő dolog, hanem olyasvalami, amit létre kell hozni, folyamatosan elő kell állítani és mozgásban kell tartani. Ebből a szempontból – és ez jelen tanulmány második keretrendszere – az emlékezet kulturális praxisok, vagy másképpen mnemonikus

² Ehhez lásd a *Helikon* folyóirat *Transzkulturális emlékezetkutatás* című tematikus számát (2022/3.) és különösképpen annak összefoglaló tanulmányát: JABLONCZAY Tímea: A transzkulturális emlékezetek és emlékezetkutatások kihívásai a globális korban. *Helikon*, 2022/3. 403–438.

³ Astrid ERLL: *Travelling Memory. Parallax*, 2011/4. 12. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>.

⁴ Uo. 12.

gyakorlatok (mnemonic practices) eredményeként is felfogható.⁵ Ann Rigney szerint ez azt is jelenti, hogy „a nyelvet és más szimbólumokat nemcsak az általuk létrehozott jelentés szempontjából kell vizsgálni, hanem olyan cselekvéseként is, amelyek affektusokat és hatásokat váltanak ki a világban”.⁶ Másképpen szólva, a produktumok felől a produkció felé kell elmozdulnunk: az egyes artefaktumok (például szövegek, emlékművek) és azok recepciójának vizsgálata mellett azokra a praxisokra is fokozottan figyelniünk kell, amelyek ezeket az artefaktumokat létrehozzák és felhasználják.⁷ Ezzel az is együtt jár, hogy megvizsgáljuk a különböző ágenciákat, köztük a humán cselekvők szerepét, hiszen végeredményben ezek tartják folyamatosan mozgásban az emlékezetet.

A kulturális praxisokat és a különböző ágenciákat – legalábbis jelen esetben – az emlékezeti aktivizmus (memory activism) fogalma is képes összefogni.⁸ Egyik lehetséges definíciója szerint az emlékezeti aktivizmus „olyan stratégiai megemlékezéseket jelent, amelyek a múlt egy vitatott szeletére vonatkoznak, és amelyek az állami csatornákon kívül folyó munkával emlékezeti vagy politikai változást érnek el.”⁹ Az emlékezeti aktivisták a hivatalos állami kereteken kívül pozicionálják magukat, alulról jövő erőként. Az államszocializmus keretei között tevékenységük az államrendre nézve felforgatóként, tehát veszélyesként és illegálisként tételeződött. Az emlékezeti aktivizmusnak ezt a történeti formáját ezért disszidens emlékezeti aktivizmusként határozhatjuk meg.

Végezetül, az emlékezetkutatások felségterületéről a történettudományokéra evezve azt is érdemes leszögezni, hogy az ellen-

⁵ Ann RIGNEY: Cultural Memory Studies. Mediation, narrative, and the aesthetic. In: Anna Lisa TOTA–Trever HAGEN (eds.): *Routledge International Handbook of Memory Studies*. Routledge, London–New York, 2016. 68.

⁶ Uo. 68.

⁷ Uo.

⁸ A *memory activism* fogalmához és sokoldalúságához összefoglaló jelleggel lásd Yifat GUTMAN et al. (eds.): *The Routledge Handbook of Memory Activism*. Routledge, London–New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003127550>

⁹ Yifat GUTMAN–Jenny WÜSTENBERG: Introduction. The Activist Turn in Memory Studies. In: Yifat GUTMAN et al. (eds.): I. m. 5.

zéki mozgalmak nem elszigetelt módon bontakoztak ki a szovjet blokkban, hanem folyamatos egymásra utaltságban és egymást inspirálva. Ennek az összekapcsoltságnak és közös fejlődésnek a leírására különösen alkalmas a transznacionális diffúzió fogalma, amely jelen tanulmány negyedik elméleti keretrendszerét képezi. A transznacionális diffúzió nagyrészt azokat a határokon átívelő kulturális és politikai transzfereket jelöli, amelyek révén az ellenzéki tudás – beleértve különböző eszméket, ellenzéki magatartásformákat stb. – elterjedhetett a szovjet blokkban az 1970-es évek második felétől fogva.¹⁰ Ebben a mozgásba illeszkedett a közös disszidens emlékezet létrehozása is, amely a különböző országokbeli ellenzéki csoportok összekapcsoltságának volt fontos jelölője.

Az alábbi esettanulmány e keretrendszereket használva igyekszik rámutatni a határokon átívelő disszidens emlékezet egy lehetséges genealógiájára a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok viszonylatában. Egyszóval arra, hogy a magyarországi disszidens emlékezeti aktivizmus keretében mely humán cselekvők milyen kulturális praxisok segítségével teremtették meg, értelmezték újra transznacionális szinten, és tartották mozgásban egy lengyelországi esemény emlékezetét egy transznacionális tudásáramlást létrehozva. A vizsgálat fő forráscsoportját a Szabad Európa Rádió (SZER) Kutatóintézetének anyagai jelentik. A SZER ugyanis több ezer oldalnyi anyagot gyűjtött össze Jerzy Popiełuszko elrablásával és halálával kapcsolatban a lengyelországi eseményeket, illetve a külföldi reakciókat monitorozva. Emellett a kutatás lengyel és magyar nyelvű állambiztonsági dokumentumokra, cenzúrázatlan, úgynevezett szamizdat kiadványokra, valamint oral history interjúkra és visszaemlékezésekre is támaszkodik.

¹⁰ Lásd Padraic KENNEY: *Opposition Networks and Transnational Diffusion in the Revolutions of 1989*. In: Gerd-Rainer HORN–Padraic KENNEY (eds.): *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2004. 207–223.

A lokális esemény

1984 októberében vészjósló hírek kaptak szárnyra a vasfüggöny mögötti Lengyelországban. A harminchét éves Jerzy Popiełuszko atyát elrabolták és ismeretlen helyre hurcolták. A hírek hamarosan beigazolódtak: a katolikus pap holttestét tizenegy nap múltán találták meg egy víztározóban. Bár a politikai ellenfelek különböző eszközökkel – bebörtönzéssel, kínzással, gyilkossággal – történő elhallgattatása bevett gyakorlatnak számított a kommunista rendszerek történetében, az a brutalitás, amellyel Jerzy Popiełuszkóval végeztek, mégis kirívónak számított.¹¹ Mint utóbb kiderült, Popiełuszko egy Bydgoszczban celebrált miséről tartott Varsó felé, amikor autóját a lengyel állambiztonsági szolgálat rendőregyenruhába öltözött funkcionáriusai közúti ellenőrzést színelve megállították. A papot leütötték, száját kipecskelték és a csomagtartójukba zárták. Ezt követően a három belügyi alkalmazott többször is agyba-főbe verte a papot; mielőtt eszméletlen testét a víztározóba dobták volna, lábára súlyokat kötöttek, szájába rongyokat gyömöszöltek. Popiełuszko sofőrjének, akit a funkcionáriusok megbilincseltek és átültettek a saját kocsijukba, valahogy sikerült kiugrania a mozgó járműből és elmenekülnie, így a politikai gyilkosság napvilágra került.

A lengyel közvéleményt teljes joggal döbbenette meg az eset, annál is inkább, mert ekkor Popiełuszko már a lengyel katolikus egyház országosan ismert alakja volt.¹² Nem véletlenül nevezték a „Szolidaritás káplánjának”: aktívan támogatta a lengyel társadalom és politika demokratizálásáért küzdő szakszervezeti tömegmozgalmat. 1980 augusztusában Stefan Wyszyński bíboros

¹¹ Padraic KENNEY: *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2002. 25. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843879>; vö. még Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*. [Jerzy Popiełuszko atya.] Świat Książki, Warszawa, 2009. 40.

¹² Popiełuszko életéhez lásd többek között: *Jerzy Popiełuszko*. Egyházfórum Könyvei 2. Teológiai-pasztorációs Tanulmányok Magyar Központja, Luzern, 1989; MOLNÁR Imre: *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála*. Méry Ratio, [Šamorín], 2017. Lengyelül: Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m.; Jakub GOŁEBIEWSKI: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Historia życia*. [Jerzy Popiełuszko atya. Életrajz.] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2024.

megbízta azzal a feladattal, hogy a lengyel főváros legnagyobb acélüzemében, a Varsói Kohóban celebráljon misét a sztrájkoló munkásoknak. Ez meghatározó élményt jelentett a papnak, aki ezt követően nemcsak a munkások lelkipásztori szolgálatát látta el, de lényegében a bizalmasukká és tanácsadójukká vált.¹³ 1982 februárjától – azt követően, hogy 1981 decemberében a Wojciech Jaruzelski vezette Államtanács hadiállapotot rendelt el az országban – a varsói Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség káplánjaként szentmiséket tartott „a hazáért”, amelyek tömegeket vonzottak. Híre messzire gyűrűzött a lengyel fővároson túl is, hiszen az ország sok pontjáról hívták, hogy tartson szentbeszédet.

Popiełuszko mélyen elítélte a hadiállapot bevezetését, rendszeresen felszólalt az emberi jogok megsértése és a lelkiismereti szabadság korlátozása ellen. Kritizálta, hogy az állam korlátozza az egyház működését és minden eszközzel csökkenteni kívánja annak befolyását. Bekapcsolódott az internáltak és bebörtönzöttek, valamint családjaik megsegítésébe, lelki támaszt nyújtott az elesetteknek. Az egyházat nem, vagy nem csupán intézményes hierarchiaként fogta fel, hanem a hívők közösségeként. Azt vallotta, hogy az egyház sorsa egy a társadalom sorsával, attól elválaszthatatlan.¹⁴ Erkölcsi hozzáállását Szent Pál szavai alapozták meg: „Ne engedd, hogy legyőzzön a rossz, inkább te győzd le a rosszat jóval.” Ennek értelmében az erőszakmentesség eszméjét hirdette, a hadiállapot bevezetése után a bosszúról való lemondásra szólított fel. Ez a hozzáállás nagymértékben megalapozta a Szolidaritás mozgalom etikai gondolkodását is.¹⁵ Popiełuszko karizmatikus hangja joggal töltötte el félelemmel az államhatalmat, amely szerette volna elérni, hogy a lengyel katolikus egyház kizárólag hitéleti ügyekkel foglalkozzon, és tartsa távol magát a politikától. Popiełuszkót szoros állambiztonsági felügyelet alá vonták, rendszeresen zaklatták, többször próbálták megfélemlíteni vagy besározni, amiről a lengyel pap rendszeresen beszámolt

¹³ Jakub GOŁĘBIEWSKI: I. m. 22.

¹⁴ Vö. Jerzy POPIELUSZKO: „Mindenre fel vagyok készülve”. In: *Szamizdat '81–'89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból*. Összeállította DEMSZKY Gábor. AB–Beszélő Kft., Budapest, 1990. 289–291.

¹⁵ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 358.

a szentmiséken. Idővel, az állambiztonság egyre durvább akcióinak tükrében nyilvánvalóvá vált, hogy tevékenységével az életét kockáztatja.

Kétségtelen, hogy Popiełuszko meggyilkolása Lengyelországban és külföldön egyaránt jelentős médiavisszhangot keltett. Igaz, az eset tálalása jelentősen különbözött attól függően, hogy a vasfüggöny keleti vagy nyugati oldalán, illetve hogy az első vagy a második nyilvánosságban tárgyalták. A kormányközeli lengyel lapok már a politikai gyilkosság bekövetkezése előtt sajtókampányt folytattak a pap ellen, amelynek célja személyének diszkreditálása, tevékenységének démonizálása volt a tágabb nyilvánosság előtt.¹⁶ A politikai gyilkosság után Popiełuszko alakja a lengyel hivatalos nyilvánosságban valamelyest megszélesedett: a rendszer ellensége, a társadalmi egyetértés bomlasztója és a gyűlöletszeánszok karmestere helyett egy kegyetlen gyilkosság áldozataként jelent meg, míg magát a gyilkosságot a kommunista hatalom ellen végrehajtott akcióként állították be.¹⁷ A szovjet blokk országainak hivatalos sajtója javarészt elhallgatta az ügyet, vagy „jobb esetben” a hivatalos lengyel propaganda torzító, felelősségelhárító és a tényeket elkenő állításait ismételte meg, amely szerint kormányellenes provokációról és politikai banditizmusról van csupán szó.¹⁸ Ezzel szemben a nyugati sajtó alapvetően antikommunista értelmezésben tárgyalta az ügyet és – teljes joggal – a kommunista államhatalom felelősségét firtatta.¹⁹ A lengyel pap meggyilkolása nagy szerepet játszott abban, hogy a lengyelországi történések – mindenekelőtt a Szolidaritás

¹⁶ Vö. Milena KINDZIUK: *Wizerunek medialny ks. Jerzego Popiełuszki w polskiej prasie w latach 1980–1984*. [Jerzy Popiełuszko atya mediális arculata a lengyel sajtóban 1980 és 1984 között.] Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa, 2014. 71–94.

¹⁷ Uo. 101.

¹⁸ Vö. pl. *Poland in Popiełuszko's Shadow*. Munich, 26 October 1984 (RAD, de Weydenthal). Blinken OSA Archivum, korábbi nevén Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University (a továbbiakban: HU-OSA) 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Polish Unit (Subfonds 50), Old Code Subject Files (Series 1).

¹⁹ Vö. pl. *Editorials on Popiełuszko Murder*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

mozgalom nevével fémjelzett társadalmi ellenállás tevékenysége – kapcsán a nemzetközi médiafigyelmet állandósítani lehetett.²⁰ A *New York Times* tíz alkalommal is a címlapon tudósított az ügy fejleményeiről.²¹ A lengyel második nyilvánosság érzékenyen, hatalmas felháborodással, cikkek és kiadványok tömkelegével reagált a hírekre. A cikkek többsége Popiełuszko-t a Szolidaritás védelmezőjeként, hazafiként, az elnyomottak szócsöveként állította be, akinek meggyilkolásáért a felelősség – legalábbis közvetve – a kommunista hatalmat terheli.²²

A kitartó médiafigyelmet a történet fokozatosan feltáruló részletei és krimibe illő jellege is indokolták. Először 1984. október 20-án, a gyilkosság másnapján röppentek fel és kezdtek szóbeszéd útján terjedni a hírek Popiełuszko elrablásáról.²³ Ekkor még nem lehetett tudni, hogy a pap életben van-e.²⁴ Este a lengyel televízió hivatalosan is közölte a hírt Popiełuszko eltűnéséről, így az széles körben ismertté vált, s Lengyelország minden szegletében ez lett a legfőbb beszédtema.²⁵ A következő napokban hívók és Szolidaritás-aktivisták tömegei virrasztottak és imádkoztak, hogy épségben előkerüljön. A külhoniak is aktivizálták magukat: Chicagóban például mintegy háromezer helyi lengyel tartott demonstrációt Popiełuszko elrablása ellen tiltakozva,²⁶ de a londoni Solidarity with Solidarity szervezet is tüntetést szervezett.²⁷ Számos egyházi és társadalmi szervezet ítélte el az emberrablást, sőt maga a kormány is, amely szeretne volna elkerülni,

²⁰ Andrea F. BOHLMAN: *Musical Solidarities. Political Action and Music in Late Twentieth-Century Poland*. Oxford University Press, Oxford, 2020. 146. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190938284.001.0001>

²¹ Noam CHOMSKY–Edward S. HERMAN: *Az egyetértés-gépezet. A tömegmédia politikai gazdaságtana*. Ford.: KONOK Péter. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 101.

²² Milena KINDZIUK: I. m. 197–217.

²³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 23.

²⁴ Vö. pl. *Poland in Popiełuszko's Shadow*. I. m.

²⁵ Milena KINDZIUK: I. m. 106.; Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 24., 40.

²⁶ *Polish-Americans Protest Polish Priest's Abduction*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

²⁷ Manifestacja w obronie ks. Popiełuszki [Tüntetés Popiełuszko atya védelmében]. *Dziennik Polski*, 20 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]; I. h.

hogy ráéggjen az incidens. A hatalmas társadalmi felháborodás és a külföldi nyomásgyakorlás hatására a hatalom lépéskényszerbe került. Czesław Kiszczak belügyminiszter – és ez ismét széleskörű sokként hatott²⁸ – kénytelen volt elismerni, hogy a belügyminisztérium funkcionáriusai: Grzegorz Piotrowski százados és két beosztottja – Leszek Pękala és Waldemar Chmielewski – követték el az emberrablást.²⁹ A még reménykedőket október 30-án sokkolta a hír, hogy bűvárok megtalálták Popiełuszko holttestét a közép-lengyelországi Włocławek melletti víztározóban.³⁰ Ma már szörnyű iróniaként hat, hogy másnap délután kettőkor a hatóságok tudatták: Popiełuszko három feltételezett gyilkosát kizárták a kommunista pártból.³¹ 1984. november 3-án zajlott le Popiełuszko temetése, amelyen több százezren vettek részt – hasonló tömegeket korábban csak Stefan Wyszyński bíboros temetésén és II. János Pál pápa zárándoklatain lehetett látni.³² A médiafigyelemnek újabb lökést adott, hogy 1984. december 14-én Torunban elkezdődött a gyilkosok – Grzegorz Piotrowski százados, Leszek Pękala, Waldemar Chmielewski, valamint fellettesük, Adam Pietruszka ezredes – pere. Arra, hogy az államhatalom ügynökeit a nyilvánosság előtt vonják felelősségre, 1956 óta nem volt példa Lengyelországban.³³ Mindazonáltal az államhatalom a pert arra használta fel, hogy támadást intézzon az egyház és Popiełuszko személye ellen, már-már úgy mutatva be a történeteket, mintha a gyilkosság természetes reakció lett volna a „terrorista”, „fanatikus” lengyel pap tevékenységére.³⁴ A perről többnyire hallgattak a szovjet blokk rádióadásai.³⁵ A perben

²⁸ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 40.

²⁹ Uo. 36.

³⁰ *Warsaw TV Announces Discovery of Priest's Body*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³¹ *Agencies on Poland*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³² Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 55.

³³ Norman DAVIES: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 919.

³⁴ *Polish Church Attacked at the Torun Trial*. 4 February 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.

³⁵ *Radio Moscow, other East European Radios Silent about Trial*. 8 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw*,

Piotrowskit és Pietruszkát 25-25, Pękalát 15, Chmielewskit 14 év börtönbüntetésre ítélték.³⁶

Popiełuszko halála több szempontból is jelentős esemény volt. A politikai gyilkosság egyrészt leleplezte a lengyel „normalizáció”, vagyis az 1981 decemberében bevezetett katonai diktatúra hazugságait és annak elnyomó jellegét. Másrészt az atya halála önmagában is megtestesítette a hatósági erőszak brutalitását, Popiełuszko egy személyben reprezentálta a rendszer ismert és ismeretlen áldozatait.³⁷ Halálába bele lehetett látni azokat, akiket az 1970. decemberi lázongások, vagy a Wujek-bányában 1981-ben kirobbanó sztrájkok „pacifikálása” során gyilkoltak meg a rendőri és katonai szervek. De Grzegorz Przemyski, Barbara Sadowska költő és Szolidaritás-aktivista fiának halálát is, akit a sikeres írásbeli érettségije után oly brutálisan bántalmaztak a rendőrök, hogy a fiú néhány nap múlva belehalt sérüléseibe.³⁸ A két haláleset közötti kapcsolatot az is szentesítette, hogy 1983. május 19-én, Przemyski temetésén Popiełuszko atya vezette a szertartást mintegy negyedmillió fős gyászoló tömeg előtt. Harmadrészt Popiełuszko meggyilkolása azért is volt sokkoló, mert szembement a lengyel ellenzék egyik legfontosabb önvédelmi stratégiájának elvével. A nyílt sisakosság értelmében a disszidensek ugyanis arra törekedtek, hogy nyilvánosságra hozzák az állami represszió eseteit és áldozatait, abban reménykedve, hogy a közvélemény képes gátat szabni az államhatalom által alkal-

Budapest Radios Report on Torun Trial. 30 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw Reports Torun Trial Proceedings, Budapest Repeats Report.* 30 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw, Budapest Carry Reports on Torun Trial.* 31 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.

³⁶ Ugyanakkor a következő években az elkövetők büntetését többször is enyhítették, így az eredetileg kiszabott büntetésnek csak a töredékét kellett leülniük. Az ügy felsőbb szintre vezető szálait soha nem sikerült bizonyítani, felsőbb vezetők ellen nem indult nyomozás.

³⁷ Lásd pl. Jankowski atya miséjét: *Father Jankowski's Sermon.* HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³⁸ Cezary ŁAZAREWICZ: *Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemyskiego.* [Hogy nyoma se maradjon. Grzegorz Przemyski esete.] Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2016. Magyarul egy részlet: Cezary ŁAZAREWICZ: *Hogy nyoma se maradjon.* Ford.: DANYI Gábor. *Prae*, 2023/2. 21–33.

mazott elnyomásnak.³⁹ Popiełuszko személyében azonban egy országos hírű szereplőt, ráadásul a katolikus egyház egyik erőszakmentességet hirdető képviselőjét gyilkolták meg. Ha a kivétel erősíti a szabályt, akkor Popiełuszko ügye esetében éppen ez történt: az emberi jogokért való kiállás, a jogsértések monitorozása, a rendszer névtelen áldozatainak számbavétele minden eddiginél sürgetőbb feladattá vált.⁴⁰ Adam Michnik, az egyik legfőbb ellenzéki politikai gondolkodó utólag visszatekintve önkritikát gyakorolt, mondván, hogy ha az ellenzék karakteresebben emelte volna fel a hangját a Popiełuszkót érő állami lejárató kampányokat és tettegességet látva, akkor lehet, hogy ő ugyan ismét börtönben ülne, a lengyel pap azonban még mindig élne.⁴¹ Ez a vélekedés utólag a nyílt sisakosság és a legalizmus elvét erősítette meg, Michnik is a hatékony önvédelem megteremtését tartotta a legfontosabb feladatnak.⁴² Negyedrészt, Popiełuszko halála a másfél évnyi hadiállapottal megbénított Szolidaritást is aktivizálta, és demonstrálta annak erejét, hiszen temetése hatalmas politikai tömegtüntetéssé változott, míg a különböző virrasztásokon, emlékmiséken is több tízezren vettek részt. Személye megtestesítette a Szolidaritás erkölcsi erejét és a mozgalom győzelmének ígérétét hordozta magában.⁴³

A politikai gyilkosság ugyanakkor válaszút elé is állította a mozgalmat. Egyes elemzők a pattanásig feszült helyzetet látva egy esetleges polgárháború forgatókönyvét is előrevetítették. A Szolidaritás mozgalmon belül is voltak olyanok, akik a radikálisabb fellépés mellett érveltek. Végül a csendes megemlékezés és a párbeszéd szorgalmazása kerekedett felül a nyílt utcai demonstrációk, a sztrájkok és a konfrontáció forgatókönyvén –

³⁹ DANYI Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4. 119–122.

⁴⁰ *Agencies on Human Rights Groups Planned in Poland*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h. Lásd még *Polish Human Rights Groups to Monitor Authorities, Activist Says*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴¹ Adam MICHNIK–Timothy Garton ASH: *Prison Gates & Plain Speaking. Encounter*, January 1985. 66.

⁴² Uo. 68.

⁴³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 361.

ami egyébként összhangban állt a Popiełuszko által vallott erőszakmentes, dialógusra törekvő nézetekkel. Lech Wałęsa leszögezte, hogy a Szolidaritás a „békés evolúció útját” választja, és óva intett egy véres forradalomtól.⁴⁴ A holttest megtalálásának napján Wałęsa nyugalomra, gyászcsendre, valamint a tüntetésektől, zavargásoktól és más feszültségszítástól való tartózkodásra szólított fel Lengyelország-szerte.⁴⁵ Popiełuszko sírját olyan szimbolikus helyként képzelte el, ahol a lengyelek eltemethetik a kölcsönös vádakát, ahol őszinte párbeszédet kezdhettek, és elkezdhetnek együtt cselekedni a nemzetért.⁴⁶

Nem hivatalos kultusz Lengyelországban

Ilyen előzmények után egyáltalán nem meglepő, hogy Popiełuszko alakja körül alulról jövő kultusz bontakozott ki. Ehhez az ügy szimbolikus volta, a sokkoló részletek és a nagy fokú, hosszan tartó médiafigyelem egyaránt jelentősen hozzájárultak. A *Guardian* publicistája egyenesen arról cikkezett, hogy Popiełuszko elrablásával megszületett a Szolidaritás első szentje.⁴⁷ Ezt Lengyelországban is sokan gondolták így, Popiełuszkóra keresztény vértanúként, lengyel nemzeti hősként,⁴⁸ a Szolidaritás védőszentjeként tekintettek.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan a Kosztka Szent Szaniszló-templomot szanktuáriumként kezd-

⁴⁴ *Early Morning Agencies on Poland*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁵ *Intro Poland Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁶ *Intro Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; *In Poland, Honoring a Martyr*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁷ *Father of a Furore*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁸ *Solidarity Supporters Mourn Slain Priest in All-Night Vigil*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁹ *Agencies on Popiełuszko*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

ték emlegetni.⁵⁰ Egy nyugati elemző pedig már idejekorán arról írt, hogy Popiełuszko eltűnésének ügye kezd beépülni a lengyel társadalom antikommunista kollektív emlékezetébe.⁵¹ Annak azonban, hogy Popiełuszko kultusza kialakulhasson, megvoltak a további feltételei.

A temetést követően Popiełuszko emlékezete rohamos gyorsasággal kezdett térbeli formát öltetni. A hatóságok ugyan jobb szeretnék volna, ha a lengyel papot az eldugott szülőfalujával szomszédos északkelet-lengyelországi Suchowola temetőjében helyezik örök nyugalomra,⁵² a család, elsősorban Popiełuszko édesanyja, ragaszkodott a lengyel fővároshoz. Ezt követően az volt a terv, hogy Popiełuszkót a Powązki temetőben temetik el, de a Kosztká Szent Szaniszló-templom plébánosa, Teofil Bogucki atya, valamint a hívek nyomására József Glemp bíboros engedélyezte, hogy végül a varsói Kosztká Szent Szaniszló-templom kertjében helyezték örök nyugalomra.⁵³ Így módon létrejött egy több szempontból is ideális emlékezhely (lieu de mémoire).⁵⁴ A funkcionális értelemben könnyen megközelíthető, központi elhelyezkedésű sírhely szorosan kötődött az atya tevékenységének színhelyéhez és az egyházközség életéhez. Eközben emlékművek emelkedtek Lengyelországban és a lengyel diaszpóra helyszínein. A Bydgoszczot Torúnnal összekötő országút mentén, Górszk falu magasságában, kereszttel jelölték meg a pap elrablásának helyszínét.⁵⁵ Máshol is állítottak kereszteket,⁵⁶ sőt Lengyelországszerte – például a gdański Szent Brigitta-templomban – szim-

⁵⁰ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 354.

⁵¹ *Confusion and Tension over Popiełuszko's Disappearance Continue*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁵² Lásd Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 46.

⁵³ Uo. 48.

⁵⁴ Vö. Pierre NORA: Emlékezet és történelem. A helyek problematikája. Ford.: K. HORVÁTH Zsolt. In: Uó: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 13–33.

⁵⁵ *Shrines Memorialize Slain Solidarity Priest*. 31 December 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; [W intencji ks. Jerzego]. *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁵⁶ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 352.

bolikus sírhelyeket emeltek Popiełuszkónak. A lengyel pap Chicagóban is emlékművet kapott.⁵⁷

Az emlékezhelyeket a megemlékezés különböző rituálisai keltették újra meg újra életre. A Kosztka Szent Szaniszló-templomban minden hónap 19-én, Popiełuszkó elrablásának napján szentmisét celebráltak „a szeretet győzelméről a gyűlölet felett”, amely a lengyel pap körül kialakuló kultusz egyik legfontosabb eleme volt.⁵⁸ A Górszban állított kereszt sem merült feledésbe: 1986-ban megáldották.⁵⁹ 1987-ben II. János Pál pápa is felkereste Popiełuszkó sírját. A hatóságok igyekeztek elkerülni, hogy a pápai látogatás tömegrendezvénné váljon: a látogatás dátumát nem hozták nyilvánosságra, a szentatya rövid ott-tartózkodása alatt még beszédet sem mondott. Ennek ellenére formabontó viselkedésével – a tervezettnél hosszabb látogatással, a sír előtti csendes imával, valamint a sírkő átölelésével és megcsókolásával – Popiełuszkót a legtiszteltetreméltóbb egyházi személyiségek és szentek státuszába emelte.⁶⁰

A következő években Popiełuszkó sírja valóságos zarándokhellyé vált,⁶¹ egyes becslések szerint 1987 márciusáig kétmilliónyian keresték fel az emlékhelyet.⁶² A magánemberek, különböző delegációk tagjai, nyugati politikusok és szovjet blokkbeli diszsidensek által tett látogatások mögött a politikairendszer-kritikus, vallási és hazafias motiváció egyaránt megfigyelhető volt, de sokakat egyszerűen a hatalommal szembeni erkölcsi szembenállás vezetett a helyszínre.⁶³ Évről évre emlékmiséket tartottak

⁵⁷ *Unveiling Chicago Monument to Popiełuszkó*. 10 December 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszkó 1984]. I. h.

⁵⁸ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 357.

⁵⁹ Poświęcenie krzyża w Górszku w miejscu uprowadzenia ks. Popiełuszkó [A kereszt felszentelése Górszban, Popiełuszkó atya elrablásának helyszínén]. *Dziennik Polski*, 1986. augusztus 12. 7.

⁶⁰ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 364–371.

⁶¹ Pl. *Popiełuszkó's Tomb, a Dilemma for Polish Authorities*. 25 November 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszkó 1984]. I. h.

⁶² *Seeking out the sites of pilgrimage, 10 March 1987*. HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszkó 1986–1989]. I. h.

⁶³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 351., 354.

halálának évfordulóján, amelyeken több tízezren vettek részt.⁶⁴ Emlékezete szorosan összekapcsolódott a Szolidaritás fontos évfordulóival is: 1986. augusztus 31-én tizenötezer lengyel vett részt a szabadtéri misén a Kosztka Szent Szaniszló-templomban a gdański megállapodás hatodik évfordulóját ünnepeelve.

Halála után nem sokkal megkezdődött Popiełuszko életének és tanainak kulturális emlékezetben történő rögzítése is. A Lublini Katolikus Egyetem a lengyel pappal kapcsolatos anyagok szisztematikus gyűjtésére és archiválására vállalkozott.⁶⁵ Nem telt el három hét a temetés után, és a *Słowo* (Szó) szamizdat kiadó szöveges átiratok formájában megjelentette Popiełuszko homíliáinak összességét a temetésen elhangzott beszédekkel egyetemben.⁶⁶ Prédikációi nem hivatalos, kézről kézre másolt kazettákon is terjedtek, amelyeket – az emlékmisék felvételével együtt – a Szabad Európa Rádió lengyel adása is lejátszott. A második nyilvánosságban Popiełuszko emlékének szentelt földalatti bélyegeket, képeslapokat, röplapokat, naptárakat és bankjegyeket bocsátottak ki, sőt Suchowolában, ahol Popiełuszkót egykor megkeresztelték, cenzúrázatlan folyóiratot indítottak rá emlékezve *Wierność* [Hűség] címmel.⁶⁷ Prédikációinak szövegét tömegesen nyomtatták a második nyilvánosságban, így Popiełuszko azon szerzők sorába emelkedett, akiknek művei a legtöbb kiadást érték meg.⁶⁸

⁶⁴ Vö. pl. *Agencies on Popiełuszko Anniversary, 19 October 1986*. HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszko 1986–1989]. I. h.

⁶⁵ *KUL zbiera dokumenty o ks. Popiełuszce* [A KUL dokumentumokat gyűjt Popiełuszko atyáról]. 31 December 1984, *Dziennik Polski*. HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁶⁶ [W kolportażu...]. *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁶⁷ *Polish Village Prints an Underground Publication*. Munich, 30 April 1986 (RAD/Pomian), HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszko 1986–1989]. I. h.

⁶⁸ Paweł SOWIŃSKI: *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*. [Betiltott könyv. A második nyilvánosság résztvevői, 1977–1989] Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2011. 42, 299.

Disszidens emlékezeti aktivizmus Magyarországon

A lengyel katolikus pap halála a szovjet blokk disszidensei számára is alkalmat adott arra, hogy hallassák a hangjukat. Mindez azonban nem merült ki egyszeri nyilatkozatokban és a szolidaritás röpké kifejezésében, hanem egy jól azonosítható emlékezeti aktivizmushoz vezetett, amelynek keretében Popiełuszko emlékeztét Lengyelország határain kívül bizonyos nem lengyel nyelvű közösségek is elkezdték ápolni annak érdekében, hogy ezzel politikai vagy vallási értelemben vett társadalmi hatást érjenek el.

Ezt a disszidens emlékezeti aktivizmust kétségkívül a halálhírré érkező reakciók alapozták meg.⁶⁹ Érdemes azzal kezdeni, hogy Popiełuszko temetésén több magyar is részt vett, köztük a Magyarországról érkező Gondos Béla,⁷⁰ a Varsóban élő Szalai Attila⁷¹ és a Podkowa Leśnában élő Engelmayer Ákos.⁷² Ez utóbbi akciója nyomán egy „Solidarni w bólu Węrzzy” (A fájdalomban szolidáris magyarok) feliratú transzparens jelent meg a Kosztka Szent Szaniszló-templom kerítésén,⁷³ amelyen a Szolidaritás mozgalom logójára hajazva, egy lengyel és egy magyar zászló is kiemelkedett az „n” és az „r” betű szárából.⁷⁴

A magyar demokratikus ellenzék legjelentősebb politikai szamizdat folyóiratának, a *Beszélő*nek a szerkesztősége nyilatkozatban tiltakozott a politikai gyilkosság kapcsán. A szerkesztők a nyilatkozatot utólag illesztették a már kész folyóiratszám elé, te-

⁶⁹ MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 149–155.

⁷⁰ „Lidi”, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: HU-ÁBTL) 3.1.5 O-19619/10, 272.

⁷¹ SZALAI Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976–1990*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2018. 532–536.

⁷² Engelmayer Ákos szóbeli közlése, 2025. július 24.

⁷³ *A magyar kapcsolat*. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdésére. Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület–„Głos Polonii”, Budapest, 2009. 32.

⁷⁴ Vö. [Popiełuszko emlékkönyv]. Közreadja a Jerzy Popiełuszko Baráti Kör. [Budapest], 1985. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 8-152437.

kintettel az ügy „drámai jelentőségére”.⁷⁵ Amellett, hogy elítélték a „vadállati kegyetlenséggel” elkövetett politikai bűntényt, mindenekelőtt arra hívták fel a figyelmet, hogy a rendőrség hatalma és az elkövetett jogsértések száma Magyarországon is növekszik. „Popieluszko mártírhalála után senki nem állíthatja többé a világnak ezen a táján, hogy nem tudta, hová vezet az, ha a rendőrségnek szabad kezét adnak az emberi jogok megcsonkítására” – összegezték.⁷⁶ Ez tartalmát és formáját tekintve nagyon hasonló volt a csehszlovák Charta ’77 nyilatkozatához.⁷⁷

Ezzel párhuzamosan, 1984. november 3-i dátummal a *Beszélő* szerkesztői üzenetet címeztek a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveihez is. A dokumentumot a *Különbeszélő* című lapban hozták nyilvánosságra, amelyet lapzártáig a *Beszélő* szerkesztői – Haraszi Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György –, valamint a folyóirattal szoros kapcsolatban álló ellenzékiek – Demszky Gábor, Hodosán Róza, Krassó György, Nagy András, Rajk László, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor – írtak alá.⁷⁸ Ehhez a tizenkét főhöz nemsokára mások is csatlakoztak. Az egyik állambiztonsági jelentésben megjegyezték, hogy az aláírók száma negyvenhárom főre emelkedett, „közülük – ellenséges tevékenység miatt – 36-an állnak több éve bizalmas nyomozás alatt”.⁷⁹ Sőt az *AB Hirmondó* folyóirat, amely a nyílt levelet az eredetivel megegyező formában, de lengyel nyelven is közölte, már ötven aláírót nevezett meg, köztük Csoóri Sándort, Gadó Györgyöt, Gehér Józsefet, Jakab Lajost, Kerényi Gráciát, Laczik Erikát, Lengyel Gabriellát, Pap Máriát és Sulyok Miklóst. Bár az állambiztonsági szervek igyekeztek megnehezíteni a nyilatkozat kijuttatását Lengyelországba, az egyik prominens lengyel szamizdat lap, a *Tygodnik Mazowsze* már az 1984. november 22-i

⁷⁵ [Beszélő]: Nyilatkozat. *Beszélő*, 11. 1984.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ *Charter 77 Condemns Popieluszko Murder*. Munich, 6 November 1984 (RAD, Winter). HU-OSA 300-50-1 Box 182 [Dissidents’ Contacts with Eastern Europe, 1984]. I. h.

⁷⁸ Üzenet a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveinek. *Különbeszélő*, 2. 1984. november. 5.

⁷⁹ HU-ÁBT L 2.7.1. NO IJ III/III – 222 / 230/2, 3 / 1984.11.23.

számában beszámolt a magyarországi szolidaritási akcióról.⁸⁰ Pár évvel később, 1987-ben a nyílt levél teljes szövege is megjelent az *Obóz* (Tábor) című lengyel szamizdat folyóirat *Dokumentumok* rovatában.⁸¹

Az első reakciók után több magyar szamizdat lap is kiemelten foglalkozott Popiełuszko alakjával, meggyilkolásával és emlékezetével. Az *AB Hírmondó* folyóirat 1984. novemberi számába Tamás Gáspár Miklós írt vezércikket *P. Jerzy Popiełuszko R.I.P.* címmel, amelyben a szerző a hatalmi erőszak politikai elemzését adta.⁸² Jellemző, hogy – szemben a cím által sugalmazott nekrológ műfajával – a cikk nem magáról Popiełuszkóról szólt, hanem a gyilkosságot helyezte tágabb történeti-politikai kontextusba. Ennek nagyrészt az lehetett az oka, hogy ekkor még nem állt rendelkezésre szinte semmilyen részletesebb anyag Popiełuszko személyével és tevékenységével kapcsolatban, ami ellehetetlenítette a nekrológ műfaját. Így hát Tamás Gáspár Miklós a gyilkosság szikár tényéből vont le messzemenő következtetéseket az óriási méretű lengyel társadalmi polarizációról, a Jaruzelski-rendszer kizárólag erőszakon alapuló legitimációjáról, tapintható belső konfliktusairól, valamint ebből adódó ingatagságáról és várható lassú hanyatlásáról.

Az *AB Hírmondó* 1985. januári száma Popiełuszko temetéséről közölt egyoldalas beszámolót.⁸³ A névtelenül megjelent cikket a temetésen részt vevő Gondos Béla hírlapárus írta.⁸⁴ Gondos a

⁸⁰ [43 Węgrów...], *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁸¹ Dokumenty. List z Węgier [Dokumentumok. Levél Magyarországról]. *Obóz*, nr 11, 1987. 84–85.

⁸² T. G. M. [TAMÁS Gáspár Miklós]: P. Jerzy Popiełuszko R.I.P. *AB Hírmondó*, 1984/11. 1–2.

⁸³ Beszámoló egy gyászszertartásról – Varsó. *AB Hírmondó*, 1985/1. 54.

⁸⁴ A névtelen cikk mögött álló szerző illetőségének megfejtésében az állambiztonsági dokumentumok voltak segítségemre. Gyanús volt, hogy az állambiztonság értesülései szerint az ellenzéki körökben mozgó Gondos Béla részt vett Popiełuszko temetésén („Lidi”, HU-ÁBTL 3.1.5 O-19619/10, 272). Ennél nyomósabb érv volt, hogy a szamizdat beszámolóban szereplő leírás egybecsengett egy állambiztonsági jelentésben Gomolka Gergely által Gondos Béláról tett kijelentéssel. Az *AB Hírmondó* cikke szerint „a világ minden részéről érkeznek gyászolók, még Kínából és Japánból is, csak magyar, cseh, bolgár, román delegációt nem látunk” (Beszámoló egy gyászszertartásról. I. m. Kiemelés tőlem – D. G.) Az állambiztonsági jelentés szerint: „Feltűnt neki [mármint Gondosnak], hogy

BBC és a Szabad Európa Rádió adásaiból értesült a lengyel pap meggyilkolásáról, aláírta a *Beszélő* szerkesztői által kezdeményezett nyílt levelet, és maga is részt vett további aláírások gyűjtésében. Mikor értesült Popiełuszko temetésének időpontjáról, feleségével, a vegyész Kristofóri Zsuzsannával elhatározták, hogy részt vesznek az eseményen. Nem ez volt Gondosék első lengyel utazása: II. János Pál pápa második zarándoklata alatt is jártak Varsóban és Częstochowában, ahol részt vettek a szentatya hatalmas tömegeknek celebrált miséin. Ezúttal repülővel utaztak Varsóba, ahol mindössze két napot töltöttek: ott voltak a temetés előtti virrasztáson, majd magán a temetésen is. Utazásáról Gondos csak Krassó Györgynek beszélt, aki biztatta, hogy szöveges formában is számoljon be az eseményről.⁸⁵ Visszatérte után Gondos sokaknak mesélt az élményeiről, írásos beszámolóját pedig Demszky Gáborhoz juttatta el. Bár Gondos saját nevével is vállalta volna a cikket, Demszky valószínűleg úgy vélte, a névtelenség megvédheti a cikk szerzőjét az esetleges retorzióktól, így az végül névtelen formában jelent meg a szamizdat lapban.⁸⁶

Gondos beszámolója igyekezett átadni a temetés atmoszféráját. Megjegyzendő, hogy a lengyel hivatalos, illetve szamizdat sajtó között épp az volt a különbség, hogy előbbi lakonikusan, szenvtelenül és szikáran számolt be a több százezer embert megmozgató gyászszertartásról,⁸⁷ míg utóbbi igyekezett érzékletesen lefesteni a társadalmi közhangulatot, rögzíteni a résztvevők érzelmeit és benyomásait.⁸⁸ A lengyel második nyilvánosság „ars poeticája” szerint járt el Gondos is, rámutatva arra, hogyan vált a

csak a Szovjetunió, Bulgária és Magyarország nem küldött delegációt a temetésre” („Lidi”, HU-ÁBTL 3.1.5 O-19619/10, 272. Kiemelés tőlem – D. G.). A több száz-ezer fős temetésen számtalan apró részletet megfigyelhetett a résztvevő, ezért a hiányzó delegációkról szóló kijelentések ismétlődése a két teljesen eltérő forráscsoportban arra engedett következtetni, hogy Gondos volt a szerző, akivel a *Hírmondó* szerkesztői egyébként rendszeres kapcsolatban álltak (Hodosán Róza közlése e-mailben, 2025. július 20). Végül maga Gondos Béla is megerősítette, hogy járt Popiełuszko temetésén és ő a cikk szerzője. (Gondos Béla közlése, 2025. július 22.)

⁸⁵ Gondos Béla szóbeli közlése, 2025. július 28.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Vö. Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 58.

⁸⁸ Milena KINDZIUK: I. m. 213.

gyászszerartás a Szolidaritás mozgalom ünnepévé és rendszerellenes tiltakozássá: „A templomból ének hallatszik, s az oldalbejáraton át mi is bejutunk. A templomba bejutva álomszerű jelenet tárul elénk. Régi lengyel ruhába öltözött fiatalok, papok és apácák térdelnek az oltárnál. Az énekszó és az ima sokaknál sírásba fullad. [...] Délelőtt 10 órakor már nem lehet a Szent Szaniszló templom melletti utcába bejutni. A környező utcákat, nagy térséget megtölti a többszázezer ember, a temetésre összegyűlték tömege. A kerítésen feliratok, jelszavak, hatalmas Solidarność transzparenszek.”⁸⁹

A temetésről szóló beszámoló előtt a lap közölte Popiełuszko nyilatkozatát is,⁹⁰ amelyet az atya még 1983-ban juttatott külföldre.⁹¹ Ebben az írásban Popiełuszko az egyház és a saját szerepét tárgyalta az elnyomó jellegét a hadiállapot 1983. júliusi felfüggesztését követően is megőrző rendszerben, és arra a következtetésre jutott, hogy minden elnémitására és megfélemlítésére irányuló kísérlet ellenére kötelessége az elnyomottakkal maradni, és velük együtt vállalni a szenvedéseket.

A lengyel második nyilvánosságból konspirált utakon érkező anyagok bemutatásában és Popiełuszko emlékezetének ápolásában vezető szerepet játszott az Inconnu elnevezésű radikális művészcsoport.⁹² Az Inconnu csoport, amelynek tagjai közé többek között Bokros Péter, Molnár Tamás, Pálinkás Szűts Róbert és Serfőző Magdolna tartozott, 1984 decembere és 1985 novembere között illegális magánvállalkozást működtetett egy óbudai lakásban Artéria Galéria néven. A lakásgalériában két-három hetente követték egymást a különböző tárlatok, kulturális események és megemlékezések, az idelátogatók megismerkedhettek a független és cenzúrázatlan „politikai művészet” újdonságaival, és általában szamizdat kiadványokat is vásárolhattak.

⁸⁹ Beszámoló egy gyászszerartásról. I. m.

⁹⁰ Jerzy POPIELUSZKO: „Mindenre fel vagyok készülve”. *AB Hírmondó*, 1985/1. 52–53.

⁹¹ Jerzy POPIELUSZKO: 'I Am Prepared for Anything'. Transl. by Klara GŁOWCZEWSKI. *The New York Review of Books*, 6 December 1984.

⁹² Az Inconnuhöz lásd DANYI Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 153–161.

Az Inconnu érzékenyen és sokrétű módon reagált a lengyel pap meggyilkolására. Egy hónap sem telt el a tragikus esemény óta, amikor az állambiztonsági iratokban feljegyezték, hogy a művészcsoport „I am also Popielusko” [sic!] feliratú, kis méretű jelvényeket és matricákat készített a Szolidaritás logójának betűtípusával.⁹³ Néhány hónappal később, 1985. január 20-án az Inconnu illegális lakáskiállítást rendezett a lengyel pap emlékére *Temetés: Dokumentumok Popieluszko atya életéről és haláláról* címmel.⁹⁴ A kiállítás, amelyen többek között Kőszeg Ferenc, Pálinskás Szűts Róbert és Varga János is részt vett, a lengyel pap temetéséről készült mintegy huszonöt-harminc fényképet mutatva be tizenkét tablón. A kiállítás megnyitóján felolvasták Popieluszko utolsó szentbeszédét, amiben a pap – ahogy azt az esetről jelentő „Frederich” fedőnevű titkos megbízott, vagyis Vörös Zsigmond⁹⁵ fotográfus megjegyezte – „vádolta a lengyel államot az ellene foganatosított intézkedések miatt”.⁹⁶ A szentbeszéd szövegét a helyszínen meg is lehetett vásárolni, illetve másolt kazettán meg lehetett rendelni.⁹⁷

Kilenc hónapra rá, Popieluszko halálának egyéves évfordulóján, 1985. október 20-án, az Inconnu újabb megemlékezéssel egybekötött kiállítást szervezett.⁹⁸ Az állambiztonsági iratok tanúsága szerint ezúttal mintegy száz, többnyire Popieluszko temetésén készült fényképet mutattak be a tablókön. A kiállítás anyagának egy részét egy felvidéki magyar fiatal, Molnár Imre csempészte át Lengyelországból. Molnár a Szegedi Tanárképző Főiskolán szerveződő rendszerkritikus önképző kör tagjaként jutott el Lengyelországba, ahol társaival a Szolidaritás tömegmozgalom működését tanulmányozták.⁹⁹ Ezt követően Molnár

⁹³ HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/I – 234 / 234/4 / 1984.11.29.; HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ Szolnok 45 / 1984.12.05.

⁹⁴ *Kronológia. 10 éves az Inconnu művészeti csoport.* HU-OSA 362-0-3 Box 2 [Inconnu – 10. évfordulós kiadvány, 1988 szórólapok]; Tibor Philipp Collection (Fonds 362), Posters, Leaflets and Ephemera (Series 3).

⁹⁵ SZÓNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990.* II. kötet. Noran Könyvesház, Budapest, 2012. 816.

⁹⁶ HU-ÁBTL 3.1.2. M-41752, 268.

⁹⁷ HU-ÁBTL 3.1.2. M-41752, 271.

⁹⁸ *Kronológia. 10 éves az Inconnu művészeti csoport.* I. h.

⁹⁹ JANKÓ Attila: Politikai zárandoklatok. *Beszélő*, 1999/1. 66–69.

több lengyelországi katolikus zarándoklaton is részt vett, amelyeken tudomást szerzett Popieluszkó tevékenységéről és tanításairól.¹⁰⁰ Molnárnak az Inconnu megemlékezésén is fontos szerep jutott: részleteket játszott le a lengyel pap által celebrált misék hangfelvételeiből, és fordította, értelmezte azokat. A megemlékezésen aktív szerepet vállalt Buda Géza is, aki ugyancsak többször járt korábban Lengyelországban. Megnyitóbeszédében a megemlékezést olyan imaginárius aktusként értelmezte, amely lehetővé teszi Popieluszkónak a bemutatott fényképeken megidézett sírjához mint emlékezhelyhez történő csatlakozást. Ahogy Buda fogalmazott: „Popieluszkó atya meggyilkolásának egyéves évfordulóján azért találkoztunk, hogy csatlakozzunk ahhoz a sok százezer zarándokhoz, akik nap mint nap friss virágokkal borítják be sírját a varsói Szt. Szaniszló Kosztka templomban.”¹⁰¹

Az Inconnu által szervezett lakáskiállításon egy különleges, címlap nélküli kiadványt is árusítottak korlátozott példányszámban, amelyet a Jerzy Popieluszkó Baráti Kör jegyzett.¹⁰² A kiadványt Zachariás Gáborné Ágoston Éva, a polonista Kerényi Grácia körül csoportosuló katolikus lengyelbarát ellenzéki kör egyik tagja kezdeményezte. Az ötvenes évei közepén járó Ágoston Éva – férje disszidálása után – ekkor már magányosan élt, és a *Magyar Nemzet*nél dolgozott gyors- és gépiróként. Korábban bizalmasan elárulta Molnár Imrének, hogy tervbe vette egy Popieluszkóról szóló emlékkönyv összeállítását. Úgy vélte, hogy a katolikus atya alig ismert Magyarországon, és róla csak a hivatalos sajtó által terjesztett hazugságok hozzáférhetőek.¹⁰³ Így jött létre a mintegy harmincoldalnyi szöveget tartalmazó, fekete-fehér fényképekkel gazdagon illusztrált, *Popieluszkó emlékkönyvként* emlegetett kiadvány,¹⁰⁴ amely bemutatta a lengyel pap életét, tanításait, üldöztetését és meggyilkolását, ismertette a pap temetését, közölte Popieluszkó utolsó miséjének és egy len-

¹⁰⁰ *A magyar kapcsolat*. I. m. 223.

¹⁰¹ BUDA Géza: Egy éve gyilkolták meg J. Popieluszkó atyát. *Inconnu Press. Alkalmi eseményújság*, 1986/5. 12.

¹⁰² HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III – 180a – 206/1, 13/ 1985. október 21.

¹⁰³ Molnár Imre közlése e-mailben, 2025. július 20.

¹⁰⁴ *[Popieluszkó emlékkönyv]*. I. m.

gyel pap, Antoni Lewek érte mondott emlékmiséjének átiratát. Emellett a kötet tág kontextusban tárgyalta a rendőrterrorrt és kitért a gyilkosok Toruńban zajló perére is. Szimbolikus gesztus volt, hogy a kiadvány megjelenésének dátumaként 1985. október 19-ét, Popiełuszkó elrablásának egyéves évfordulóját jelölték meg. Az emlékkönyv többek közreműködésének eredményeképpen jött létre. Ágoston Éva az anyag összeállításában Molnár Imre segítségét kérte, aki akkoriban rendszeresen járt Varsóba, és sok Popiełuszkóval kapcsolatos anyagot csempészett át Magyarországra.¹⁰⁵ Így a kiadvány több részlete is Molnártól származott, és ő maga fordította az abban megjelenő *Litánia* szövegét is.¹⁰⁶ Az anyagok fordításában Maróczki Erzsébet, a kőbányai lengyel templom közösségének és a Kerényi Grácia körüli lengyelbarát ellenzéki körnek a tagja is közreműködött. A kiadvány értékét nagyban növelte, hogy gazdag – összesen harminchét felvételtől álló – fényképanyagot tartalmazott, ami a szamizdat szegényes erőforrásai közepette ritkaságszámba ment, mind a lengyel, mind a magyar második nyilvánosságban. A Popiełuszkó temetését bemutató, hozzátétőlegesen kéttucatnyi fénykép nagyrészt varsói barátoktól, többek között Engelmayer Ákostól származott, a pap holttestéről készült három megrendítő fotó azonban francia sajtóközlésekből. Emellett az album több portrét is közölt Popiełuszkóról. Az albumba szánt szövegeket Ágoston Éva maga gépelte titokban a munkahelyén. Az album példányai nagy műgonddal készültek (a képaláírásokat és a motókat kivágva, utólag ragasztották a fénykép-reprodukciók mellé). A szamizdat kiadványból mindössze húsz-huszonöt példány készült, de Ágoston Éva arra számított, hogy a kiadvány újra- és újrámásolva tovább terjedhet az olvasók révén.¹⁰⁷

Nagy Jenő *Vakond* című szamizdat lapja, amelynek mindössze egy száma jelent meg 1985–1986 fordulóján, ugyancsak közölt egy összeállítást a lengyel papról. Ez az összeállítás vélhetően vagy az Inconnu kiállításának anyagából, vagy az azt nagy részben fedő, Jerzy Popiełuszkó Baráti Kör által jegyzett em-

¹⁰⁵ Molnár Imre közlése e-mailben, 2025. július 20.

¹⁰⁶ [Popiełuszkó emlékkönyv]. I. m. 2–3.

¹⁰⁷ Uo. 1.

lékalbumból származott.¹⁰⁸ A *Vakond* közölte a pap holttestéről keringő fotókat, és emellett megjelentetett három Popiełuszko-portrét, valamint két nehezen kivehető fotót a temetésről és a pap szüleiről. A szamizdat folyóirat ezen túlmenően – éppúgy, ahogy a *Popiełuszko emlékkönyv* is – közölte Antoni Lewek Popiełuszko meggyilkolásának egyéves évfordulóján, a Kosztki Szent Szaniszló-templomban elhangzott homíliájának átíratát. Ez a szöveg vélhetően a *Popiełuszko emlékkönyv* szövegének szerkesztett változata volt.

Az Artéria Galériában tartott megemlékezés után az Inconnu szamizdatlapjában, az *Inconnu Press*ben is rövid összeállítás jelent meg Popiełuszkóról. Közltek Buda Géza kiállításmegnyitójának szövegét, valamint Antoni Lewek emlékmiséjének befejező részét. Ez már *A lelkipásztor vértanúsága – Az Egyház életerejének forrása* című homília harmadik közlése volt magyar nyelven: teljes változata a *Popiełuszko emlékkönyv*ben, illetve a *Vakond* című szamizdat lapban is megjelent. A megjelenések száma híven tükrözte azt a szerepet, amelyet Antoni Lewek játszott Popiełuszko kultuszának kialakulásában: a plébánián lakó papként „idegenvezetéseket” tartott a zarándokcsoportoknak, mesélt a mártír pap vallási-hazafias tanításairól, beszédeket mondott Popiełuszko sírjánál.¹⁰⁹ Az Inconnu csoport kiállításai, a *Popiełuszko emlékkönyv* és más szamizdat publikációk jól mutatják, hogyan „utaztak” a lengyel pappal kapcsolatos vizuális és textuális anyagok, és miként tartották mozgásban Popiełuszko emlékezetét.

A következő években a *Popiełuszko emlékkönyv* mögött álló Jerzy Popiełuszko Baráti Kör is nagyban hozzájárult a pap emlékezetének életben tartásához. Az illegális, informális csoport azokból a személyekből állt össze 1985-ben, akik ápolni kívánták Popiełuszko atya kultuszát Magyarországon. A kör egy budapesti (közelebbről a XIV. kerületi Törökör városrészben munkálkodó) plébános, Bajcsy Lajos körül jött létre, tagjai közé – az említett Ágoston Éván és Molnár Imrén, valamint az inconnus Molnár

¹⁰⁸ A *Vakond* több olyan fotót is közölt, amely szerepelt a *Popiełuszko emlékkönyv*ben, de olyanokat is tartalmazott, amelyeket az emlékalbum nem közölt.

¹⁰⁹ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 359.

Tamáson kívül – Balassa János grafikus, Bús Balázs nevelő és Pákozdi Ferenc tartozott. A kör tagjai rendszeresen részt vettek a Popiełuszko temetésének évfordulóin szervezett varsói megemlékezéseken.¹¹⁰ Emellett 1989-ben, Popiełuszko halálának ötödik évfordulóján aláírásgyűjtő akciót szerveztek, azt kérve, hogy indítsák el Popiełuszko boldoggá avatásának eljárását. Az írásos kérelmet, ötszázegy budapesti lakos aláírásával egyetemben, továbbították Varsóba, ahol csatolták a boldoggá avatási eljárás dokumentációjához.¹¹¹

A nemzetitől a transznacionális emlékezet felé

Popiełuszko emlékezete természetesen a 1980-as évek lengyel politikai-társadalmi kontextusában képződött meg, és kezdeti mintázata jól tükrözte az akkori lengyel viszonyokat. Sokan úgy látják, hogy a pap kultuszának vallási, hitbéli vonásai csak az 1989-es demokratikus átalakulások után kerültek főlénybe, más szóval csak az 1990-es évek közepe táján hullottak ki belőle a politikai elemek. Ezt megelőzően, az 1980-as években Popiełuszkóra mindenekelőtt a Szolidaritás szimbólumaként tekintettek, aki megtestesítette a tömegmozgalom erkölcsi erejét és a győzelmébe vetett hitet.¹¹² Még ha így is volt, az 1980-as évek második felében a vallási és politikai vonások szorosan, szinte szétszálazhatatlanul fonódtak össze a lengyel pap kultuszában. Erre mind a katolikus egyház, mind a Szolidaritás mozgalom ikonográfiája jó példával szolgál. A Szolidaritás mozgalom által kibocsátott cenzúrázatlan bélyegek, képeslapok és üdvözlőkártyák közül érdemes kiemelni egy 1985-ös, fotókollázs technikával készített karácsonyi üdvözlőlapot. Ezen a politikai és a vallási dimenzió szorosan összekapcsolódik: a Szent Család

¹¹⁰ Lásd Imre MOLNÁR: *Kapelan Solidarności – rzecznik ludzi upokarzanych i zastraszonych. Jerzy Popiełuszko, nasz męczennik. Wątek węgierski.* [A szolidaritás káplánja – a megaláztatottak és megfélemlítettek szószólója. Jerzy Popiełuszko, a mi vértanúnk. A magyar szál.] *Głos Polonii*, 2021. december 15. 7.

¹¹¹ Imre MOLNÁR: *Kapelan Solidarności*. I. m. 7.

¹¹² Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 361., 374.

mellett nemcsak Popiełuszko és Lech Wałęsa alakja szerepel, hanem tőlük távolabb a tüntető tömeg egy szelete is felbukkan egy magasba emelt Szolidaritás transzparensssel.¹¹³ Az egyházi ikonográfia politikai alkalmazására pedig jó példa az a Kosztka Szent Szaniszló-templomban kiállított festmény, amely a vörös sárkány felett diadalmaskodó Szent Györgyként ábrázolta Popiełuszkót.¹¹⁴

A politikai és vallási vonások ilyenén összefonódása révén Popiełuszko emlékezete könnyedén belesimult a vallás és a hazafiasság 19. század óta szorosan összekapcsolódó hagyományába és ikonográfiájába. Lengyelország felosztásától fogva ugyanis a katolicizmus és a patriotizmus kéz a kézben járt: a szent képeket és szimbólumokat rendszerint politikai és nemzeti kontextusban használták.¹¹⁵ Az 1981-es hadiállapot bevezetése után a katolikus egyház növekvő szerepe újfent megerősítette ezt a mintázatot. Miután a Szolidaritás mozgalmat betiltották, a katolikus egyház szolgáltatott intézményes kereteket az ellenzékiiség különböző formáinak (a templomokban felolvasóesteket, koncerteket és más kulturális eseményeket tartottak, adománygyűjtéseket szerveztek a politikai erőszak áldozatainak stb.). Ennek következtében a vallási szimbólumok is politikai jelentéssel töltődtek fel, és a vallási aktivizmus az ellenzékiiség egy formájaként tűnt fel.

A magyarországi disszidens emlékezeti aktivizmus esetében Popiełuszko emlékezetének ilyen értelemben vett kevert jellege nagyrészt megőrződött, de a lengyelországi kultusz különböző elemei egyén- vagy csoportspecifikus módon hasznosultak újra. Ez azt jelenti, hogy Popiełuszko emlékezetének vallási, spi-

¹¹³ *Christmas greeting card from 1985 with a photo-collage, 1985.* HU-OSA 300-55-7:2/10-50; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Polish Underground Publications Unit (Subfonds 55), Printed Ephemera (Series 7); Vera and Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹¹⁴ *Solidarity Supporters Mourn Slain Priest in All-Night Vigil.* 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹¹⁵ Anna NIEDZWIEDŹ: Religious Symbols in Polish Underground Art and Poetry of the 1980s. In: Jan C. BEHREND-Thomas LINDENBERGER (eds.): *Underground Publishing and the Public Sphere. Transnational Perspectives.* LIT, Wien, 2014. 193.

rituális, morális és politikai elemei más-más konstellációkban termelődtek újra a különböző emlékezeti aktorok és az általuk alkalmazott kulturális praxisok függvényében. Első ránézésre a spektrum egyik végén Popiełuszko magyarországi katolikus követői, a másikon a magyar demokratikus ellenzék tagjai tűnnek fel. Ami az előbbit illeti, a Jerzy Popiełuszko Baráti Kör döntően hitbéli alapon szerveződött, mindenekelőtt a vallási rituálét és a katolikus hagyományt követve (tagjai zárandoklatokra jártak, Popiełuszko boldoggá avatását szorgalmazták). Ezzel szemben a demokratikus ellenzék tagjai – a *Beszélő* vagy az *AB Hírmondó* szerkesztői – mindenekelőtt az ügy politikai vetületét, annak emberi jogi dimenzióját hangsúlyozták. Mindazonáltal a fenti különbségtétel nagymértékben leegyszerűsítő, mert még a tisztának látszó kategóriák esetében is megőrződött a politika és a vallási vonások szoros egybefonódottsága. Bár a *Popiełuszko emlékkönyv* hangvétele erősen vallásos jellegű volt, számos rendszerkritikus gondolatot tartalmazott a hatósági erőszakról és az emberi jogok védelméről. Gondos Béla hitbéli alapon és morális meggyőződésétől vezérelve utazott el a katolikus pap temetésére, beszámolóját mégis egy politikai szamizdat lapban közölte. Az Inconnu 1985. októberi megemlékezésén felolvasták Popiełuszko utolsó szentbeszédét és hangfelvételek hangzottak el a homíliaiból, miközben Buda Géza a kommunizmus kelet-európai mártírjairól beszélt. Popiełuszko magyarországi emlékezeti kultuszát vizsgálva is jól látszik, hogy a vallási aktivizmus és az ellenzéki tevékenységformák részben fedték egymást. Más szóval – a lengyel kultusszal párhuzamosan – Popiełuszko emlékezete egyaránt alkalmas volt a morális, vallási, politikai és emberi jogi alapú rendszerkritika artikulálására. A magyar disszidensek révén Popiełuszko emlékezetében ugyanakkor új elemek is felbukkantak – ennek vizsgálatához azonban ismét vissza kell térnünk a lengyelországi kultuszhoz.

Popiełuszko meggyilkolásának jelentését és jelentőségét a különböző lengyelországi egyházi és ellenzéki szereplők mindenekelőtt a lengyel társadalomra, a lengyel nemzetre vonatkoztatva igyekeztek felmérni. A lengyel katolikus egyház „Popiełuszko halálának mindenekelőtt a teológiai dimenziójára mutatott rá,

olyan önkéntes áldozatként értelmezve azt, amelyet az alapvető értékek – az igazság, a szabadság, a méltóság és az emberi jogok – védelmében hoztak”.¹¹⁶ Ennek az áldozatnak lett volna gyümölcse egy esetleges lelki megújulás, amely a *lengyel társadalomban* megy végbe. Maga a pápa is úgy értelmezte Popiełuszko szenvedését (amikor még nem lehetett tudni, életben van-e), mint ami spirituális megújodást hozhat a *lengyel nemzet* számára.¹¹⁷ Vagy ahogy Antoni Lewek teológus fogalmazott: „Már ma sem fér hozzá kétség, hogy ez a lengyel pap hatalmas léleknek bizonyult, hogy *kimagaslik* – mint hős és mint erkölcsi győztes – az *ezeréves lengyel egyházból és lengyel történelemből*, hogy ő már most – ugyanúgy, mint annak idején Szent Wojciech és Szent Szaniszló – *rendkívüli forrása a lengyel nemzeti közösség, a vallásos-hazafias testvériség eszméjének*.”¹¹⁸ Másik oldalról sok ellenzéki politikai szereplő – köztük a Szolidaritás vezető szónokai – Popiełuszko halálában a *nemzeti dialógus* és megbékélés lehetőségét látták.¹¹⁹ A lengyel pap emlékezete képes volt hosszabb távon megerősíteni a Szolidaritás politikai eszméinek, mindenekelőtt az erőszakmentességnek és az evolúciós útnak a legitimitását, kijelölve *az országban* zajló politikai harc további medrét.

A magyarországi disszidensek tevékenysége Popiełuszko emlékezetét kimozdította a lengyel nemzeti kontextusból és transznacionális szintre emelte. A gyilkosság értelmezésében bekövetkező hangsúlyeltolódások jól megfigyelhetők az ügy magyarországi recepciójában és Popiełuszko emlékezetének újjáalkotott mintázatában. A *Beszélő* szerkesztőinek nyílt levele a lengyel pap halálát kelet-európai jelentőségűvé emelte: „A brutális módon meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atyát nemcsak hozzátartozói, polgártársai, hívei és a Szolidaritás követői gyászolják; *mártírhála*

¹¹⁶ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 354.

¹¹⁷ *Early Morning Agencies on Poland*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹¹⁸ Antoni LEWEK: A lelkipásztor vértanúsága – az Egyház életterejének forrása. *Vakond. Enciklopédikus folyó írás*, 1985/1. 43–53. Kiemelés tőlem – D. G.

¹¹⁹ *Intro Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; *In Poland, Honoring a Martyr*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

*mindannyiunkért, kelet-európaiakért volt. Azokért az elemi jogokért halt meg, amelyekért most már nélküle küzdünk tovább.*¹²⁰ Hasonló következtetésre jutott Tamás Gáspár Miklós is: „Nem az ultramontán klerikalizmus vértanúja ő, hanem a mindennek ellenére *szabadságot áhító Kelet-Európáé* s az e vágyat megtestesítő Szolidaritásé.”¹²¹ Buda Géza az Inconnu kiállításának megnyitóján a kelet-európai népek sorsközösségéről beszélt: „És bárha hihetnénk a megrettent, tehetetlenségbe süppedt milliók helyett is – halála nem volt hiábavaló: *a kelet-európai szabadság* – a szabadság – nemcsak gyermeki álma, halványuló legendája, hanem gyötrelmeken vett jussa *az egymáshoz láncolt, testvérsorsú népeknek.*”¹²²

A magyar disszidensek révén gyökeresen megváltozott Popiełuszko történelmi párhuzamainak referenciakészlete is. A lengyel egyházi szereplők gyorsan beillesztették Popiełuszkót a katolikus mártíráldozatok sorába: rendszeresen felmerült például a Szaniszló [Stanisław] krakkói püspök vértanúságával való párhuzam,¹²³ akit 1079-ben, a II. Boleszlávval való konfliktusát követően kivégeztek és megcsonkítottak.¹²⁴ A magyar másként gondolkodók azonban más történelmi párhuzamokat találtak. Tamás Gáspár Miklós politikai elemzésében a kommunista erőszakot történelmi távlatba helyezve azt állította, hogy „a rendszerrel szembeni ellenállás egyre távolabb került a rendszer alapjaitól: ’56 jelképes mártírja, Nagy Imre kommunista funkcionárius volt, ’68 vértanúja, Jan Palach baloldali diák, Jerzy Popiełuszko azonban katolikus pap volt”.¹²⁵ Itt tehát Popiełuszko alakja nem az egyházi vértanúk, hanem a kommunizmus áldozatainak sorába illeszkedik. Az Inconnu kiállítását megnyitó beszédében Buda Géza ugyanezt a névsort kínálta párhuzamként: „Sokasodnak a harminc éve parázsló kelet-európai forradalom

¹²⁰ Üzenet a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveinek. I. m. 5. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²¹ T. G. M.: I. m. 2. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²² BUDA Géza: I. m. 12. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²³ *Note to Editors*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹²⁴ Norman DAVIES: I. m. 73.

¹²⁵ T. G. M.: I. m. 2.

mártírjai. Nagy Imre, Jan Palach, Jerzy Popiełuszko neve földbe tiport népmozgalmakat jelképez, ezernyi halottat, nemzetek felégetett reménységét.”¹²⁶ Mind Tamás Gáspár Miklós, mind Buda Géza a magyar, a cseh(szlovák) s a lengyel közelmúlt mártírjait helyezte egymás mellé, azt sugallva, hogy mindannyian egy közös kelet-európai polgárjogi harc vértanúi.

Következtetések

Végezetül érdemes visszatérni a tanulmány elején felvázolt elméleti keretrendszerhez, és ennek tükrében értelmezni Popiełuszko emlékezetének genealógiáját. Ahogy fentebb láttuk, Popiełuszko emlékezete – Astrid Erll utazó emlékezet fogalmának értelmében – folyamatosan mozgásban volt, több tengely mentén is. Egyrészt a kezdetektől hibrid jellegű emlékezetként képződött meg, abban az értelemben, hogy megfigyelhető volt benne a politikai, vallási és ezen túlmenően az emberi jogi, morális és spirituális elemek keveredése, amelyek az egyes aktorok és kulturális praxisok függvényében a használat során más-más hangsúllyal estek latba. Való igaz, hogy az 1980-as években a politikai és emberi jogi elemek stabil és szinte folyamatosan jelen lévő rétegét alkották ennek az emlékezeti kultusznak, mind Lengyelországban, mind a határain túl. Másrészt Popiełuszko emlékezete messze túlcsoordult a nemzeti emlékezetkultúra „konténerén”, és átlépte az országhatárokat. A magyarországi másként gondolkodók tevékenysége révén jelentős hangsúlyeltolódások történtek, és Popiełuszko emlékezete a nemzeti felől a transznacionális emlékezet felé mozdult el. Ezeknek a mozgásoknak a tükrében a lengyel pap emlékezete egyszerre mutatkozik sokarcúként, variábilisként és rétegzettként.

Popiełuszko nem hivatalos kultuszának ápolása, emlékezetének életben tartása és propagálása a disszidens emlékezeti aktivizmus fogalmával is leírható. Az emlékezeti aktivisták egy alternatív, a hivatalos emlékezetpolitikával gyökeresen szembenálló

¹²⁶ BUDA Géza: I. m. 12.

emlékezet propagálását valósították meg. Ennek az alternatív emlékezetnek transzformatív erőt tulajdonítottak, amely képes társadalmi hatást kiváltani, legyen az az emberi jogok tiszteletben tartásának kikényszerítése, az állami propaganda és dezinformáció visszaszorítása, spirituális megtisztulás vagy éppen a Szolidaritás mozgalom győzelme. Popieluszko emlékezetének hibrid jellege egyúttal azt is jelentette, hogy az emlékezeti aktivizmus részben fedte egymást a vallási és az emberi jogi aktivizmussal.

Ha Popieluszko kultuszára és emlékezetére olyasvalamiként tekintünk, amit létre kell hozni és folyamatosan mozgásban kell tartani, akkor láthatóvá válik az azt kitermelő aktorok és kulturális praxisok egész sora. Természetesen Lengyelországban és a külhoni lengyel népesség körében számtalan aktivista formálta a lengyel pap emlékezetét – beleértve a zarándokokat, hívőket, egyházi szereplőket, vagy a Szolidaritás tagjait –, míg Magyarországon csak a szűk és jobbára elszigetelt rendszerkritikus politikai, művészeti és vallási körök tagjai kapcsolódtak be ebbe a tevékenységbe. Mindazonáltal a lengyel pap emlékezetét változatos és szerteágazó kulturális praxisok alakították és tartották mozgásban: az emlék(ezet)helyek kijelölése és kialakítása, az imaginárius és tényleges zarándoklatok, az elhunyt személyével kapcsolatos tárgyak, szövegek gyűjtése, a szamizdat kiadványok csempészése és megjelentetése, vagy az illegális kiállítások szervezése mind-mind az emlékezet mozgásban tartását szolgálták. Az emlékezetnek ez a fajta újratermelése és mozgásban tartása bátorságot, civil kurázsit és kockázatvállalást követelt a szereplők részéről.

Tágabb értelemben Popieluszko emlékezetének mozgásai révén egyfajta transznacionális diffúzió is lejátszódott. Popieluszko emlékezetének határokon átívelő kultuszát olyan közvetítőközegnek is tekinthetjük, amelyen keresztül a rendszerkritikus eszmék, az ellenzéki tudás és a nonkonform magatartásformák áramolhattak és terjedhettek. Az, aki Magyarországon a lengyel pap kultuszát ápolta, a hatalom szemében már önmagában illegális tevékenységet követett el, de Popieluszko emlékezete ezenkívül is híven közvetítette a kommunista diktatúra brutális és

hazug jellegéről való tudást, az erőszakmentesség és az emberi jogok eszméit, a rendszerellenesség és kockázatvállalás attitűdjét. Ezen túlmenően a határokon átívelő disszidens emlékezeti aktivizmus Popiełuszko emlékezetét közös mintázatként, közös referenciapontként képezte meg. Popiełuszko esete azt bizonyítja, hogy a kelet-európai kommunizmus történetének utolsó másfél évtizedében a szovjet blokk disszidensei kölcsönösen figyeltek egymásra, igyekeztek összehangolni a tevékenységüket, amelyet egy közös kelet-európai küzdelem részeként képzeltek el.

KUTI KLÁRA

Se munkás, se polgár, se nemzet

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.4>

Múzeum és gyűjtemény

A második világháború utáni politikai, társadalmi és gazdasági rendszerváltás kisajátította a tudományos intézményrendszeret, így a (történeti) múzeumokat is. Az állampártnak szándékában állt egy teljesen új történeti elbeszélés megalkotása, és annak múzeumi mediatizációja is. Ezért már 1948-ban – az egykori Munkásmozgalmi Intézettel, a későbbi Párttörténeti Intézettel együtt – létrejött annak Múzeumi Alosztálya, melyből később, 1957-től a Legújabbkori Történeti, majd 1966 és 1989 között Magyar Munkásmozgalmi Múzeum lett. Ez az intézmény 1990-től úgy integrálódott a Nemzeti Múzeumba, hogy gyűjteményi egységei részben megmaradtak önálló gyűjteményeknek.¹ Ma, harmincöt évvel az összeolvasztás után is úgy olvashatók össze az egyes egységek gyűjteményi koncepciói és tárgyai, hogy kirajzolódik a legújabb kori/mozgalmi/nemzeti muzeológiai szándék, az elmúlt mintegy hetven év múzeumi ideológiájának és gyakor-

¹ A numizmatikai gyűjtemény például betagozódott az Éremtárba, a Plakátgyűjtemény önálló maradt, mivel ilyen nem volt a Nemzeti Múzeumban. Az Üveg, kerámia, a Vegyes háztartási tárgyak vagy a Bútorgyűjtemény önálló maradt, és párhuzamosan működik az egykori, hasonló jellegű nemzeti gyűjtemények mellett.

Tekintettel arra, hogy az elmúlt hét évtizedben az érintett intézmények más-más elnevezés alatt működtek, itt a hétköznapi szóhasználat szerint röviden a Nemzeti Múzeum kifejezést használom, függetlenül attól, hogy 1957 előtt Országos Történeti Múzeum néven is szerepelt, illetve jelenleg egy úgynevezett Közgyűjteményi Központ ernyőszervezet is társul hozzá.

latának lenyomata. Mielőtt a tanulmányom forrásbázisát jelentő gyűjteményeket bemutatnám, álljon itt néhány elméleti megfontolás múzeumról és tárgyakról.

Általában a múzeumokkal kapcsolatban él egy mintegy kétszáz éves hagyományos elképzelés arról, hogy a múzeum *an sich* történeti (mű)tárgyak gyűjtő és megőrző helye, és ezeken a gyűjteményi tárgyakon keresztül őrzi történelmi események nyilvános és privát, hivatalos és nem hivatalos emlékezetét. Tanulmányomban a múzeumnak erre a gyűjteményt létrehozó, megőrző, műtárgyakat definiáló szerepére koncentrálok, és csak kisebb mértékben idézem fel az emlékezetpolitikának a kiállítási praxisban megnyilvánuló intencióit,² azt az ideát, amely a múzeumi műtárgygyűjteményt a történelmi emlékezet forrásaként és reprezentánsaként interpretálja.

Az emberek többsége a múzeumot mégis a kiállításain keresztül értelmezi. A történeti muzeológiai gyakorlatban a kiállítások döntően egy történelmi metanarratívának a megjelenítői. Ezeket a metanarratívákat tárgyak színre vitelével, a tér elrendezésével, kulisszák megépítésével és elhelyezésével, képekkel és szövegfeliratokkal közvetítik a látogató számára. Az, hogy egy tárgy milyen szerepet kap ebben az elképzelésben, nagyon változatos lehet, azonban a múzeumi tárgy jelentése minden esetben metonimikus, azaz önmagán túlmutató, magába foglal valami tágabbat, absztraktabbat, mindenekelőtt a történeti időt és az abban kirajzolódó teret. A tárgy már nem csupán önmaga, hanem önmaga múzeumi értelmezése. Ez a metonímiára való alkalmasság a múzeumi tárgy eredetiségének képzetéből fakad: azért alkalmas valami önmagán túlmutató jelentésre, mert eredeti tárgy, nem valami, akármilyen, bármi, hanem *egy bizonyos tárgy*: kizárólagos leltári számmal, azaz kizárólagos történettel. A múzeumi tárgy egyedisége és eredetisége a muzealizációból fakad: azaz abból a folyamatból, ahogyan a múzeum az adott tárgyat kiválasztja, kiemeli korábbi kontextusából, és ezt a kiválasztást, ki-sajátítást felruházza azzal az ideológiával és magyarázattal, hogy

² Részletesen foglalkoztam a Nemzeti Múzeum Állandó Történeti Kiállításának 20. századi részével: Kuti Klára: Az utópia nosztalgiája, enteriőrök üzenete a MNM Állandó Történeti Kiállításában. *MúzeumCafé*, 2025/103. 211–233.

miért került a tárgy múzeumi megőrzésre, *miért ez* a tárgy került múzeumi megőrzésre. A tárgy korábbi kontextusát alkothatja egy régészeti ásatás, amelyből egy tárgy kiemelésre kerül, vagy alkothatja az a környezet – használat, felhalmozás, megőrzés, műkincsgyűjtemény, műkincsrablás... stb. –, amelyben a tárgy korábban volt. A múzeumi kiválasztási procedúra (gyűjteményezés) ezt a korábbi kontextust megszakítja, de egyben tovább is írja azzal, hogy ezentúl új, múzeumi műtárgyi kontextust is illeszt a tárgyhöz. A múzeumi műtárgy műtárgyleltárba kerül, leltári számot kap, és ezzel – korábbi kontextusától függetlenül – egyszerűvé, egyedivé és eredetivé válik.

A múzeumi tárgy eredetiségének sok fajtája van, és ebben a sokféleségben tulajdonképpen egyedül az a közös, hogy a muzealizáció folyamatával saját tudományos tekintélyére alapozva maga a múzeum ruházza fel a tárgyat az eredetiség aurájával. Ennek a tekintélynek az eredete, hogy a múzeumi elbeszélés tudományosan megalapozott, megismerhető, kritikai módon mérlegelt forrásokon nyugszik, legyenek azok írott források vagy tárgyi emlékek. Ha a múzeum a muzealizáció folyamatát, azaz a források kiválasztásának és értelmezésének módszerét kitakarja, saját történettudományos reputációját nivellálja. Az eredetiség megnyilvánulása lehet a saját kezűség, a sorsközösség, a származástörténet, a használatstörténet, az életút, a hagyaték, a relikvia stb. Batthyány átlőtt mellénye, Nagy Imre széke, Kádár János asztala azért relikvia, mert önmagán túlmutatóan hordoz egy jelentést, nemcsak a *történelmi alak* keze nyomát, hanem még azon is túl, azt a történelmi tudást, hagyományt, amin a mellény, a szék vagy asztal messze túlmutat, amit persze nem ebből a székből vagy asztalból tudunk, de odamutat Batthyány, Nagy Imre vagy Kádár János történeti jelentőségére.

Két példa az eredetiségről

Van a Nemzeti Múzeum Legújabbkori Bútorgyűjteményében egypár szék: egyszerű, egyenes vonalú, szögletes, alacsony támlával és karfával, a 20. század első felének modernista darabja,

négyzetes ülökéje és támlája fekete bőrrrel borított, körben kárpitosszeggel szegélyezve, keskeny egyenes hasáb lábain ezüstös fémpapucs. Bíró Mihály keze munkája volt (Itsz. 79.4.1-2.). 1979-ben, kissé roncsolt, de stabil állapotban a családtól került a gyűjteménybe. Arról nincs feljegyzés, hogy Bíró mikor és hol készítette, de a székekkel egyszerre bekerülő historizáló, Zsolnay vagy Fischer áttört rozettáit, buja orientalista díszítését utánzó, szintén Bíró keze által készített porcelánamforát a század elejére és a londoni tartózkodására datálta a leltárkönyv.

1912-ben adták át a Népszállót az Aréna (ma Dózsa György) úton. Berendezése valódi tömegáruból került ki. A szobákban és a közös helyiségekben is a legendásan egyszerű és masszív 14. modellszámú hajlított tonettszékek álltak. 1976-ban szervezett célgyűjtésen a múzeum munkatársai az intézmény pincéjében, raktáraiban régi tárgyak után kutattak, és az eredeti berendezés tárgyaiból behoztak néhány darabot, köztük két meglehetősen kopott, de stabil tonettszéket (Itsz. 84.37.2-3.). Az egykori tömegáru ezzel a gesztussal egyedurává vált, hisz eredettörténete a fővárosi szociálpolitikának, a lakhatási válságra adott válaszában és muzealizációjának a története: ez már nemcsak egy tonettség és sok millióból, hanem múzeumi forrás.

Mindkét eredeti tárgy a legutóbbi időkben (2010-ben és 2017-ben) erős fizikai beavatkozáson esett át:³ a Bíró-székeket újrakárpitozták, a festés kopását eltüntették, a tonettszéket az eredetétől eltérő hófehér festékekkel vonták be. Mindkét beavatkozás felülírta a tárgy eredetiségét: a Bíró-székek megszűntek őrizni az alkotó keze nyomát, a tonettség megszűnt őrizni az eredettörténetét. A muzealizáció indokát – Bíró Mihály mint a korai szocialista mozgalmak képző- és iparművész alkotója, a Népszálló mint az egykori szociálpolitika intézményesülése – kitörölte a múzeum: mindkét tárgy átment valamiféle névtelen stíluspéldába.

Amikor a Legújabbkori Történeti Múzeum létrejött, gyűjtőköre korszakhatárának kezdetét 1867-ben, végét pedig az aktuális

³ E helyt nincs lehetőség kifejteni, hogy a kurrens restaurátoretika hogyan vélekedik a múzeumi műtárgyak restaurálásáról és a tárgyletrajzok megőrzéséről. Jelen esetben a beavatkozást a múzeumintézmény rendelte el.

jelenkortörténetben szabták meg.⁴ Az akkor újonnan kialakítandó legújabb kori történeti muzeológiai diszciplinának tehát azzal a módszertani feladattal kellett megküzdenie, hogyan alkossák meg azt a legújabb koros – más szóhasználatban jelenkoros – történettudományos elbeszélést, amely ki van téve az élő személyes, kommunikatív és kulturális emlékezet jelenlétének, úgy, hogy az emlékezet mechanizmusai nem alkalmazkodnak a történettudomány lineáris, oksági érvrendszeréhez. Ebben a küzdelemben kellett helyet találni a 20. századi tömegtársadalom tömegtermelése tömegtárgyainak is, és megtalálni a tárgyak értelmezésének módszertanát. Ki és milyen alapon választhatja ki a történeti elbeszélés alanyait, aktorait és tárgyait? Ki vagy mi teremti meg egy történeti (múzeumi mű)tárgy történeti hitelességét? Ki lehet a történelem egyszeri, egyedi, megismételhetetlen és pótolhatatlan alakja, résztvevője, elszenvedője? Kossuth igen? Frankel Leó nem? Tisza István igen? Károlyi Mihály, Kun Béla, Stromfeld Aurél nem? Vagy épp fordítva? Bíró Mihály, Münnich Ferenc, Jemnitz Sándor, Reininger József, Drahos Lajos, Csonka Sándor, Asztalos Béla, valaki, bárki, mindenki?

Hipotézisem, hogy az általam kezelt gyűjtemények a legújabb kori történeti muzeológiára hivatkozva megalkották egy elképzelt társadalom tárgykultúráját, azt mint történeti valóságot közvetítették, a tárgyak fizikai stabilitását kihasználva és félreértelmezve, átírták vagy épp elhallgatták azok életrajzát, azokat változó emlékezetpolitikai diskurzusok alapján át- meg átértelmezve, megfosztották őket a történeti forrás hitelességétől. Ez voltaképpen azoknak a szemantikai mezőknek az összemosásával jöhetett létre, amely a tárgyakhoz rendelt társadalmi struktúra-fogalmakat, a társadalom rétegződéséhez és átalakulásához és magukhoz a tárgyhasználókhoz rendelt fogalmakat reflektálatlanul hagyta: beszéltek munkásosztályról vagy munkásokról, proletarizálódásról és proletárkonyháról, polgári bútorról és lakásról, polgárosodásról és polgárokról anélkül, hogy figyelembe vették

⁴ GERELYES Ede: A Legújabbkori Történeti Múzeum egy éve. *Párttörténeti Közlemények*, 1958/2. 174–177.

volna a 20. századnak azokat a makrofolyamatait, amelyek ezeket a fogalmakat folyamatosan felülírták és átértelmezték.

Tézisem, hogy a tárgyak társadalmi életrajzának elismerésével és rekonstrukciójával és az abban rejlő személyes, kommunikatív és kulturális emlékezet reflexív instrumentalizálásával a legújabb kori történeti vagy jelenkortörténeti muzeológia feloldhatná az elmúlt évtizedek módszertani és fogalmi ellentmondásait. A tárgyak társadalmi életrajzának rekonstrukciója pedig csak úgy végezhető el, ha a múzeumintézmény nyíltan felvállalja a muzealizáció emlékezetpolitikai (ideológiai) hatását, és saját szerepét a tárgyéletrajzok továbbírásában. Alábbiakban néhány példa erejéig erre teszek kísérletet.⁵

Egy tárgy társadalmi életrajza: Frankel Leó íróasztala

Van egy íróasztal a 19. század első feléből a gyűjteményben, egy női asztalka, a biedermeier összes markáns stílusjegyével, hosszú, ívelt, karcsú lábakon áll, lapja alatt és felépítményében szertelen és lendületes vonalvezetésű fiókok emlékeztetnek a kor érzékiségére, szentimentalitására, a családi szerepek vagy a női levelezés változó gyakorlatára. Az asztal biedermeier kori történetét nem ismerjük, ugyanis azt az 1940-es évek végén kapta a gyűjtemény a *Népszavától* azzal, hogy Frankel Leó asztalaként őrződött meg az 1870-es évekből, amikor az *Arbeiter-Wochen-Chronik*nak, a *Népszava* elődlapjának írt. Szóbeli hagyomány szerint 1919-ben és 1945-ben is durván megsérült, lelkes munkások állították helyre. A *Népszava* 1948-tól a szakszervezetek

⁵ Példáimat a Nemzeti Múzeum Modernkori Főosztályához sorolt három gyűjteményre – az Üveg- és kerámia II., a Vegyes háztartási tárgyak II. gyűjteményre – továbbá döntően a Legújabbkori bútór- és berendezésgyűjteményre alapozom. Ez utóbbi teljes gyűjteményi revízióját 2022 és 2024 között végeztem el, s ezért mind a leltározott, mind a leltározatlan állomány, továbbá a műtárgyakat kísérő dokumentáció és a gyűjteményeket érintő tervek, jelentések, összegzések és publikációk képezik e tanulmány forrásbázisát. Mindhárom gyűjtemény az egykori Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeumban az ún. életmódgyűjteményekhez tartozott, és az intézményi hagyomány ma is így tartja őket számon.

lapja volt, tehát az asztalka muzealizációja voltaképpen a szakszervezeti mozgalom emlékeztető volt hivatva közvetíteni, ebben a minőségében állt az asztal 1975-től a 1990-es évek elejéig a Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum kiállításában. A rendszerváltás után a mozgalmi hőstörténeti elbeszélés helyett a tárgy készítésének ideje került a tárgyjelentés fókuszába, és a versengő tárgyértelmezések a biedermeier stílusjegyeket egyedüli jelentéshordozóként feltüntetve, mint a női írásbeliség névtelen díszletét állították ki.

Úgy tűnik, lehetett valami disszonáns abban, hogy egy karsú női asztalka története összefonódik a szociáldemokrácia őstörténetével és a szakszervezeti mozgalom muzealizációjával. Pedig jóformán természetes gyakorlat, hogy a tárgyak készítésekor tervezett élettartama messze túllát egy nemzedéken: nagy bútorgarnitúrák, menyasszonyi ruhák vagy hozományba kapott étkészletek tartósabb viszonyokra készültek, mint amit a 20. század szapora strukturális fordulatai lehetővé tettek. Ezért gyakran a tárgyak mozgása, átöröklése vagy kisajátítása épp a társadalom átalakulását vagy kríziseit képezi le. A tárgyéletrajzokban nemcsak a generációk egyszerű egymásra következőségként elképzelt történet jelenik meg, hanem az életpályák felívelő, stagnáló vagy hanyatló, megbicsakló szakaszainak váltakozása is. Ez teszi Frankel Leó asztalát is egyszerűvé, egyedivé és eredetivé. Egy kritikai múzeumtudomány feladata pedig épp az, hogy a tárgyéletrajzok reprezentációjában erre a folyamatos jelentésváltozásra reflektáljon.

A Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményi struktúrája és elvei

A Munkásmozgalmi Intézet Múzeumi Alosztálya, majd 1957-től a Legújabbkori Történeti Múzeum eleinte egyetlen úgynevezett történeti tárgyi gyűjteménybe sorolta a nem dokumentum jellegű tárgyakat, és ezeket kronológia szerinti egységekben kezelte: dualizmus kori tárgyak, az 1918–1919-es forradalmak kora, a Horthy-korszak és a népi demokratikus időszak tárgyai.

A hetvenes évek elejére akkora tárgymennyiség halmozódott fel, hogy vélhetően szervezeti és személypolitikai megfontolásból 1973-mal szétbontották a gyűjteményeket, és retrospektíve átcsoportosították az addigi egyetlen gyűjteményt. Ekkor jött létre a speciális történeti tárgyak gyűjteménye, a bútór- és berendezésgyűjtemény, az üveg- és kerámiagyűjtemény, a munkaeszköz-gyűjtemény, a textilgyűjtemény és a vegyes háztartási tárgyak gyűjteménye is. A gyűjtemények profilja nem volt koherens, amennyiben a tárgyak funkciója, anyaga vagy történeti jelentősége vegyesen indokolta klasszifikációjukat és gyűjteménybe sorolásukat. Még a bútór- és berendezésgyűjtemény lett a legkövetkezetesebb, amennyiben minden bútór ide került, de a párt- és politikátörténeti díszkerámiák vagy használati kerámiák már változó értelmezés szerint kerülhettek egykor és kerülhetnek ma is a speciális történeti tárgyak közé (amelynek ma egyedi történeti tárgyak gyűjteménye a neve) vagy az üveg- és kerámiagyűjteménybe. A vegyes háztartási tárgyak gyűjteménye – gyakorlatilag a *minden egyéb* kategória – pedig a tulajdonképpen installációs gyűjteményből nőtte ki magát a hetvenes évek végére.

Ha elmélyednénk abban a kérdésben, hogy az egykori Nemzeti Múzeum tárgyait – Széchenyi alapítása, a nagy donátorok adományai, vagy a nemzeti hősi pantheon eltervezése óta – hányszor és hányféleképpen kategorizálták, csoportosították, hányszor alkották meg ennek a tárgyuniverzumnak a klasszifikációját, hogyan jött létre a szépművészetek, az iparművészetek vagy a népművészetek fogalma és múzeuma, hogyan tettek kísérletet újra meg újra a felosztásra, majd újra az egyesítésre, akkor látnánk, hogy szinte lehetetlen ennek a folyamatos tárgymozgatásnak a rekonstruálása, továbbá hogy maga a klasszifikáció voltaképpen a tárgyjelentések kisajátításának az eszköze.

A Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményeinek 1973-as vizsgámenőleges szétcsoportosítása számunkra most két dolog miatt fontos: az egyik a múzeumi tárgyakban megőrzött – jelen esetben párttörténeti – múlt örökös átértelmezése. Ugyanis az ekkor meghatározott speciális történeti tárgyak gyűjteménye már mutatja a tárgyak történeti súlyának változékonyságát.

Példának okáért az egyik legkorábban bekerülő tárgye gyűttes, Rákosi Mátyás szegedi Csillag börtönbeli zárkájának berendezése ekkor veszíti el speciális történeti relevanciáját, és egyszerű berendezés, illetve háztartási tárgy lesz belőle.⁶ Az, hogy egyes történeti szereplők tárgyainak leplezni kell az egykori tulajdonos, használó, *hős* személyéhez kapcsolódó jelentést, hogy *el kell határolódnunk tőlük* – voltaképpen mindmáig fennmaradó gyakorlat lett a tárgyak értelmezésénél.

A másik pedig, hogy a szétválasztott gyűjtemények egy részét „életmódgyűjteményekként” aztán ismét egy közös idea – az életmód bemutatása – szerint próbálták kezelni. Idetartozik a bútor- és berendezés, üveg- és kerámia, vegyes háztartás és a textil. Talán érdemes hangsúlyozni, hogy a munkaeszköz-gyűjtemény nem. Mert bár az életmódot a termelésben elfoglalt hely derivátumának tartották, a munka mégis külön világ volt, külön gyűjteménnyel. Az életmódgyűjtemények elve a tárgyakat a társadalmi viszonyok leképeződésének tartotta, a társadalmi viszonyokat pedig a termelési viszonyokból eredeztette. A tárgyak e szerint tükrözték a társadalmi struktúráról vallott elképzeléseket. A tárgyaknak csak *társadalmasított* olvasata volt: agrárproletár, bányászparaszt, szakmunkás, polgári közép, kisiparos, parasztpolgári, kispolgári stb. tárgyakról beszéltek.

1990 és 1995 között a Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményei először Legújabbkori Főosztályként tagolódtak a Nemzeti Múzeumba, majd az ezredfordulón létrejött a Történeti Tár, amely a régészeti korszakhatáron túli tárggyűjteményeket foglalta magában. Utoljára 2022-ben volt olyan szervezeti átalakítás a Nemzeti Múzeumban, amely a gyűjteményi struktúrát érintette: akkor a Történeti Tárát Újkori és Modernkori Főosztályra bontották. Az Újkori Főosztály alá tartoznak azok a gyűjtemények, amelyek 1990 előtt is a Nemzeti Múzeum gyűjteményei voltak, a Modernkori Főosztály alá pedig azok, amelyek az egykori Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeumból jöttek. Ezzel az adminisztratív gesztussal a jelenkori vezetés nyilvánvalóvá tette, hogy az a törekvés, hogy egy nemzeti történeti

⁶ Adattári jelentés MNM KAD 1918-80.

muzeológia integrálja a nemzet 20. századi történetét, a gyűjtemények intencióit és mondanivalóját, sikertelen volt, és voltaképpen újraalkotta az 1966-ban kialakított gyűjteményi határokat, amikor a Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum 1867-től a jelenkorig, a Nemzeti Múzeum pedig a 20. századig definiálta a gyűjtőkörét.⁷ Most az újkori és modern kori szervezeti egység gyűjtőkörének határát a 19. és 20. század fordulójában szabta meg az adminisztráció. Nemcsak ez az adminisztratív aktus teszi megkerülhetetlenné, hogy a gyűjteményezés számot vessen a modern kor, legújabb kor és jelenkor fogalmával.⁸

A legújabb kori történeti muzeológia az egykori Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum égisze alatt formálódott múzeumi diszciplinává. Az intézmény kiállításainak elsődleges kötelezettsége az állampárt és a munkásmozgalom történeteként megalkotott történelem bemutatása volt, rengeteg dokumentumot, fényképet és sajtóterméket rendeztek, katalogizáltak, rendszereztek ennek érdekében,⁹ és csak nagyon lassan kerültek valódi, háromdimenziós tárgyak ebbe a reprezentációba. Ezek

⁷ Vö. „[...] 1957-ben a [Múzeumi] alosztály kivált a [Munkásmozgalmi] intézetből, és Legújabbkori Történeti Múzeum néven önálló, állami múzeummá alakult, amelynek a MNM átadta új- és legújabbkori gyűjteményének egy részét, történelmi fotóarchívumának bőséges anyagát. 1966-ban az intézmény elnevezése és feladatköre módosult. Ez idő óta, mint MMM működik. E profilváltozás érintette a MNM-et is: folytathatta új- és legújabbkori nemzeti történelmünk muzeális emlékeinek gyűjtését.” ESTI Béla: A munkásmozgalom-történet muzeológiájának néhány kérdése a MMM tapasztalatai alapján. *Vitaindító. A MMM Füzetei*, 1979/3. 15–33.

⁸ A kérdésről részletesen írtam: KUTI Klára: Mit gyűjtünk a jövőnek? *MúzeumCafé*, 2025/105. 67–83.

⁹ Vö. „[...] a történelem mint igazoló elv a magyar kommunista mozgalmon belül is kitüntetett szerepet játszott, így megformálása, megírása a hatalmat gyakorló párt politikai céljaihoz, nem pedig szakmai eljárások kritériumaihoz igazodott. Amint a MSZMP KB Párttörténeti Intézetének történetét feltáró friss munkából is kiderül: bár időről időre nekirugaszkodtak a nagy összefoglaló elkészítésének, de a végeredményt még a belső szóhasználatban is faktológiának, Nemes Dezső »nagy fekete tankönyvének« nevezték.” PAPP István: *A magyar kommunisták: 1918–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 17.; lásd még: NAGY László G.: *A Magyar Munkásmozgalmi Intézet múzeumi alosztálya (1948–1956)*. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1981–1982*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1983. 5–109.; B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Állam – párt – történetírás. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete: 1948–1989*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.

eleinte a párttörténet helyszíneinek és alakjainak hőstörténeti relikviái voltak.

Az élcsoport életrajzi tárgyai azonban gyakran nem voltak alkalmasak arra, hogy relikviaként az elhunytat szimbolizálják, ugyanis az elképzelt mozgalmi metanarratíva nem feltétlenül volt összeegyeztethető a tárgyi világról alkotott elképzelésekkel... Ezért egyes életrajzi reliktumok – például Jemnitz Sándor hagyatéka¹⁰ a maga szolid szecessziós miliójével – soha nem kerültek kiállításra. Azok az életrajzi reliktumok bizonyultak „jó tárgynak”, amelyek alkalmasnak tűntek a műltra vetített ideák iránti vonzalom felkeltésére, mint annak a szabóműhelynek a berendezése, amely az illegális Békepárt találkozóhelye volt.

Az első olyan tárgyak, amelyek elvileg valamilyen munkás-életmódot voltak hivatottak képviselni, 1960–1961-ben kerültek a gyűjteménybe (egy proletárlakás berendezése a Dob utcából és egy agrárproletár tárgyegyüttes Kőtelekről), de már rég leselejtezték őket, és semmiféle dokumentáció nem maradt utánuk, így semmit nem tudunk róluk. Azaz az állandó újratervezés nemcsak az adminisztratív, intézményi kereteket és a párttörténeti metanarratívát érintette, hanem azokat a műtárgyakat is, amelyek a múzeumideák változásához nem voltak adaptálhatók. Mivel a párt története a folyamatos újraértelmezés története volt, a múzeumi objektumok gyűjtése nem a múlt tényeinek, töredékeinek gyűjtését, hanem a *történelem*, azaz a jelen legitimációjának alátámasztását igényelte.¹¹ Ezért a gyűjtéseknek nem a múlttal való való kapcsolat volt a célja, hanem a kortárs jelen alátámasztása. Ezért ezek a gyűjtések tendenciózusak, töredékesek, nem a tárgyakról szóltak, hanem a múzeum reprezentációs szándékáról.

A múzeum programszövegei már viszonylag korán tematizálták a munkásság életmódjának megismerését. Az egyik leg részletesebb, amely kísérletet tett a kötelező és üres szólamok meghaladására, Fancsovits Györgynek a munkásosztály élet-

¹⁰ Jemnitz Sándor (1890–1963) zeneszerző, esztéta, zenekritikus életrajza: <https://info.bmc.hu/zeneszerzok/99-jemnitz-sandor> (Letöltve: 2025. 05. 31.)

¹¹ Papp István idézi Grósz Károly Gorbacsov előtt tett megszólalását: „Nálunk a párt története – állandó elhatárolódás a múlttól.” PAPP István: I. m. 370.

módja történeti-muzeológiai vizsgálatáról szóló áttekintése.¹² Az elvi összefoglaló egyértelműen leírta, hogy a történeti-muzeológiai vizsgálat célja a *gazdasági fejlődés és modernizáció* által változó életmód megragadása és az életmódjában megragadható *embertípus* – annak tudata, szemlélete, ízlése, politikai és ideológiai állapota – megismerése. Az életmóddal összefüggő tárgyak nem egyenként, hanem történeti fejlődési sorrendiségükben képezik a muzeológia forrását. A történeti muzeológia időbeli határát a munkásosztály létrejöttétől a szocialista társadalom felépítéséig, azaz a kortárs jelenig tartó ív alkotja. Külön hangsúly került a lakhatási viszonyokat tükröző tárgyegyüttesekre is, mint amelyek a termelési viszonyok legjobb mutatói. Hangsúlyos, hogy a gyűjtés célja nem a tárgytörténet, nem a lakáskultúra története, hanem *az osztály* története volt. A cél tehát a reprezentatívnak tekinthető forráscsoportok kiválasztása és gyűjtése volt. A programszöveg felsorolta azokat a történeti, termelési viszonyokat is, amelyek az előre meghatározható típusokat fogják alkotni, továbbá javaslatot tett az életmód-kutatócsoport létrehozására is.

A program célba ért, az elvek megvalósultak. Egyértelműen látható, hogy nem volt valós szándék a munkásság tényleges differenciáltságának megismerésére, sőt, épp annak homogenizálása volt a cél. Ezért nem az egyes tárgyhasználók tényleges körülményei, döntései, preferenciái álltak a gyűjtés és dokumentálás középpontjában, hanem egy vélt tárgykultúra egyenlő értékvilága.¹³ Ez kihatott a gyűjtések dokumentációjára is, amennyiben

¹² FANCSOVITS György: A magyarországi munkásosztály életmódjának történeti-muzeológiai vizsgálata. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei*, 1973/1. 38–69. A szöveg tartalmaz egy gyűjtési útmutatót is, amit azonban az intézményi belső vitán elvetettek, és aztán később sem javítottak vagy módosítottak – idézi MIALKOVSKY Mária: Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*, 1975–1976. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1977. 54–92.

¹³ Más kontextusban, de a munkásság heterogenitására mint kihívásra utal Papp István: „sokkal komolyabbnak és jelentősebbnek ígérkezett az a kihívás, amely a MSZMP-t azon társadalmi csoport felől érte, amelyre hivatkozni szeretett, s amelynek nevében a hatalmat gyakorolni kívánta. A munkástanácsok 1956 novemberében és decemberében az ellenállás leghatékonyabb formáját teremtettk meg. [...] az üzemi demokráciát megvalósító és országos lefedettségre is törekvő tanácsok megmutatták, hogy a (nagyipari) munkásság a legkevésbé

legendő volt az átadók munkaerő-piaci helyzetét, esetleg a tárgyak származási helyét vagy vásárlásuk körülményeit rögzíteni, és nem mutatkozott igény a használó és a tárgy valamiféle viszonyának dokumentálására. Azaz a múzeumidea hiposztazált egy társadalmi normatív tárgyhasználatot, és ehhez rendelte hozzá a tárgyak jelentését.

Egy tárgy társadalmi életrajza: a Dunai Vasmű

Az egyik reprezentatív embertípusnak számított a dunapentelei Dunai Vasműt építő munkás. Sztálinváros/Dunaújváros a Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum által rendezett kiállítások narratívájának fontos része volt, a *szocializmus alapjainak lerakása* eszmei korszak állandó szereplője. A típusalkotás értelmében vezetői utasításba foglalták, hogy egy olyan munkást kell keresni, aki 1951 és 1953 között Dunapentelén dolgozott, és „Béke” bútorgarnitúrája van.¹⁴

A Béke garnitúrát az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek végéig az országban több helyen (Nagykanizsán, Gyöngyösön, Kaposváron, Szekszárdon) is gyártották, sőt román importból is származott ilyen típus: kárpitozott, kinyitható, robusztus, favázaz heverő, két teli kárpitozott fotellal, két székkal. Bár 1963-tól megjelenik a sajtóban, hogy könnyebb és világosabb bútorokra lenne már igény, és sokan igyekeztek tőle apróhirdetésekből szabadulni, a hiánygazdaság körülményei között a Béke garnitúra is keresett maradt.

1976-ban, a Munkásmozgalmi Múzeum nagy állandó kiállítását előkészítő célgyűjtéskor a Vasmű párttitkárától kikérték azoknak a név- és címjegyzékét, akik már a kezdetektől a

sem egynemű: soraikban vannak kommunisták, valamiféle harmadikutas szocializmus hívei, egykori szocdemek, a keresztényszocialista áramlathoz vonzódók, illetve szindikalista törekvéseket pártolók. Nagyon hamar kiderült, hogy a végtelenül leegyszerűsítő kategória, a „munkásság” éppen olyan tagolt, változatos és összetett jelenség, mint a társadalom egésze, s a lebutított marxista felfogás szerinti magyarázat, miszerint az osztályhelyzetből egyenesen adódik a kommunista eszme fogadása, egyáltalán nem igaz.” PAPP István: I. m. 306–307.

¹⁴ Adattári jelentés MNM KAD 630-76.

Vasműnél dolgoztak. A párttitkár ugyan első válaszában jelezte, hogy a kezdettől ott dolgozók lakberendezése már lecserélődött, de nem is az volt a cél, hogy a tényleges átalakulást dokumentálják, hanem hogy a Sztálinvárost építő munkástípust rekonstruálják. Így aztán kitartó keresgélés után csakugyan találtak három embert, aki a kezdetektől ott dolgozott, és még megvolt az ötvenes-hatvanas évek fordulójáról származó lakberendezése. Így választották végül Asztalos Bélát és családját, akik az úgynevezett kombinátszoba-berendezést a múzeumnak eladták: egy kombinált szekrényt, két nyitott karfájú fotelt, két támlás kárpitozott széket, egy világítótestes rekamiét. 1977-től, a Munkásmozgalmi Múzeum állandó kiállításában *a szocializmus alapjainak lerakása* korszakában (1948–1962) ott állt a dunaújvárosi enteriőr, némiképp kiegészítve – például egy kétajtós ruhásszekrénnel, amelynek az eredete teljesen ismeretlen, a leltárkönyvben hozzáleltározták Asztalosék bútorzatához, s mivel embertípusban és típusbútorban gondolkodtak, ennek nem tulajdonítottak jelentőséget.¹⁵

Bár nem volt szándék a bútorgarnitúrán túl a tárgyhasználat megismerésére, mégis nyomokban feltárható valami a tárgy társadalmi életrajzából. Asztalos Béla 1973-ban kapott húszéves Törzsgárda díjat a Vasműben, ebből az alkalomból a helyi lap megszólaltatta őt is, és másokat is. Itt pár soros visszatekintésben elmeséli, hogy Csepelről nemzetgazdasági érdekből vitték Sztálinvárosba, amit ugyan nehezen szokott meg, de otthonra talált a városban, ahol a lakásproblémája is megoldódott. A gyűjteményezés dokumentációjához csatolt önéletrajzában is a család lakásútját meséli el: az első egyszobás lakás tette lehetővé, hogy felesége utána jöjjön Csepelről, később, a gyermekek születésével kétszobás lakást igényeltek, majd amikor a felesége házmesteri állást vállalt a lakótömbben, egy másik kétszobás lakásra cserélték az előzőt. Folyamatos bővülés kísérte a család bútorhasználatát is; amennyire követni lehet, a hálószoba–nappali kettősségének arányában egyensúlyoztak, a három gyermek és a rendszeresen jelen lévő idős szülők igényeinek megfelelően. 1976-ban,

¹⁵ Uo.

amikor a múzeum a Béke garnitúrát megvette, egyik lányuknál már unokájuk is volt. A múzeum nagyjából ugyanannyit fizetett a garnitúráért, mint amennyiért tizenhat évvel azelőtt vehették, de sajnos azt már nem tudjuk meg, mit vettek helyette. Ennek a mikrotörténetnek nyilván sehol nem volt helye a múzeum történeti metanarratívájában. A lakásutak és lakásmobilitás a hazai társadalom számára égető probléma volt – függetlenül az osztályhovatartozástól, amit a tipizált Béke garnitúra társadalmi életrajza most benn „mutat” a raktárban.

Egy tárgy társadalmi életrajza: a Drahos-hagyaték

A lakásutak és lakásmobilitás volt a Munkásmozgalmi Múzeum által 1985-ben rendezett utolsó nagy, a felszabadulás jubileumát ünneplő kiállítás fő tárgyértelmezési és kiállítási motívuma is. Az ötvenes éveket egy elképzelt társbérlettel – eltérő társadalmi helyzetű lakók közös lakáshasználatával – mutatták be: egy régi lakástulajdonos, fiatal házaspár, egy egyedülálló dolgozó nő és egy beköltöztetett munkáscsalád elképzelt társbérletével. Ez utóbbi szobájában egy hálósobabútor állt a húszas évekből, és a kiállítási elbeszélés szerint egy csepeli munkáscsalád használta, tipikusan falusi elrendezés szerint: két ágy párhuzamosan középtett, mellette éjjeliszekrény, rajta a Szovjetunió Kommunista Pártjának története című könyvvel, és az asztalon egy 1952. április 4-i *Ludas Matyival*. A szekrény tetején Lenin és Sztálin porcelánbúszttje állt.¹⁶

A hálósobabútor nem sokkal korábban, 1983-ban került a gyűjteménybe. Az egykori tulajdonos, Drahos Lajos csepeli munkásként találkozott az illegális kommunista mozgalom Demény Pál vezette szárnyával. 1920-ban kötött házasságot, a hálósobabútort felesége hozta a háztartásba. 1945-ben a kommunista párt moszkvai szárnya azonnal felszámolta a deményista „frakciót”; tagjai, megfelelő magatartás esetén, betagozódhattak

¹⁶ Részlet az *Utunk, életünk* című kiállítás tárlatvezetői leiratából a társrendező Néprajzi Múzeum Adattárából: NM EA MKD 2174 Tudománytörténeti gyűjtemény / Néprajzi Múzeum kiállításai / EAD-5/A Sebestyén, 13.

az MKP-ba.¹⁷ Drahos Lajos 1949 és 1951 között varsói nagykövet volt, később a szakszervezet másodvonalán élte a káderek egyenéletét.

Most nem is csak a *vidékieknek és kispolgárinak* leírt hálószo-babútor az érdekes, hanem a hagyatékhhoz tartozó kombináltszo-ba-bútor is, egy két fotelből és négy székből álló együttes, melyet egy csepeli kárpitosmester készített, és egy szőlő rekamié, melyet Drahos Lajos a párttól kapott ajándékba. Továbbá „egy üveges kombinált szekrény, a győri Cardo bútorgyárból, mely azon ke-vés gyár egyike volt, amely elegendő nyersanyaghoz, ill. géphez jutott a háború utáni működéshez, és a privilegizált kádereknek gyártott bútorokat”.¹⁸

Asztalosék és Drahosék kombináltszoba-bútora, formájában, funkciójában lényegében megegyező, anyagában, kivitelezésé-ben eltérő – az egyik jóval szerényebb, a másik, bár hasonlóan robusztus, inkább hivalkodóbb kivitelezésű. Tény és való, hogy egykori tulajdonosaik valaha mindketten a csepeli munkások közé tartoztak. Úgy tűnik, mindkét család egy kétszobás lakás helyiségeit osztotta fel egy privát és egy nyilvános használatú tér-re, miközben Asztalosék gyermekeikkel és szüleikkel osztottak a térhasználatban. A két tárgye gyüttes lényegi különbségét az ember-tárgy viszony adhatná meg: a mikronézőpont, az életút, a lakásút, a város és vidék, a társadalmi kapcsolati hálók, az infrastruktúrához való hozzáférés, az intergenerációs mobilitás lehetősége.

A példa alkalmas arra, hogy rámutasson, a múzeum által elképzelt makroperspektíva – azaz hogy a társadalmi viszo-nyok meghatározzák az életmódot és definiálják az életmód-tárgyakat – abban a pillanatban foszlik szét, amikor rákér-dezünk a tárgyak tényleges történetére. Vagy másként: csak akkor alkalmasak a tárgyak valamely makronézőpont illuszt-rálására, ha mikrotörténetüket kitakarjuk. A párt, a szocializ-mus és az életmód története nem volt levezethető a munkások

¹⁷ PAPP István: I. m. 178.

¹⁸ PETERDI Vera: A Legújabbkori Bútor-Berendezés Gyűjtemény. In: PINTÉR János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 396.

mikrotörténetéből, ezért kellett a munkásosztály homogén tárgy-kultúráját megalkotni.

Az, hogy a munkásság tényleges összetettségének, differenciálódásának múzeumi reprezentációját nem lehetett felvállalni, épp a hivatalos kommunista ideológia elbizonytalanodását mutatta. Ugyanezzel függ össze a *haladó hagyományok* kulcsszó alatt megjelenő korszakok és társadalmi csoportok *beengedése* a hivatalos narratívába.¹⁹ A hetvenes évek vége felé a modernizáció progresszív történeti korszakai jelennek meg a gyűjteményezésben: és mivel az életmóddal összefüggő tárgyak nem egyenként, hanem történeti fejlődési sorrendiségükben képezték a muzeológia forrását, ezért a modernizáció és a technikai fejlődés által kirajzolódó tárgytípusorozatok jöttek létre, amelyeket kiegészítő gyűjtéseken szereztek be. Ezeknek a tárgyaknak az eredettörténete nem volt releváns, gyakorlatilag bárholnan, bárkitől érkezhetek tárgyak, amelyek a tételezett fejlődési folyamatot támasztották alá.

Egy tárgy társadalmi életrajza: az Allt-hagyaték

A társadalmi rétegződés mint gyűjteményezési elv tágitásaként is értelmezhető a hetvenes évek végén bekerülő Allt-hagyaték. Az Allt/Altörjai család négy generációja a vasútnál dolgozott, és amikor 1977–1978-ban a VIII. kerületi Visi Imre utcai két és fél szobás lakás teljes tárgyállománya bekerült a múzeumba, a muzeológusok egy olyan tárgyuniverzummal szembesültek, amely

¹⁹ Vö. „A második próbálkozást (a hivatalos kommunista ideológia kiüresedésére), amely végső soron a legtartósabb hatást váltotta ki, az ún. haladó hagyományok, vagyis a nem kommunista, nem munkásmozgalmi jellegű, de progresszívnek tartott eszmei irányzatok elismerése, tolerálása jelentette. 1974 szeptemberében az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközössége állásfoglalást adott ki a »szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről«. A szöveg legfontosabb mondata így szólt. »Az antifeudális harcok, a jobbágy-paraszti mozgalmak, forradalmak hagyományai mellett a relatív polgári progresszió történetének kritikusan elsajátított hagyományairól sem feledkezhünk meg.« A haladó polgárság beemelése a vállalható eszmék sorába folyamatosan tágitotta a kiadható könyvek, a felavatandó emléktáblák és a megfilmesítésre érdemes történelmi szereplők sorát.” PAPP István: I. m. 339.

sehogy sem illeszkedett a legújabb kori történeti muzeológia addigi fogalomkészletébe.²⁰ A feldolgozó tanulmányok küzdöttek is erősen ezzel a helyzettel: az altdeusch háló és ebédlő, a családfő kultushelyeként berendezett szalon az altdeutsch szalonbútorral, az elképesztő mennyiségű nipp és a mintegy negyven éve érintetlenül hagyott háztartási eszköztár úgy kerültek a gyűjteménybe, hogy már nem volt lehetőség a használóval személyesen beszélni, az örökösök engedték át a múzeumnak a terepet. A gyűjteményezés középpontjában az 1880-as évektől az 1940-es évekig tartó időszak városi, tisztességes jövedelmű, reprezentációra hajlamos, felhalmozó, takarékoskodó, élete végén már magányos, emlékeinek élő idős – mintegy száz év családtörténetét őrző – asszony állhatott volna. A feldolgozó tanulmányok ott torogtak a mikronézőpont kihívása előtt, de nem tudtak átlépni a társadalmi struktúra determináló képzetének akadályán, a polgári attitűdre törekvő kispolgári hasonulás, imitáció alkotja

²⁰ Érdeemes hosszabban idézni a hagyaték bútorait feldolgozó tanulmány bevezetőjéből: „Talán éppen ezért hathatott oly elemi erővel a nevezett lakás azokra, akik először léptek be ajtaján, mintha a közelmúlt egy masztabája tárult volna fel hirtelen előttük. Mert valóban úgy tűnt, mintha itt valami furcsa varázslat folytán, érthetetlenül megállt volna az idő. A konyha falán pergamenra keményedve szürkültek a falvédők, érintetlenül sorakoztak a polcon a fűszertartók. A lakószoba méretű előszobát ebédlővé avatta a kihúzható asztal, körülötte a feszes, kényelmetlen, magasra meredő háttámlájú székekkel. Innen nyílt a maga nemében nemes, kései biedermeier-neorokokó bútorokkal berendezett hálószoba. Végül, nehéz, sötét kárpittal övezett ajtó mögött tárult fel egy zsúfolt, fülledt légkörű, a család tudatában szalonként szereplő helyiség, amelyet a lakás koronájának tartottak és ennek megfelelően kezeltek. Mindez úgy hatott, mintha egy bebalzsamozott világról lebbent volna fel hirtelen a fátyol. Halott, de gondolatban már megelevenedni készülő világ, első benyomásra megdöbbenítő, majd kijózanító. Egy futó, felületes pillantásra akár polgárinak is elfogadható, de valójában mégis izig-vérig kispolgári miliő állt előttünk, amelyről tudva tudtuk, hogy egy, a munkásosztályhoz tartozó – bár annak felső rétegéhez kapcsolódó – család egykori otthona volt. Magyarázat, indok, értelmezés csak később következhetett. De már ott nyomban felvetődött a kérdés: vajon milyen eszmény lebegett ezeknek az embereknek a szeme előtt, mi adott nekik indítékot otthonuk ilyenre formálásához? Hogyan módosítja ez a kép – ha ez a módosulás nem is általánosítható talán – a munkásosztály anyagi és szellemi kultúrájáról, illetve a kispolgárságról korábban kialakított felfogásunkat?” – S. MIALKOVSKY Mária: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1979–80.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1981. 44.

azt a fogalmi keretet, amelyben a tárgye gyűttest értelmezni tudták. Itt lett volna a lehetőség arra, hogy a társadalmi struktúra determinisztikus hatását elengedjék, és magát a tárgye gyűttest tekintsék forrásnak, de csak a makrostruktúrák szűrőjén keresztül voltak képesek látni – és láttatni – a hagyatékot.

E hagyaték egyértelmű elmozdulást mutatott egy, az eddigiektől eltérő célcsoport – a polgárság – kultúrája, illetve a városinak nevezett tárgykultúra felé. Az Allt-hagyaték sok száz tárgya – a legkövetkezetesebben fotózott és publikált együttes – a teljes gyűjteményi állomány legtöbbször használt, kölcsönzött tárgyalományává vált, amely a mai napig reflektálatlan szemezgetésre szolgál. Annak ellenére, hogy ez az első és utolsó teljesnek tekinthető hagyaték, soha nem emelték be önálló entitásként, saját jogon kiállításba, tárgyai kizárólag névtelen torzókként kerülnek kiállítási használatba. A csaknem száz éven keresztül felhalmozó és megőrző attitűd eredményezte tárgye gyűttest, amely voltaképpen a leghívebben őrizi egy pesti munkáscsalád négy generációjának tárgye értelmzését és -használatát, soha nem kaphatott helyet egy olyan múzeumkoncepcióban, amely csak konceptuálisan előre megtervezett tárgye gyűttestekben tudott gondolkodni.

Az életmódfogalom megingathatatlansága azt eredményezte, hogy a gyűjteményezés – és a bemutatás – nem jutott el addig a paradigmaváltásig, amely az egyént és a személyes emlékezetet tekintette a mindennapok története alapfogalmának.²¹ A kilencvenes években a Nemzeti Múzeummal való összeolvadással együtt járó raktárköltöztetés során a bútorgyűjtemény 16%-át selejtezték le, döntő többségében a *tarthatatlanná* vált munkáosztályhoz tartozó tárgyakat. A rendszerváltás után azonban, amikor a korábbi pártideológia elvesztette történelemértelmezési hegemoniáját, nem változott a történelem alanyáról, aktoráról vagy elszenvedőjéről való gondolkodás, csak a munkáosztály teherré váló kutatását, megjelenítését engedték el azonnal, örömmel... Sőt! Épp a korábbi tipizáló attitűddel lehetett a polgári kultúra újratermelésébe fogni.

²¹ GYANI Gábor: A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalom-történet-írás lehetséges új útja. *Történelmi Szemle*, 2009/2. 260–274.

Az örök polgár mint legitimációs bázis

Az Allt-hagyaték bekerülésével – mint szimbolikus szakaszhatárral – jelentek meg a polgárinak nevezett tárgyak és hagyatékok a gyűjteményezésben. Azért szimbolikus ez a határ, mert már a kezdetektől voltak olyan tárgyak, amelyeknek a keletkezési körülményei, létrejöttük korszaka és művészettörténeti stílusbesorolásuk a második világháborút megelőző időszakhoz volt köthető, csak hogy ezek döntően az „élcsapat” hagyatéakai: az első ilyen Frankel Leó már említett biedermeier íróasztala, vagy később Kun Béla moszkvai eklektikus bútoregyüttese, illetve Münnich Ferenc neoreneszánsz úriszoba-bútora, László Jenő szecessziós ebédlőbutor-együttese és így tovább. Ezekre a tárgyakra bekerülésükkor a párttörténet relikviáiként, és nem stílbútorokként tekintettek. Majd jóval később – eredeti tulajdonosaikat kitakarva – váltak egy stílustörténeti elbeszélésben polgárivá.

A gyűjteményezés elmozdulását a polgáriság felé körbevette egy társadalmi diskurzus, amelyben a polgárosodás fogalmát egyszerre használta a történettudomány, a szociológia és a társadalomról való politikai közbeszéd, amelyben azonban a polgárosodásnak nevezett vélt vagy valós folyamat döntően a vidék polgárosodására vonatkozott.

Az egykori legújabb kori/mozgalmi történeti gyűjteményben az agrártársadalom egyetlen olvasatban jelent meg: a parasztság kötelező proletarizálódásának kontextusában (vagy inkább konstrukciójában). A korai hetvenes években tervezett gyűjtést szerveztek Rudabányán és környékén, ahol az úgynevezett bányászparasztok korai, századfordulós tárgyait keresték és gyűjtötték be. A gyűjtőút feljegyzései szerint a padlásokról lementett tárgyak – festett láda, karospad, faragott bölcso, cserépfazekak, a kenyérsütés eszközei – már csak véletlenszerűen maradtak fenn. Sem az, hogy a vidéki társadalom nem értelmezhető a munkásság és parasztság kettősségében, sem a Kemény István-féle *újmunkásosztály*, sem a Márkus István-féle *utóparaszság*, sem a hetvenes-nyolcvanas évek vidéki és ingázó társadalma,

a mezőgazdasági kistermelés és árutermelés széles társadalmi bázisa nem érte el a múzeumi gyűjteményezés ingerküszöbét.²²

Miközben a közbeszédben volt egy szemantikai szükséglet valamiféle vágyvezérelt társadalmi átalakulás, a polgárosodás – modernizáció, vállalkozói mentalitás, autonóm döntésképeség a munkaerőpiacon, rizikóvállalás, tudatos közösségi szerepvállalás, a proletarizálódás és káderesedés elutasítása – leírására,²³ volt egy másik szóhasználat, amely egy történeti városi polgári tárgykultúra maradványára vonatkozott, amit előszeretettel gyűjtött be a múzeum. A kettő között nem volt kapcsolat. Nem a kortárs társadalmi átalakulás, nem a vélt vagy várt középértékesedés érdekelte a múzeumot, hanem egy elveszített múlt, aminek az idealizálása hajtotta. Azaz itt már kitapintható a legújabb kori történeti muzeológia mint jelenkortörténeti muzeológia visszako-
zása.

Valamivel később, 2010-ben a történész muzeológusok *A fel-
emelő 19. század, a magyar dualizmus kori városfejlődés sajátos-
ságai múzeumi források, relikviák és kiállítások tükrében* címmel
tartott konferenciáján született egy nagyszabású áttekintés a
bútorgyűjtemény válogatott tárgyairól.²⁴ A szöveg kétharmada,

²² Emlékeztetek arra, hogy az országos múzeumok művészet- és társadalom-
felfogása egy 19. századi fogalmi keret maradványa, melyben a mezőgazdasági
termelés a paraszti kultúrához van kötve, és a paraszti kultúra muzealizációja
a Néprajzi Múzeumhoz van rendelve, függetlenül a magyar vidéki társadalom
átalakulásától.

²³ Vö. „Persze nem a polgár, a polgárság és a polgárosodás fogalomköre az
egyetlen tényellentétes eszme a magyar közgondolkodásban. Valójában ez csak
az egyik azok sorában, amelyek az úgynevezett progresszív vagy haladó gondol-
kodás képzeletvilágát uralják. Itt van például a középosztály és a középosztá-
lyosodás vagy középosztályfejlődés gondolatköre; aztán a civilek hatalmába, a
civilség erejébe és a civil társadalomba vetett (vak)hit; a polgári demokrácia, a
demokraták és a demokratizálódás eszmevilága; a modernség, a modernizáció
és a modernitás fogalomköre; a nyugat, a nyugatosítás és a nyugatosodás aka-
rása; Európa, az európaiság és az európaizáció fennkölt óhajja (és velük szoros
összefüggésben az utolérés, a felzárkózás-felkapaszkodás, a konvergencia vágy-
álma), és – el ne felejtjük – kiemelkedő helyet foglal el e sorban a piac, a piaco-
sítás és a piaci mechanizmusok újult tisztelete is.” ÉBER Márk Áron: Az elképzelt
polgár és a valóságos tőkés: A burzsoázia diszkrét bája a rendszerváltás utáni
Magyarországon. *Eszmélet*, 2021/131. 181.

²⁴ PETERDI Vera: A dualizmus kori Budapest polgári lakáskultúrájának kép-
viselete a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb kori Bútor, berendezés gyűjtemé-

túlmutatva a gyűjteményi tárgyakon, a dualizmus kori városfejlődésről szól, lakásalaprajz- és szobatípusokról, urbanizációról. A tanulmányban részletesen ismertetett gyűjteményi tárgykorpusz – egy kivétellel – a kilencvenes éveket megelőzően bekerült anyagra támaszkodik. Azaz – érthető vagy logikus módon – a 19. századi, illetve 20. század eleji tárgyak döntő része bekerült még a rendszerváltás előtt. Ezért figyelemre méltó, hogy a 2010. évi konferencia témája mintegy húszéves *spéttel* reagáló *remake*-je a gyűjteményezésnek, ami feltűnő különidejűséget kölcsönöz a szövegnek, amennyiben a dualizmus kori bútorok muzealizációja nem a dualizmus kori lakás- és bútor kultúra iránti érdeklődéssel vagy annak tudatos archiválásával függött össze, hanem azzal a ténnyel, hogy az egykori Legújabbkori Történeti/Munkásmozgalmi Múzeum korai, munkásmozgalm-történeti intenciója következtében olyan politikai aktorok bútorhagyatéka is bekerült a gyűjteménybe, akik utóbb, a rendszerváltás után már a városi, polgári középosztály lakáskultúrájának leírására adtak lehetőséget (Jemnitz Sándor, Hajdu Gyula, László Jenő, Stromfeld Aurél, Reininger József). A dualizmus korára vetített gyűjteményrekonstitúció egy aranykorba vetítette vissza a tárgyak provenienciáját. Ez lehetővé tette, hogy a tárgyak gyűjteményezésének eredeti okát – az egykori kádári élcsapat eredettörténetét – kitakarja. Az egykori élcsapat tárgykultúrájának polgáriassága úgy volt polgári, hogy egykori ideológiája épp ettől a polgáriságtól fordult el. Másképpen: a gyűjteményi áttekintés a tárgyak keletkezési idejét felhasználva úgy vetítette vissza a polgáriságot egy aranykorba, hogy a tárgyak társadalmi életében lezajlott változást figyelmen kívül hagyta.

Egy tárgy társadalmi életrajza: a László Jenő-ebédlő

1973-ban került be egy szecessziós ebédlőbútor-garnitúra a gyűjteménybe, amelynek társadalmi életrajza az eltérő tárgyértelmezések versengésére mutat rá. A tárgye gyűttes nem módszeres kutatás, hanem felajánlás révén került a gyűjteménybe, egykori tulajdonosa a Tanácsköztársaság alatt a Budapesti Forradalmi Törvényszék politikai biztosa, László Jenő volt. Bár László Jenő a mozgalomtörténet élcsapatához tartozott, személye és tevékenysége soha nem került hangsúlyos megjelenítésre a Munkásmozgalmi Múzeum metanarratívájában, ahogyan életrajzi tárgyai sem érték el a relikviaként való hasznosíthatóságot. A gyűjteményezés dokumentációja szerint „a hagyatékot MP – László Jenő egyik rokona, a lakás jelenlegi tulajdonosa ajánlotta fel a Múzeumnak. A hagyaték László Jenő egyik [...] fia kezében volt, akinek halála után M-éknek a bútor *már útjában volt*. Egyébként ebből a lakásból vitték el annak idején László Jenőt.”²⁵ A XIII. kerületi Radnóti utca és Pozsonyi út sarkán álló házban lévő lakás mérete, beosztása, használata ismeretlen előttünk, de nem meglepő, hogy egy ebédlőbútor-garnitúra, úgymond, *útban van*, hisz a megváltozó életkörülmények, munkarend, táplálkozási szokások már nem feltétlenül teszik szükségessé egy külön ebédlőszoba fenntartását. A gyűjteményezés történetében – főként a nyolcvanas évektől – egyre szaporodnak azok a felajánlások, amelyek örökösdés miatt vagy eltartási szerződés lejártá után az előző generációk tárgyairól úgy tartják, *útban vannak*, és ezt a helyzetet múzeumi felajánlással oldják fel. Az a térbeli mobilitás, ami a vidékről városba való áramlással, a munkaerőpiac által kikényszerített ingázással, a lakáshiánnyal, illetve természetesen a társadalmi mobilitással is magyarázható, azt is jelentette, hogy a háború előtti tárgykultúra – főleg lakáskultúra – hatalmas, stabil, változatlanságra és mozdíthatatlanságra termett formáival és ízlésével – elveszítette eredeti helyét, hagyományos presztízsét és funkcióját. Ennek a

²⁵ Adattári jelentés MNM KAD 509-75.

veszteségnek az elodázását és megőrzését sokan a múzeumra bízta.

Később aztán, a kétezres évek elején, a dualizmus kori városfejlődés múzeumi forrásainak szemléje során a László Jenő-hagyaték jellemzése a bútor tulajdonosát – név nélkül – „európai kitekintésű, társadalmilag érzékeny gondolkodású, politikai szerepet is vállaló ügyvédként” írja le, akinek a „hagyatékából származó, 1910 körüli, hétdarabos garnitúra a bécsi szecesszió kubizmus felé tartó formai jegyeit és geometrikus díszítő-elemeit ötvözi sötétebb fából lerakott, a fa természetes barna színvilágában tartott, szecessziós jellegű stilizált növényi intarziáminta-sorokkal. Készítőjéről, esetleges tervezőjéről nincsenek információink. A bécsi iskolát megidéző bútorzat letisztult vonalvezetésével, divatos trópusi fa borításával, ipari előállítású, de minőségi kivitelezésével [...] az új polgárságnak azt az igényét hivatott kielégíteni, hogy a modern művészet reprezentálja őt. Ugyanennek a garnitúrának a sajátossága, hogy összetételében változatlanul a jól bevált hagyományos historizáló bútorjellemzők érvényesülnek: darabjai a felépítményes nagy és kis tálaló, a nagyméretű – de már négyszögletes – asztal és a bőrhuzatos, háttámlás székek. Arra is van esély, hogy osztrák import, mert a hazai tárgykultúra formálódásában [...] akkoriban volt igazán nagy szerepe a bécsi szecessziós gyári bútorok behozatalának [...] A népies beütésű szecessziós bútorokat egyébként is főleg a konzervativizmussal szembeforduló polgári rétegcsoporthoz kedvelte”.²⁶ A szecessziós ebédlő múzeumi tárgyjelentése így megelőz egy stílustörténeti magyarázattal, mely társadalmi réteghez rendelt ízléssel, szokással, törekvéssel magyarázza a tárgy létét, hisz immár az 1919 *utáni életrajza van útjában* a stílustörténeti értelmezésnek. Megfosztva a tulajdonlás és öröklés eredeti, töredékes történetétől, meg a muzealizációt indokló haszontalanság bélyegétől, a bútorregyüttes a századelő elképzelt polgárságának imitációjához szolgált a múzeum két kiállításában is – 1993-ban és 2017-ben – megteremtve a polgári lakáskultúra polgárának nem létező kontinuitását.

²⁶ PETERDI Vera: A dualizmus kori Budapest... I. m. 26.

Egy tárgy társadalmi életrajza: a Dubrovay-hagyaték

2013-ban került be egy „új magyar, neobarokk úri dolgozószoza” bútoregyüttese a gyűjteménybe. Tartozik hozzá egy széles négyajtós, üveges könyvszekrény, abból a precízen, igényesen kialakított fajtából, ami eleve úgy van készítve, hogy szétszedhető és újra összeállítható legyen; összeállítva hatalmas, súlyos, mozgathatatlan; formájára a neobarokk visszafogottabb, egyszerűbb formavilágával. Tartozik hozzá továbbá egy hasonlóan visszafogott, de tekintélyes méretű íróasztal és egy ülőgarnitúra, neobarokkos ívelt támlájú, telikárpitozott fotelokkal és kárpitozott székekkel, kerek lerakóasztallal. A gyűjteményezés dokumentációja szerint: „A Dubrovay család ajándéka. A Dubrovay család nemesi származását az 1200-as évekig [sic!] vezeti vissza. A család mindvégig a polgári középosztályi mentalitást képviselte.”²⁷

A bútoregyüttes társadalmi életrajza feltételezhetően valamikor a két világháború közötti hazai asztalosipari műhelyekben indult, amikor a tömegbútorok tömegtermelése még kisipari üzemen nyugodott. 1947-ben kerül a Dubrovay család tulajdonába, amelynek harmadik generációja fogja majd a múzeumnak adományozni. 1947-ben, amikor Ferenc a bútort a háborús gazdátlanná vált javak kiárúsítása során megvette, esztergomi iparügyi biztos.²⁸ Ferenc és Kálmán, egy egykori érsekújvári római katolikus kántortanító fiai, és később majd azoknak fiai, mérnöknek tanulnak. Ferenc a negyvenes évek elején költözött Érsekújvárról először Pozsonyba, majd Győrbe, Esztergomba, végül Budapestre. A háború előtt a kőbányai Dreher sörgyárnál dolgozott. 138 m²-es, háromszobás, cselédszobás, nagy kony-

²⁷ Adattári jelentés leltári szám nélkül.

²⁸ Az 1620/1945. ME számú rendelet felhatalmazta az iparügyi minisztert iparügyi miniszteri biztosok kiküldetésére, egy vagy több törvényhatóság területére kiterjedő hatáskörrel. Az iparügyi miniszteri biztosok hatáskörének, szervezésének és működésének tárgyában kiadott 52650/1945. számú iparügyi miniszteri rendelet 6. §-a szerint az iparügyi miniszteri biztosok a tulajdonos távolléte, akadályoztatása, az iparüzéstől való eltiltása vagy szabotázs esetén kirendelhetnek vállalati vezetőt, illetve 10 munkáson felüli vállalatoknál az iparügyi minisztertől kérhetik vállalati vezető kirendelését, az üzem működésének megindítása, illetve folytonosságának biztosítása céljából.

hás szolgálati lakást kapott a Román utca–Gergely utca sarkán álló régi típusú, belső udvaros, körfolyosós, egyemeletes, két lépcsőházas, késő szecessziós bérházban, a ház első emeletén. Ferenc testvére, Kálmán olajipari mérnök, a műszaki tudományok doktora, a munkásmozgalom régi harcosa. 1919-ben már Győrben, a Vagongyárban dolgozott. A Tanácsköztársaság után a Szovjetunióba emigrált. Moszkvai emigrációja alatt az ottani Tudományos Tanács tagja, s ebben a minőségében több tudományos kutatóintézet vezető mérnöke volt. Munkásságának elismerésül Lenin-renddel és a Munka Vörös Zászló Érdemrendjével tüntették ki. 1956-ban hazatért, és egy évvel később bekövetkezett haláláig tudományos kutatómunkáját a hazai nehézipar fejlesztésének szentelte.

Amikor a gyűjteményezést indokoló, vázlatos dokumentáció a család mindenkori polgári középosztályi mentalitását tartja irányadónak, akkor voltaképpen egy olyan *objektív*, eleve adott struktúrába illeszti a neobarokk férfiírodabútor-együttest, amely nem az individuum saját értékeiből, döntéseiből, mindennapi tárgyhasználatából indul ki, hanem a lakásméret, lakáshasználat, lakberendezés normatív rendjéhez igazítja a tulajdonosokról alkotott képet. A háborúban gazdátlanná vált tárgyak kisajátítása továbbírja a tárgyegyüttes háborúban megszakadt történetét úgy, hogy vélhetően soha nem fogjuk megtudni, ki volt előtte a tulajdonos, és mi lett vele. A polgárinak nevezett tárgyegyüttes úgy válik a polgáriság kontinuitásának megjelenítőjévé 2013-ban, hogy a Felvidékről a főváros felé migráló család a század közepén a politikai-gazdasági rendszerváltás hatalmi struktúrájába illeszkedik, egy olyan, a neobarokk bútorstílusban manifesztlálódó *tömegkultúrába*, mely keretet nyújt a városi, magasan képzett, technológiai produktív alkotó-termelő munkát végző, külön dolgozószobát fenntartó, vélhetően magas jövedelmű emberek mindennapjainak.

A démonizált kommunizmus, a kádárizmus eltagadása

A kilencvenes évektől a hivatalos iratokban megszűnt a gyűjteményezés ideologikus irányításának hangoztatása. A nemzetivé nyilvánított muzeológia úgymond a társadalom teljes spektrumát célcsoportjának tekintette. Az életmódgyűjtemények tovább folytatták a gyarapítást immáron mindenféle társadalmistruktúra-elv nélkül, *a mindenki* tárgykultúráját tételezve. A gyűjteménygyarapítás elve áttevődött az ideológiamentesség fikciójába, és már nem volt szükség érdemi indoklásra arról, milyen érvek mentén kerül egyik vagy másik hagyaték a gyűjteménybe. Megszaporodtak a múzeumintézménnyel valamilyen formális vagy informális viszonyban álló személyek adományai, érthető módon döntő többségük olyan budapesti értelmiségi, aki általában úgy gondolt a múzeumra, mint a történeti tárgykultúra gyűjtőhelyére. Azok a hagyatékghagyók, akik a kilencvenes évektől az életmódgyűjteményekre hagyták tárgyaikat, túlnyomó többségben a második világháború utáni tárgykultúrában szocializálódtak, és a hatvanas évektől zajló műszaki-gazdasági fejlődés, modernizáció, felhalmozás és fejlődés alakította ki tárgyuniverzumukat. Tárgyértelmezésük a hiánygazdaság tapasztalatában és emlékezetében, a modernizációban, a fogyasztásban, a javak mennyiségi gyarapodásában mint haladásban manifesztálódott.

Felruházza a történeti muzeológiát a kapuőr jogával, a muzeológusok vindikálták maguknak a jogot, meghatározni a tipikust, az általánost a 20. század hazai társadalmára – egyrészt reflexív tudományos forráskritika nélkül, másrészt nem számolva a kollektív emlékezet működésével; figyelmen kívül hagyva a jelenkori társadalom új szegmentálódását, atomizálódását és dezintegrálódását. A dokumentáció nélkül, csak *tipikusként, általánosként, jellegzetesként* meghatározott sok ezer tárgyat utólag értelmezve nem lehet sokkal többet mondani, mint hogy *ez a tárgykultúra volt, de elmúlt*. A gyűjtemény immár a kényszerű és kötelező elmúlás, egy szétesett, összeomlott mindennapi világ mementója: a hazai ipari termelés termékei, a háború előtti világ véletlenszerűen fennmaradt töredékei, a hiánygazdasággal daco-

ló, mindent felhalmozó attitűd megkövült rétegei, az új fogyasztói magatartás pillanatnyi érvényességű gadgetjei... – egy szétesett, magát a fogyasztásban, a birtoklásban öndefináló társadalom hagyatéka; *a van* emlékezete. A sok ezer, személyes emlékezet nélküli tárgy a Kádár-korszak tárgytermelésének és -fogyasztásának azt az arculatát mutatja, amit a mai köznyelvben *retrónak* mondanak, és ami saját emlékezet híján ki van téve a kortárs retrospektív idealizáció és nosztalgia jelentéstermelésének, ami, mondhatni, szintén egy kreatív mnemotikus gyakorlat, a felejtés egyik formája.

A múzeum az egykori determinisztikus életmódidea típusfigurája helyett a személyes tapasztalat és emlékezet nélküli egyént (*a bárkit*) tette meg alanyának. Ez a *bárki* annak a Kádár-kori atomizációnak a lecsapódása, amiben az egyéni törekvés, küzdés, érvényesülés, birtoklás áll szemben a politikai állammal, a rendszerkonform *társadalommal*. Ennek a mindenkori, arctalan *bárkinek* az ideájában lényegében az egyén és társadalom egymáshoz való viszonya tapintható ki, amely a kádári kompromisszumban jött létre. Lengyel László az életforma-nacionalizmus fogalmával²⁹ írja le annak a konszenzusnak az eredményét, hogy a politikai hatalom az életszínvonal emelésének folyamatos ígéréssel és annak betartásával kikényszerítette a „*kádári kisember*” politikai hallgatását, apolitikusságát, és egyben a saját életvilágának, a szolid gyarapodásnak a biztosítását. Ehhez kemény, önkizsákmányoló munka, illetve az állammal, az állami tulajdonnal, a társadalommal szembeni közömbösség, cinkosság és élethazugság kellett. Az életforma-nacionalizmus a felfelé küzdés dicsősége, a nemzeti *grandeur et gloire*. Ellenfogalma, ellenképe az élehetetlen, lusta ember, a lúzer. Az életforma-nacionalizmus önképe a telek, az autó, a ház. Ebben az egyén teljesítménye a döntő, nem a közösségé. Ami közös, az nem mi vagyunk, az az állam, amit le lehet húzni.

²⁹ Lásd visszatérően több írásában: LENGYEL László: A fölösleges faj. *Mozgó Világ*, 1998/1. 13–20.; Uő: Visszaszámlálás. 2000, 2002/3. 5–15.; Uő: Élet és hazugság. *Erdélyi Riport*, 2005/2. 24–25.; 2005/3. 24–26.; Uő: Hazugságok. *Mozgó Világ*, 2005/1. 21–30.; Uő: A magyar betegség. *Erdélyi Riport*, 2014/19. 18–19.

A gyűjteményezés beszorult a kádári apolitikus mindennapok értelmezésbe, ami csak a magánélet magánháztartás keretein belülre korlátozódott. Ehhez társult az az örökölt tárgyértelmezés, amely az egyéni stratégiákat csak típusként értelmezte. Nem találta az utat az *életmód* és a *mindennapok története* közötti módszertani különbség áthidalásához – és az egyénből *bárkit* csinált; bárkit, akiről bármi elmesélhető a múzeum által legitimált metanarratívával. Azt, hogy bármilyen, úgymond tipikus tárggyal bármit elmesélhet, illusztrálhat, alátámaszthat, maga a múzeum hitte el leginkább. Nem volt külső kényszer revideálni a tárgyak eredetiségéhez való viszonyát; ezért a gyűjteményezések dokumentációja egyre szűkszavúbb lett. Mindeközben tömegével özönlöttek a tárgyak a gyűjteménybe, egy lecserélt múlt tárgyai.

Amikor a múzeum általánosította a tárgyakat, és nem firtatta az egyén (szemtanü) emlékezetét, akkor mintegy nemzedéki emlékezetként tüntette fel a tárgykultúrát, és nem vett tudomást épp a Kádár-korszak nemzedéki emlékezetének töredezettségéről, és arról a rendszerváltást követő politikai folyamatról, amely épp ezt a nemzedékiséget írta át *a tettesek és áldozatok dichotómiájává*. Ebben a dichotómiában a kádárizmusba szükségszerűen többé-kevésbé integrálódott társadalom tagjai magukat szükségszerűen az áldozatok közé sorolták. A gyűjtemény tárgyaival átfogott, az együtt élő generációk emlékezetének idejében immáron sokadszorra történt meg, hogy az aktuális hatalomgyakorlási mechanizmusok újfent átírták a korábbi kívánatos állampolgár eszményét (mintákat, értékeket, normalitásokat). Így a kilencvenes évektől a Kádár-rendszer emlékezetének, magának a rendszernek, az abba való integrációnak a tagadása, az áldozatszerepbe való hátrálás megkérdőjelezte a korábbi identitásokat és elbeszéléseket. Ha a hetvenes években Asztalos Béla dunaújvárosi vasmunkás azt írhatta, hogy „ők egy teljesen átlagos munkáscsalád”, akkor ezt a *teljesen átlagost* mint mintát keretezte át a politikai hatalom identitáspolitikája. Amikor a dokumentáció szerint a Dubrovay család élete során „mindvégig a polgári középosztályi mentalitást képviselte”, akkor egy neobarokk irodabűtor megszakított története mögé rejti egy család

négy generációjának integrálódását a kommunista/szocialista társadalomba.

A kilencvenes évek második felétől az emlékezetpolitika a politikai polgárt tette meg ideálképnek, és a közéleti diskurzusban tudatosan felerősítette, hogy a kádárizmusról fennmaradó önkép – a tettesek és áldozatok dichotómiája – alany nélkül maradjon, és egy elképzelt polgárságba hátráljon. Ezzel ellehetetlenítette a Kádár-korszak valós emlékezetének feldolgozását. Pedig a személyes emlékezetét a múzeumba mentő adományozók mikronézőpontjának megragadásával lehetett volna az emlékezetek társadalmi múzeuma, ha épp nem a Kádár-rendszer emlékezetének kioltása lett volna az emlékezetpolitika célja. Ha a múzeum nem úgy tekint a saját örökségére (múltjára), mint amitől el kell határolódni, akkor rátalálhatott volna arra a közvetítő szerepre, amelynek a segítségével az élettörténeti (személyes) emlékezet és az emlékezetpolitika közötti távolságot hidalhatta volna át.

Hozott-e a múzeumintézmény és a gyűjteményezés számára a politikai, gazdasági rendszerváltás új múzeumelméletet, új társadalomképet, rétegződéselméletet, a mindennapok megélésének új keretét? A Nemzeti Múzeum Modernkori Főosztályához tartozó életmódgyűjtemények mintegy ötven éve eszközei a mindenkori emlékezetpolitikának, amely egy mindenkori elképzelt társadalmat kerget, ahelyett, hogy az eredettörténet, sorstörténet, saját kezűség eredetiségével kibékülne. A gyűjteményezés hagyománya az elvi eredettörténeten nyugodott: a cél a párt, a mozgalom és a munkásság tárgyi emlékeinek múzeumi begyűjtése és megőrzése volt. A tárgy használatának eredete, használójának osztály-hovatartozása miatt került a gyűjteményezés látómezejébe: nem művészettörténeti, nem stílustörténeti, hanem (elképzelt) társadalomtörténeti relevanciája miatt. Az utolsó rendszerváltás után eltelt harminc év nem volt elegendő ahhoz, hogy a legújabb kori történeti muzeológia ezt a társadalomtörténeti relevanciát, mondanivalójának egyediségét ne a tárgyak tömegességében, hanem a tárgyakhoz fűződő személyes és kollektív emlékezetben keresse. A 20. század története a kollektív emlékezet terrénuma. Épp ezért a kollektív emlékezet reprezentációjának hatalmas pi-

aca, a múzeumoknak számos konkurensé van. A múzeum *an sich* mint a *public history* intézménye egyedülálló lehetőséggel bírna, ha nemcsak egy lenne az elképzelt történelem elbeszélői közül, hanem arra a forráskorpuszra alapozna, ami csak neki van, az eredeti műtárgyra; még akkor is, ha az kitáncol az előre megalkotott, lineáris és oksági történeti metanarratívából.

De akkor hogyan tovább? Egy nyilvános, tudományosan megalapozott, reflexív, fenntartható gyűjteményi stratégiának a következő kérdésekre kellene választ adnia: Voltak-e az 1990 utáni időszaknak a mindennapokat érintő nemzeti sorskérdései? Van-e egyáltalán a nemzetnek mindennapokja, tárgykultúrája? Harmincöt év után lehet-e még válasza egy nemzettörténeti muzeológiának a mindennapok emlékezetére? Tehetünk-e még kísérletet arra, hogy a rendszerváltás után eltelt időszak mindennapi nemzettörténetének szeleteit muzealizáljuk? Vagy a nemzet mint ideológia nem objektifikálható, és szükségszerűen ki van rekesztve a mindennapokból?

RUDISCH FERENC

Nosztalgia, retró, karnevalizáció: az államszocializmus társadalmi emlékezetének digitális fordulata

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.5>

Emlékezetkutatás és médiatudomány

Jelen tanulmány elsősorban két eleve interdiszciplináris társadalomtudományi terület, az emlékezetkutatás és a médiatudomány között kíván erőteljesebb párbeszédet teremteni azzal, hogy az utóbbi fogalomkészletének egyes elemeit a társadalmi emlékezetre vonatkozó vizsgálatok területén alkalmazza. Kiinduló tézisem szerint az emlékezeti diskurzusok mediális szerveződését a közelmúltban oly mértékben alakították át (és határozzák meg azóta is) a társadalmi nyilvánosságot formáló médiatechnológiai változások, hogy a társadalomtudományi irányultságú emlékezetkutatás ma már semmiképpen sem tekinthet el e változások tudományos interpretációjától, melyet Magyarországon is jórészt a médiatudományi mező szereplői végeztek el.

Az egyelőre meglehetősen nehezen áthidalható módszertani dilemmák ellenére a nemzetközi tudományos szintén már a két interdiszciplináris terület metszetének intézményesülése is megkezdődött. Talán legmeghatározóbb lépésként állandósult a háttérterület megnevezése. A konszenzuálissá váló *digital memory studies* megjelölés stabilizálódásához 2017-ben egy neves angolszász kiadónál megjelent kézikönyv is hozzájárult, jóllehet az abban szereplő tanulmányok tematikai szempontból még rendkívül sokfelé tájékoztak, jelezve a diszciplináris lehatárolás továbbra

is jellemző bizonytalanságait.¹ A kézikönyv konceptuális kérdéseket tisztázó bevezető fejezetét az az Andrew Hoskins jegyezte, aki a magyar nyelvre nehezen átültethető *digital memory studies*nek már az ezredfordulót követően a legmeghatározóbb teoretikusává vált. Hoskins kezdeményezésére 2022-ben *Memory, Mind & Media* címmel, a Cambridge University Press gondozásában egy területspecifikus folyóirat is megkezdte a működését, ami szintén az intézményesülési folyamat előrehaladását és a *digital memory studies* akadémiai legitimációjának erősödését jelezte. A lap eddigi évfolyamaiból az szűrhető le, hogy a Hoskins által vezetett szerkesztőbizottság alapvetően továbbra sem kíván változtatni a 2017-es kézikönyvben tapasztalható tematikai és módszertani sokszínűségen. A folyóiratszámok a kognitív pszichológiai, a humán- és társadalomtudományi, az elméleti és az empirikus fókuszú, illetve a kvalitatív és a kvantitatív kutatásokon nyugvó írásoknak egyaránt helyet biztosítottak, közös nevezőt egyedül az új médiatechnológiák különböző emlékezeti formákra gyakorolt hatásának témaköre jelentett.

A nemzetközi szintén intézményesülni kezdő *digital memory studies* mérsékelt hazai recepciója javarészt a populáris kultúrakutatás és a digitális etnográfia területéhez kapcsolódott. A recepció két szabadon kiemelt szakirodalmi mozzanata kiválóan szemlélteti az eddigi vizsgálatok főbb csapásirányait. Míg O. Réti Zsófia egy aktuális emlékezeti jelenségből kiindulva elsősorban elméleti szempontból közelített az emlékezeti nyilvánosság médiatechnológiai változásokkal összefüggő átalakulásához, addig Ispán Ágota egy általa kiválasztott Facebook-oldal (*Leninvárosi vagyok*) kvalitatív tartalomelemzésen alapuló digitális etnográfiai vizsgálatát végezte el.² Az elméleti és az empirikus – egymással persze számos ponton összefüggő – közelítésmódok különbsége

¹ Andrew HOSKINS (ed.): *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition*. Routledge, New York, 2017. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315637235>

² O. RÉTI Zsófia: A hálózatok emlékezetei, az emlékezetek hálózatai. *Studia Litteraria*, 2018/3–4. 182–195. DOI: <https://doi.org/10.37415/studia/2018/57/3982>; ISPÁN Ágota: Örökségképzés az egykori szocialista városokban. In: AMENT-KOVÁCS Bence–EITLER Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2023. 233–277. DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-05>

valójában jól leképezi a digitáliskultúra-kutatás két meghatározó, ezredfordulót követően kikristályosodó médiatudományos paradigmájának, a technológiacentrikus és a kulturalista paradigmának a különbözőségét. Az ebben a kontextusban leginkább Lev Manovichhoz köthető technológiacentrikus paradigma elsőrendűen az újmédiás ökoszisztéma különböző részterületeinek teoretikus vizsgálatát és fogalmi megragadását célozta meg.³ Az angolszász *cultural studies* hagyományból eredeztethető, általában Henry Jenkins nevéhez kapcsolt kulturalista paradigma ezzel szemben a digitális médiakörnyezetben tartalom-előállítóként is megjelenő felhasználók legkülönbözőbb részvételi gyakorlatainak empirikus feltérképezésére törekedett.⁴ Írásom argumentációs logikáját szintén e két paradigma határozza meg: az alábbiakban előbb elméleti szempontból vizsgálom a társadalmi emlékezet és a medialitás összefüggéseit, illetve jellemzem a digitális médiakultúra új diskurzusformáló logikáit, majd ezt követően mutatom be elemzéseimet az államszocialista múlt hazai társadalmi emlékezetének néhány online beszédmódjára (nosztalgia, retró, karnevalizáció) vonatkozóan.

„Memory boom”-ok és médiatechnológiák

A nyugati történetírás kulturális és posztmodern fordulatát követően a társadalmi nyilvánosságot meghatározó kommunikációs technológiák konstitutív szerepe is egyre gyakrabban került a történetírói figyelem homlokterébe. A történeti tudásról szóló monográfiájában Gyáni Gábor is leszögezi, hogy a legjelentősebb mediális változások általában „a memória különféle alakzatait” váltották ki: a szóbeliségen alapuló kultúrákban az élő emlékezet ritualisztikus, repetitív előhívása volt jellemző, az írásbeliség a múlt és a jelen eltávolodását eredményezte, míg a

³ A paradigma kiindulópontját jelentő monográfiához lásd: Lev MANOVICH: *The Language of New Media*. The MIT Press, Cambridge–London, 2001.

⁴ A paradigma klasszikussá váló szövegéhez lásd: Henry JENKINS: *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York University Press, New York–London, 2006.

képi médiumok térnyerése a vizualitás szerepének fokozódásával járt együtt.⁵ A médiatörténeti korszakváltások a legtöbbször ráadásul a tudásközvetítő intézményrendszer kommunikációs szerveződését és a tudáshoz való hozzáférés hatalmi szerkezetét is megváltoztatták. A nyomtatástechnikai innovációk nélkül például aligha alakulhattak volna ki a modern populáris kultúra első regiszterei, ahogy a Gyáni által részletesen tárgyalt *public history* 20. századi kibontakozásához is szükség volt az elektronikus tömegmédiumok fejlődésére. A mediális sajátosságokból következő különbségek jelentkezésén túl a médiatechnológiai változások tehát alapvetően meghatározzák azt is, ahogy egy közösségen belül megszerveződik a társadalmi diskurzusok rendje és hálózata, s könnyen belátható, hogy ez a múltra vonatkozó emlékezeti diskurzusok esetében sincs másképp.⁶

Ha alaposabban szemügyre vesszük a modern kultúrának azokat a *memory boom* periódusait, melyeket Jay Winter felosztása nyomán többek között Andrew Hoskins is koncepcionális kiindulópontként kezel, a diskurzusformálódási és a médiatörténeti folyamatok összefüggése még világosabbá válhat.⁷ Ezekben a *memory boom* időszakokban a szélesebb társadalom múlt iránti érdeklődésének tartós növekedése tapasztalható, ami a különböző művészeti és akadémiai mezők, illetve a laikus közönség reprezentációs gyakorlatain keresztül egyaránt megmutatkozik. A modern kultúra első *memory boom*-ja Jay Winter szerint a 19. század közepétől az 1920-as évekig tartott, amikor a múlt iránti érdeklődés fokozódásának ideológiai hátterét elsősorban a nemzetállami törekvések történeti megalapozásának szándéka, valamint a közös múlt felmutatásának kohéziós potenciálja jelentette. Maga Winter is megjegyzi azonban, hogy az emlékezeti diskurzusok popularizálódása korántsem valósulhatott volna meg a kommunikációs környezet éppen ebben az időszakban

⁵ GYÁNI Gábor: *A történeti tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 361.

⁶ A diskurzus fogalmának klasszikus értelmezéséhez lásd: Michel FOUCAULT: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991/7. 868–889.

⁷ Jelen lapszám felhívásának szerzőjéhez hasonlóan a *memory boom* legideálisabb magyar fordításának az „emlékezeti robbanás” kifejezést tartom, a főszövegben ettől függetlenül továbbra is a fogalom angol nyelvű verzióját használom.

történő radikális átalakulása, azaz a tömegsajtó, a könyvnyomtatás, a szórakoztatóipar, a fotográfia, a filmművészet és a mozi területein lezajló kultúrtörténeti fejlemények nélkül, amelyek révén a társadalmi emlékezet is egyre jelentősebb mértékben mediatizálttá vált.⁸

Bár a következő, 1970-es évektől számított *memory boom* kibontakozását a szakirodalom általában különböző politikai, társadalmi és filozófiai folyamatokkal összefüggésben tárgyalja (leginkább a jövőorientált, haladásfókuszú ideológiák kimerülése, illetve a holokaust társadalmi emlékezetének intenzívebbé válása kerül elő), Hoskins felhívja a figyelmet arra, hogy a múltra vonatkozó beszédmódok erősödéséhez a médiatechnológiai változások ebben az időszakban is alapvető módon járultak hozzá.⁹ Az emlékezetkutatás nemzetközi intézményesülését is kiváltó második *memory boom* periódusában jelentek meg ugyanis például azok a tömeges nézettségű televíziós médiaesemények, amelyek a közösségi kohéziót megteremteni képes kommemoráció egészen új mediális lehetőségét biztosították.¹⁰ Hasonlóan fontos fejlemény volt az archiválási technológiák korabeli fejlődése is, különösen az álló- és mozgóképek rögzítésére alkalmas eszközök fokozatos társadalmi diffúziója, ami a privát emlékezeti szférában is lényegi változásokat idézett elő.¹¹

A döntően tömegmédiák és hagyományos kulturális intézmények által vezérelt második *memory boom*hoz képest az ezredfordulótól teret nyerő digitális médiatechnológiák Hoskins szerint oly mértékben alakították át az emlékezeti nyilvánosságot

⁸ Jay WINTER: *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. Yale University Press, New Haven–London, 2006. 20–25.

⁹ Az 1970-es években induló folyamatok hazai szakirodalmi reflexiójához lásd például: K. HORVÁTH Zsolt: Emlékezet a történelem után – Pierre Nora és a les lieux de mémoire: az esettől a modellig. In: Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 377–399.

¹⁰ A médiaesemény fogalmához lásd: Daniel DAYAN–Elihu KATZ: *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Harvard University Press, Cambridge, 1992. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674030305>

¹¹ Hoskins érveléséhez lásd: Andrew HOSKINS: *The Restless Past: An Introduction to Digital Memory and Media*. In: Andrew HOSKINS (ed.): *Digital Memory Studies*. I. m. 14–18.

diszkurzív szerveződését, hogy érdemes egy harmadik *memory boom* periódust is megkülönböztetni.¹² Ezt az időszakot a digitális médiakultúra széles körben ismert alaptulajdonságai, egyebek mellett a részvételiség, a hálózatiság, az adatbázis-logika, a sokszólamúság, a multimedialitás, a platformosodás határozzák meg, s Hoskins amellettt érvel, hogy az újfajta emlékezeti ökoszisztéma (*new memory ecology*) terminológiai megragadására az emlékezetkutatás korábbi fogalomkészletének elemei már nem is alkalmasak.¹³ A mesterségesintelligencia-technológiák térhódítása nyomán a kutató egy közelmúltbeli írásában egy újabb *memory boom* lehetősége is megfogalmazódott, a magam részéről e folyamat vektorait ugyanakkor még meglehetősen bizonytalan-nak gondolom.¹⁴

A sokszólamú emlékezet közege

A digitális médiatechnológiák által meghatározott új emlékezeti ökoszisztémát az alábbiakban Amit Pinchevski szempontrendszere alapján jellemzem, az egyes dimenziók részletezése során más szakirodalmi forrásokra is támaszkodva.¹⁵ Az archívum kifejezés fogalmi-etimológiai értelmezéséből kiinduló Pinchevski elsőként azt állapítja meg, hogy a digitalizáció hatására megváltozik az emlékezeti nyilvánosságban helyet kapó emléknymok ontológiai állapota. A digitális médiakörnyezetben megjelenő emlékezeti tartalmak sajátosságává az eredeti és a másolat megkülönböztethetetlenlése, az állandó változtathatóság (variabilitás), a részelemekre bonthatóság (modularitás)

¹² Andrew HOSKINS–Ben O’LOUGHLIN: *War and Media: The Emergence of a Diffused War*. Polity Press, Cambridge, 2010. 116–119.

¹³ A digitális technológiák nyilvánosságformáló hatásának rendkívül korai magyar szakirodalmi reflexiójához lásd: GYÖRGY Péter: *Memex. A könyvbe zárt tudás a 21. században*. Magvető Kiadó, Budapest, 2002.

¹⁴ Andrew HOSKINS: AI and memory. *Memory, Mind & Media* 2024/e18. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.16>.

¹⁵ Amit PINCHEVSKI: Archive, Media, Trauma. In: Oren MEYERS–Motti NEIGER–Eyal ZANDBERG–Andrew HOSKINS–John SUTTON (eds.): *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 253–264. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230307070_19

és a remixelhetőség válik.¹⁶ A kultúraközvetítés hagyományos intézményei által dominált emlékezeti ökoszisztémát immáron efemer, folyamatos változásban lévő technomediális jelenségek, jellemzően felhasználók által szerkesztett adatbázisok határozzák meg. Ennek következtében az emlékezeti nyilvánosság szerveződésének alaplogikája is megváltozik, ami egy egészen másfajta befogadói tapasztalathoz vezet: a rendezett szakértői (szerkesztői, kurátori stb.) és emlékezetpolitikai narratívák helyett a felhasználók algoritmusok által összerendezett adatbázisokkal találkoznak.¹⁷

Az utóbbi megállapítás átvezet minket Pinchevski második szempontjához, amely a korábbi és az újfajta emlékezeti diskurzusok hatalmi-hatalomtechnikai vonatkozásban megmutatkozó különbségeire irányítja rá a figyelmünket. Míg a digitalizációt megelőzően ezeket a társadalmi diskurzusokat zömmel a hagyományos tömegkommunikáció *one-to-many* logikája és az információk felülről lefelé áramlása jellemezte, addig a digitális médiakultúra részvételiségen alapuló, webkettesnek nevezett platformjain (Facebook, YouTube, Instagram, Twitter/X, TikTok stb.) olyan alulról szerveződő, *many-to-many* logikájú nyilvánosságszférák jönnek létre, melyeket szándékai szerint lényegében bárki szabadon alakíthat.¹⁸ A felhasználók által megosztott digitális emlékbjektumok sokasodásának, illetve a felhasználók közti interakciók léptéknövekedésének folyamatát Hoskins visszatérően a társadalmi emlékezet hálózati fordulatának (*connective turn*) nevezi.¹⁹ E fordulat három további tekintetben is megváltoztatja az emlékezeti diskurzusok szerveződését.

¹⁶ Ezt részletezi: Joanne GARDE-HANSEN–Andrew HOSKINS–Anna READING (eds.): *Save As... Digital Memories*. Palgrave Macmillan, New York, 2009. 13–19. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230239418>

¹⁷ Silvana MANDOLESSI: The digital turn in memory studies. *Memory Studies*, 2023/6. 1513–1528. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980231204201>

¹⁸ Joanne GARDE-HANSEN–Andrew HOSKINS–Anna READING (eds.): I. m. 8.

¹⁹ A koncepciót Hoskins egy 2011-es tanulmányában vezette be: Andrew HOSKINS: 7/7 and Connective Memory: Interactional trajectories of remembering in post-scarcity culture. *Memory Studies*, 2011/3. 269–280. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698011402570>

Az új módon létrejövő digitális archívumok elemei körül egyrészt jelentős és szinte azonnali interaktivitás bontakozhat ki, ami a hagyományos archívumok természetétől többnyire idegen volt: „az interaktív új média megjelenésével az archívum [...] többé már nem elmeszesíti az emlékezetet, hanem valódi, élő emlékezetként működteti azt”.²⁰ A folyamat eredményeképpen az emlékezetkutatás egy gyakran használt fogalmi megkülönböztetése, a funkcionális és a táremlékezet oppozíciója is érvényességét veszíti, hiszen az online térben a két emlékezet típus szüntelenül dinamikus kapcsolatba kerülhet egymással.²¹

Az újfajta emlékezeti diskurzusok szerveződése másfelől a diskurzusokat alakító ágensek tekintetében is különböző. Az emlékezeti tartalmak kiválasztására, megjelenítésére és disztribúciójára ugyanis nemcsak a laikus felhasználók részvételi praxisai, hanem a hálózati nyilvánosságot személyre szabottan elrendező algoritmusok is jelentős hatást gyakorolnak. A nem emberi aktorként megjelenő algoritmusok perszonalizáló működése folytán az online térben egymással alig érintkező emlékezeti beszédmódok, párhuzamos emlékezetparadigmákon nyugvó emlékezőközösségek alakulhatnak ki, ami a kortárs emlékezeti nyilvánosság vonatkozásában is indokolhatóvá teszi a médiatudományi szakirodalomban gyakran megjelenő buborékmetafora alkalmazását.²² Az államszocializmus társadalmi emlékezetének tárgyalásakor mindennek nyomán az alábbiakban az emlékezeti diskurzusbuborék kifejezést kívánom hasznosítani. Végezetül arra a változásra is utalnunk kell, hogy a fentebb zárójelben felsorolt webkettes platformok felépítését egy olyan mellérendelő, horizontális logika strukturálja, ami az emlékezeti tartalma-

²⁰ Amit Pinchevskit idézi: O. RÊTI Zsófia: A hálózatok emlékezetei... I. m. 190.

²¹ A megkülönböztetéshez lásd például: Aleida ASSMANN: *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, New York, 2011. 119–135.

²² A szűrőbuborék-hatás egyik első publicisztikai reflexiójához lásd: Eli PARISER: *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. Penguin Press, New York, 2011. DOI: <https://doi.org/10.3139/9783446431164>; a jelenség médiatudományi tárgyalásához: VINCZE Hanna Orsolya: Hírközösségek és véleménybuborékok. *Me.Dok*, 2019/2. 5–17.

kat is jórészt bármifajta előzetes kapuőri ellenőrzés nélkül, a kontextusteremtés elvárásának mellőzésével rendezi sorba.

Az előzőekben kifejtett ontológiai és hatalmi-hatalomtechnikai különbségek mellett Amit Pinchevski az emlékezeti nyilvánosság térbeliségéhez, „topológiájához” kapcsolódóan is alapvető átalakulást érzékel. A digitalizációt megelőző emlékezettörténeti időszak ilyen szempontú jellemzéséhez egyrészt Pierre Nora emlékezhely, másrészt Michel Foucault heterotópia koncepcióját hívja segítségül. Gondolatmenete szerint ezek a fogalmak egyaránt azt fejezték ki, hogy a modernitás társadalmi emlékezetének intézményesült terei (archívumok, múzeumok, könyvtárak stb.) exkluzív módon elkülönültek a hétköznapi élet tereitől, márkánsan körülhatárolva és felügyelet alatt tartva az emlékezet kollektív megnyilvánulási közegeit.²³ Ehhez a működésmódhoz képest Pinchevski olvasata szerint a digitális médiatechnológiák térnyerése lényegében felszabadítja a társadalmi emlékezet múltértelmező praxisait és beszédmódjait.²⁴ Az újfajta emlékezhely-típusként megjelenő webkettes archívumok továbbá sokkal inkább a hétköznapi identitás jelentésvilágából táplálkoznak, már csak azért is, mert a digitális eszközöket a felhasználók jellemzően a hétköznapi élettereikben használják.²⁵ A folyamat eredményeképpen a nyilvános és a privát emlékezeti szféra közti határvonal is elmosódik, sőt maga a megkülönböztetés válik bizonytalanná.²⁶ Az eddigieket összegezve kijelenthetjük tehát, hogy a hagyományos intézmények továbbra is meglévő emlékezetpolitikai stratégiáin túl a harmadik *memory boom* inkluzív

²³ Amit PINCHEVSKI: I. m. 255–256.

²⁴ Ebből az állításból indul ki szintén: Jun LIU: Who Speaks for the Past? Social Media, Social Memory, and the Production of Historical Knowledge in Contemporary China. *International Journal of Communication*, 2018/12. 1675–1695.

²⁵ Bár a webkettes archívumok emlékezhely-típusként való meghatározása idegen a fogalom eredeti környezetétől, a hazai recepció gyakran kitágítva, általánosabb értelemben használta a terminust. Lásd például: DUNAI Tamás–OLÁH Szabolcs–SEBESTYÉN Attila (szerk.): *Kultpontok. Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

²⁶ Ekaterina HASKINS: Between Archive and Participation: Public Memory in a Digital Age. *Rhetoric Society Quarterly*, 2007/4. 401–422. DOI: <https://doi.org/10.1080/02773940601086794>

emlékezeti nyilvánosságát már a felhasználók hétköznapiakból merítkező taktikai törekvései, személyes terekben zajló közösségi médiás gyakorlatai is befolyásolják.²⁷

A Pinchevski szempontrendszere alapján áttekintett változásokat Andrew Hoskins olyannyira jelentősnek tartja, hogy egy tanulmányában az emlékezetkutatás megszokott terminológiájának radikális újragondolását szorgalmazza. A fentebb már érintett hálózati fordulat (*connective turn*) mellett Hoskins legfontosabb fogalmi javaslata a tudományos diskurzusban rendszeresen használt kollektív emlékezet (*collective memory*) kifejezés helyettesítését célozza meg. A Maurice Halbwachstól eredeztethető fogalom Hoskins érvelése szerint azért félrevezető, mert a sokak által evidensen kezelt általánosíthatósága ellenére az valójában nem egy történetileg változatlan emlékezeti alakzatot, hanem egy jól körülhatárolható médiatörténeti periódushoz köthető diszkurzív működésmódot jelölt, melynek középpontjában a hagyományos kulturális intézmények és a tömegkommunikációs médiumok álltak. Mivel az új emlékezeti nyilvánosság viszont döntően már nem e csomópontok körül, hanem a webkettes platformokon közlekedő felhasználók körül rendeződik össze, a brit kutató szerint egy másik terminus bevezetésére van szükség. Hoskins figyelemre méltó javaslata a sokszólamú emlékezet (*memory of multitude*) koncepciója, amely egyszerre utal az emlékezeti beszédmódok sokféleségére, illetve az online emlékezőközösségek buborékszerű szerveződésére.²⁸ Hoskins tanulmányában emellett a sokirányú emlékezet (*multidirectional memory*), valamint az összegyűjtött emlékezet (*collected memory*) fogalmai is megjelennek, amelyek szintén alkalmasnak tűnnek a kortárs emlékezeti ökoszisztéma egy-egy sajátosságának megragadásá-

²⁷ A stratégia-taktika fogalompár hatalomfilozófiai értelmezése eredetileg Michel de Certeau-nál jelenik meg, a két kifejezést azonban Lev Manovich a digitális médiakörnyezetben zajló folyamatok leírása során is alkalmazhatónak gondolja: Lev MANOVICH: A mindennapi (média)élet gyakorlata. *Apertúra*, 2011. tavasz. Forrás: <https://www.apertura.hu/2011/tavasz/manovich-mindennapi-mediaelet-gyakorlata/> (Letöltve: 2025. 07. 12.).

²⁸ A fogalom magyar fordításaként a „sokaság emlékezete” is megfelelő lehet, a „sokszólamú emlékezet” kifejezést elméleti szempontból azonban pontosabbnak gondolom. Ez utóbbi fordítás Hoskins gondolatmenetét is hűebben tükrözi.

ra.²⁹ A magam részéről ugyanennyire használhatónak gondolom a más kutatóknál hangsúlyossá váló részvételi emlékezet (*participatory memory*) kifejezést is, különösen annak médiatudományhoz való szorosabb kapcsolódása miatt.³⁰

Mindehhez érdemes ugyanakkor hozzátennünk, hogy a vonatkozó szakirodalom korántsem fogadja el egységesen Hoskins érvelését a kollektív emlékezet fogalmi helyettesítésének szükségességéről. Silvana Mandolessi szerint például az online térben zajló csoportképződési mechanizmusokkal és a részvételi-kollaboratív jelleg fokozódásával egy ideje éppen hogy a Halbwachs által definiált kollektív emlékezet tulajdonságainak felerősödését tapasztalhatjuk.³¹ E fogalmi rendezetlenség miatt a tanulmányban szándékosan igyekeztem eddig is kerülni a kollektív emlékezet terminusát (a társadalmi emlékezet semlegesebb fogalmával helyettesítve azt), jöllehet Halbwachs szorosabb olvasása inkább Mandolessi, mintsem Hoskins érvelését támogatja.³² Utóbbinak mindazonáltal mégis igazat adhatunk abban, hogy az újfajta módon szerveződő emlékezeti nyilvánosság valóban újfajta tudományos konceptualizálást igényel.

A digitalizációs folyamatok hatásait Hoskins a tekintetben viszont talán túlzottan leegyszerűsítően tárgyalja, hogy a digitális médiakultúra online emlékezeti tereit szinte kizárólagos nyilvánosságformáló szereppel ruházza fel, miközben a társadalmi nyilvánosság területéről a múltértelmezés hagyományos intéz-

²⁹ Andrew HOSKINS: *Memory of the Multitude: The End of Collective Memory*. In: Uó (ed.): *Digital Memory Studies*. I. m. 85–109.

³⁰ Lásd például a következő tanulmánykötetet: Gertraud KOCH–Rachel Charlotte SMITH (eds.): *Future memory practices. Across Institutions, Communities, and Modalities*. Routledge, London–New York, 2025. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003459163>. – A részvételi kultúra (*participatory culture*) kifejezés Henry Jenkins révén vált a médiakutatás fogalomkészletének központi elemévé. A fogalom médiatudományi értelmezéséhez lásd például: GLÓZER Rita: *Részvétel, média, kultúra. A videóblogger a részvételi kultúrában*. Gondolat Kiadó, Budapest–Pécs, 2022. 42–57.

³¹ Silvana MANDOLESSI: I. m. 1513–1528.

³² Maurice Halbwachs klasszikussá váló monográfiája pár évvel ezelőtt ismét megjelent magyar fordításban: Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. L'Harmattan Kiadó–Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Budapest, 2021.

ményei sem tűntek el teljesen. A kortárs emlékezeti nyilvánosság diszkurzív felépítését ezért meglátásom szerint pontosabban illesztetrálja Gertraud Koch és Rachel Charlotte Smith három komponensből álló kommunikációs modellje, amely hagyományos emlékezeti intézményeket (*memory institutions*), részben továbbra is offline, jelentősebb részben viszont már online szerveződő emlékezetközösségeket, illetve az összehajló nyilvánosságterekben folyamatosan vándorló emlékezeti beszédmódokat (*memory modalities*) különböztet meg, felhívva a figyelmet mindezek dinamikus kölcsönhatására.³³ A beszédmódok áramlása kapcsán mindenképpen alkalmazható lehet a médiatudományi kutatás médiakonvergenciáról szóló elképzelése, amely kulturális téren épp a különböző kommunikációs jelenségek médiaplatformok közti szabad mozgására utal.³⁴ A digitális kultúra konvergens emlékezeti jelenségeinek beszédmódonkénti vizsgálatát az elméleti szempontok mellett különböző módszertani okok is indokolják.

***A digital memory studies* módszertani dilemmái**

A tanulmánynak ezen a pontján, a magyarországi államszocializmus néhány online emlékezeti beszédmódjának áttekintését megelőzően érdemes röviden kitérni a *digital memory studies* művelésének kutatómódszertani nehézségeire. Elsőként jeleznünk kell, hogy mint minden születőben lévő tudományterület esetében, a *digital memory studies* vonatkozásában is meglehetősen tisztázatlan egyelőre, hogy az új határdiszciplína egészen pontosan milyen típusú jelenségek feldolgozására vállalkozik. A kurrens szakirodalomban viszonylag nagy zavart okoz például, hogy az újfajta módon szerveződő emlékezeti nyilvános-

³³ Gertraud KOCH–Rachel Charlotte SMITH: Future memory practices. A relational approach to social inclusion in digitalised media ecologies. In: Uók (eds.): I. m. 7.

³⁴ A fogalom átfogó médiatudományi tárgyalásához lásd: ANDOK Mónika: *Digitális média és mindennapi élet. Konvergencia, kontextus, közösségi média*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.

ság múltértelmezési gyakorlatain túl időnként a kortárs társadalmi folyamatok digitális dokumentációja, továbbá magának a digitalizációnak az emlékezete is reflexió tárgyává válik.³⁵ A *digital memory studies* eltérő fogalmi értelmezései pedig eleve hátráltatják a terület módszertani stabilizálódását, miközben egy jól alkalmazható eszközkészletre mindenképpen szükség lenne, hiszen a digitális tér több szempontból is nehéz vizsgálati terepnek tekinthető.

A webkettes platformok által meghatározott internetes nyilvánosság nemcsak abban az értelemben változik dinamikusan, hogy újabb és újabb trendek jelennek meg, majd merülnek ki rövid időben belül, hanem maguk a feltöltött tartalmak is képlékenyek, egy felhasználói vagy szolgáltatói döntés következtében bármelyik pillanatban eltűnhetnek. A hagyományos tömegkommunikáció működésmódjához képest a digitális felületeken továbbá összehasonlíthatatlanul nagyobb adatmennyiség keletkezik, melynek reprezentativitásra törekvő megragadása szintén komoly módszertani kihívást jelenthet. A tudományos kutatás mindemellett arról sem feledkezhet meg, hogy a vizsgált felületek platformsajátosságai és az adatbázisokat személyre szabottan elrendező algoritmusok magát az online terepmunkát is jelentősen befolyásolják, ahogy tudatosítanunk kell azt is, hogy a webkettes platformokon a felhasználók nem a valós személyiségükkel, hanem egy digitálisan felépített identitáskonstrukcióval vannak jelen. Mivel ebből következően a szándékos megtévesztés elvi lehetősége sohasem zárható ki, a digitális térben zajló diszkurzív mozzanatok társadalomtudományi elemzése különösen nagy elővigyázatosságot igényel, az irónia, a paródia és az ezekhez hasonló pragmatikai alakzatok megjelenésével ugyanis mindig számolnunk kell.

A digitális kultúra vizsgálatának *digital memory studies* területén is jelentkező módszertani kihívásai meglátásom szerint viszonylag jól kiküszöbölhetők a társadalmi diskurzusok jellegzetes beszédmódjaira fókuszáló digitális etnográfiai megközelítés-

³⁵ Ez a sokszínűség a tudományterületi intézményesülés mérföldkövének számít, korábban már hivatkozott *Digital Memory Studies* kézikönyvet is jellemezte.

sel.³⁶ A megfelelően körülhatárolt korpuszok jellemzése során a digitális térben olyannyira problematikus szociológiai dimenziók feltárása ebben az esetben ugyanis nem feltétlenül szükségszerű, hiszen az elemzés tárgyát elsősorban a kiválasztott jelenségek tartalmi része képezi. Az alábbiakban két olyan nemzetközi példát mutatok be, melyek az emlékezetkutatás területén az általam követett módszertani megfontolásokból indultak ki.

Elsőként Gavriel D. Rosenfeld *Hi Hitler!* című, 2015-ös könyvére szeretnék kitérni, melynek fő célkitűzése a náciizmus online emlékezeti beszédmódjainak feltérképezése volt.³⁷ Kutatása során Rosenfeld a digitális médiakultúra legkülönbözőbb regisztereiben végzett mélyfúrásokat, Wikipedia-szócikkek mellett többek között YouTube-ra feltöltött paródiavideókkal, Adolf Hitlert ábrázoló internetes mémekkel, valamint online szerveződő neonáci csoportokkal is foglalkozott. Gondolatmenetét azzal a megállapítással zárta, hogy a hivatalos emlékezeti kultúra társadalmi normákat tükröző, gyakran moralizáló beszédmódjaival szemben az új, Hoskins által sokszólamúnak nevezett emlékezeti nyilvánosságban a náciizmusnak egy alternatív, ironikus-parodisztikus beszédmódja erősödött meg, ami a fiatalabb korosztályok eltávolodási szándékát és a náci múlt „történelemmé válását” jelezheti. Rosenfeld olvasata szerint ezt fejezi ki például az a szemantikai játék is, melynek során a náciizmus közismert szereplői kiszakadnak a történeti kontextusukból, és teljesen más, adott esetben

³⁶ A digitális etnográfia hazai recepciójához lásd például: DOMOKOS Mariann: Az elektronikus folklór gyűjtéséről. In: BERTA Péter–ISPÁN Ágota Lídia–MAGYAR Zoltán–SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 30. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2013. 292–320., illetve VARGHA Katalin: Miért és hogyan végezzünk online folklorisztikai terepmunkát? In: ISPÁN Ágota Lídia–MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 33. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2016. 281–295. Részben a digitális etnográfia témakörét járta körül a *Replika* című társadalomtudományi folyóirat 90–91. és 108–109. lapszáma is.

³⁷ Gavriel D. ROSENFELD: *Hi Hitler! How the Nazi Past is Being Normalized in Contemporary Culture*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 292–340. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139696449>

abszurd hatást keltő szövegvilágokban jelennek meg.³⁸ Rosenfeld kutatása mellett a digitális etnográfia alkalmazására szintén kiváló példa Robin Ekelund retrospektív Facebook-csoportokban végzett kvalitatív elemzése, amely a társadalomkutatás affektív fordulatának jegyében a történeti múlthoz való viszonyulás legjellemzőbb közösségi médiás mintázatait tárta fel. Az előre meghatározott kritériumok alapján kiválasztott, részben helytörténeti, részben globális érdeklődésű Facebook-csoportokban Ekelund egy éven keresztül kísérte figyelemmel a felhasználók megosztásait és az ezekre érkező hozzászólásokat. Eredményei alapján három meghatározó emocionális attitűd, a rácsodálkozás (*fascination*), a nosztalgia és a tudásszerzési vágy (*desire for knowledge*) rajzolódott ki. Médiatudományi keretezésű meglátása szerint e viszonyulástípusok kiváltásához implicit módon a Facebook platform sajátosságai is hozzájárultak, ezek ugyanis a felhasználókat már eleve a vélhetően másokat is reakcióra késztető megnyilvánulásokra ösztönözték.³⁹

A magyarországi államszocializmus sokszólamú emlékezete

A tanulmány elméleti és módszertani vonatkozásainak tisztázása után a magyarországi államszocializmus néhány jellegzetes online emlékezeti beszédmódját mutatom be. A digitális média-technológiák emlékezeti nyilvánosságra gyakorolt hatásának szemléltetéséhez azért az államszocialista időszak emlékezet-kultúrájának vizsgálatát választottam, mert ez a történeti periódus egy ideje egyszerre része a kommunikatív és a kulturális emlékezet terrénumának, ami a múltértelmezések fokozott,

³⁸ A Hitler-paródiavideók a hazai médiakutatás érdeklődését is felkeltették, lásd például: Császai Lajos: Milyen kulturális munkát végez a humor? A februári pedagógustüntetés a Bukás című Hitler-mém fényében. *ME.dok*, 2016/2. 7–17.

³⁹ Robin Ekelund: Fascination, nostalgia, and knowledge desire in digital memory culture: Emotions and mood work in retrospective Facebook groups. *Memory Studies*, 2022/5. 1248–1262. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980221094517>

akár generációs alapú differenciálódását eredményezheti.⁴⁰ Választásomat emellett az is indokolta, hogy a rendszerváltást megelőző évtizedek – persze korántsem egységes, hanem számos belső korszakhatár által tagolt – történetének megítélése a közvélemény-kutatások szerint továbbra is a magyar társadalom egyik legmegosztóbb kérdésének számít.⁴¹ A témakörre vonatkozó kutatásaimat az elmúlt években visszatérő jelleggel végeztem, az államszocializmus online emlékezeti beszédmódjainak feltérképezésével a 2010-es évek vége óta foglalkozom. A különböző időpontokban zajló vizsgálataim mindvégig a digitális etnográfia alapvetéseit követték, a dominánsan alkalmazott online terpmunka és a kvalitatív tartalomelemzés mellett időnként az interjúkészítés és a kérdőívezés is a módszertani eszköztáram részét képezte. A bemutatott kutatások korlátaiként már előzetesen is megemlíthető, hogy a vizsgált jelenségek kiválasztását a saját preferenciáimat követő algoritmusok, továbbá a közösségi platformok technológiai sajátosságai is befolyásolták. Az államszocializmus online beszédmódjainak összességére nézve tanulmányom tehát egészen biztosan nem reprezentatív. Előljáróban ugyanakkor szeretném megerősíteni, hogy az alábbiakban közölt eredmények több szempontból is alátámasztják az elméleti fejezetben érintett, részben médiatudományi környezetből származó fogalmak (diskurzusbuborék, hálózati fordulat, sokszólamú emlékezet, sokirányú emlékezet, összegyűjtött emlékezet, részvételi emlékezet, médiakonvergencia) emlékezetkutatásban való alkalmazhatóságát.

⁴⁰ A hétköznapiakban megélt tapasztalatokat közvetítő kommunikatív emlékezet és a kulturális rendszerek által megformált kulturális emlékezet fogalmi megkülönböztetéséhez lásd: Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004. 49–56.

⁴¹ A Kádár-korszak megítélését illetően ezt támasztotta alá például a Policy Solutions és a Friedrich Ebert Stiftung 2020-as reprezentatív felmérése: BIRÓ-NAGY András–LAKI Gergely: *Rendszerváltás 30. A rendszerváltás társadalmi megítélése 30 év után*. Friedrich Ebert Stiftung–Policy Solutions, Budapest, 2020. Hasonló mintázatokat mutatott az Index és a Závecz Research korábbi kutatása is: HANULA Zsolt–KOC SIS Krisztina: Régen a nosztalgia is jobb volt. *Index.hu*. Forrás: https://index.hu/techtud/2018/10/10/regen_a_nosztalgia_is_jobb_volt/ (Letöltve: 2025. 07. 12.).

Egy nosztalgiacsoport belső működése: a Kádár János Baráti Kör

A magyarországi államszocializmus legmeghatározóbb történeti periódusával, a Kádár-korszakkal összefüggésben jelentkező kollektív nosztalgia régóta ismert jelenség a hazai társadalomtudományi kutatás számára. Az idealizált múlt és az ezzel szemben leértékelt jelen kettősségén alapuló nosztalgia fogalmát O. Réti Zsófia olyan diszkurzív jelenséggént definiálja, amely „egy pozitív attribútumokkal felruházott múlt konstruálását jelenti, amelyet a jelennel szembeni értéktöbbletként lehetséges elgondolni, s amelynek egyes tárgyak, vizualizációk vagy éppen események színekdochikus jelölőivé válnak”.⁴² A nosztalgikus beszédmód kiváltását a kutatók szerint kifejezetten facilitálja, ha az értékesebbnek tartott múlt és a későbbi szociokulturális helyzet között egy radikális, a hétköznapi élet folytonosságát megszakító törés következik be, a Kádár-korszak vonatkozásában ezt a diszkontinuitásérzést a rendszerváltás félreérthetetlen cezúrája pedig egyértelműen támogatja. Gyarmati György olvasatában a Kádár-nosztalgia jelenlétének első számú magyarázata ráadásul éppen ennek a rendszerváltásnak az ellentmondásosságában rejlik, a hitelekbeli fenntartott jóléti modell összeomlása ugyanis jelentős társadalmi megrázkódtatásokkal járt együtt, melynek hatására a demokratikus átmenet sokak számára a biztonság- és az otthonosságérzet eltűnését, a hétköznapiakban érvényes orientációs pontok elvesztését hozta.⁴³ Egy tanulmányában Rainer M. János szintén ilyen összefüggésben tárgyalja a Kádár-nosztalgia közérzeti térnyerését, amely szerinte főként „a teljes foglalkoztatottságra, az ingyenes vagy jelképes árú állami szociális, egészségügyi és oktatási szolgáltatásokra, valamint a paternalizmus szociálpszichológiai rendszerére: értékekre, magatartás- és viselkedésmintákra” irányul.⁴⁴

⁴² O. RÉTI Zsófia: *Nekünk nyolcvan. Közelítések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez (korabeli stratégiák, populáris mítoszok és ezek utóélete)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018. 30.

⁴³ GYARMATI György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek*, 2013/2–3. 3–21.

⁴⁴ RAINER M. János: Kádár János, a reformer? [A XX. Század Intézet *Mit kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989)* című konferenciáján 2007. június 15-

A beszédmod általános ismertsége ellenére egyérthetünk azonban O. Réti Zsófia megállapításával, miszerint az államszocializmust övező nosztalgia inkább egy alulról szerveződő, ellenemlékezeti jelenségeként azonosítható, hiszen a beszédmod a hagyományos intézmények által meghatározott hivatalos emlékezeti kultúrának sosem volt integráns része.⁴⁵

A Kádár-nosztalgia régóta létező alternatív emlékezeti diskurzusának a digitális médiatechnológiák szintén újabb megnyilvánulási közeget biztosítottak. Mint arra Robin Ekelund fentebb ismertetett kutatása is rámutatott, a nosztalgikus attitűd eleve az online emlékezeti ökoszisztéma egyik preferált műtértelmezési alapállásának tekinthető, ezt a viszonyulást pedig Magyarországon egy évtizedek óta jellemző közérzeti jelenség még inkább előtérbe helyezi.⁴⁶ Bár a Kádár-nosztalgia egyértelműen a kortárs nyilvánosság egyik konvergens, platformokon átívelő emlékezeti beszédmódjának számít, digitális etnográfiai kutatásom során egy általam kiválasztott Facebook-csoport, a *Kádár János Baráti Kör* belső működését vettem alaposabban szemügyre.⁴⁷ A 2015-ben alapított csoport jelen sorok írásakor több mint 42 ezer tagot számlál, a nosztalgiavezérelt közösség belső működését egy nyolcfős adminisztrátori csapat koordinál-

én elhangzott előadás szerkesztett változata.] Forrás: http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:tanulmányok/kadarrendszer/rainer_kadar_reformer (Letöltve: 2025. 07. 12.).

⁴⁵ O. RÉTI Zsófia: *Nekünk nyolcvan...* I. m. 39. Érdemes itt kitérni arra, hogy a nosztalgia most vázolt fogalmának természetesen más kutatói értelmezései is léteznek. Maya Nadkarni szerint a szocializmusra vonatkozó nosztalgia például „nem annyira a szocialista múlt feltámasztásának, mint inkább a posztoszocialista jelen megértésének igényével magyarázható”, s ily módon „az előző rendszertől való elszakadást szolgálja”. Az idézett szöveghez lásd: MAYA NADKARNI: „De a miénk!” A nosztalgia és a hitelesség politikája a posztoszocialista Magyarországon. In: DÁNÉL Mónika–HLAVACSKA András–KIRÁLY Hajnal–VINCZE Ferenc (szerk.): *Tér – elmélet – kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019. 225–251.

⁴⁶ Részben a digitális médiatechnológiák térhódítása nyomán a szakirodalomban a „nostalgia boom” kifejezés is előkerül. Ehhez lásd: KATHARINA NIEMEYER (ed.): *Media and Nostalgia. Yearning for the Past, Present and Future*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014. 7.

⁴⁷ A nosztalgia és a médiakonvergenca összefüggéséhez lásd: HERMANN Veronika–KESZEG Anna: Daliás idők. A hatvanas évek iránti nosztalgia konvergens médiaterei. *Médiakutató*, 2020/1. 107–114.

ja. A csoportban végzett vizsgálatomhoz az adminisztrátorok vezetőjétől kaptam engedélyt, akivel egy félig strukturált szöveges interjút is készítettem. Ennek során a Facebook-csoport demográfiai összetételére vonatkozóan is információkhoz jutottam. A megszerzett adatokból az olvasható ki, hogy a közösséghez csatlakozók több mint kétharmada 45 év fölötti, jelentős hányaduk 65 éves kornál idősebb; a felhasználók jellemzően Budapesten vagy a népesebb megyeszékhelyeken (Debrecen, Pécs, Miskolc, Szeged) élnek; nemi megoszlásuk 61 százalékos férfitöbbséget mutat.

A vezető adminisztrátor a csoport elsődleges céljaként „Kádár János emlékének ápolását, a szocialista időkről való minél átfogóbb kép elérését” határozta meg. Az állandó témák között a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a szocialista ipar működését, a kalákában zajló építkezéseket, a lakótelepek tárgyi kultúráját, a „SZOT-üdüléseket” és az állami közszolgáltatások helyzetét nevezte meg. A Kádár-korszak legfőbb erényeként ő maga a társadalmi mobilitás lehetőségét, a lakhatási viszonyok rendezettségét, illetve a „biztos megélhetést” azonosította. Az interjú során kiemelte, hogy a csoportban egy ideje tilos az aktuálpolitikai jellegű bejegyzések közzététele, és ha valaki megszegi ezt a szabályt, először egy figyelmeztetést kap, majd másodszorra távoznia kell a közösségből. A belső folyamatok ellenőrzésére nagyobb teret biztosít, hogy a kezdetben nyílt fórumként működő „baráti kör” a közelmúltban zárt csoporttá vált, bár az adminisztrátorok továbbra is minden jelentkezést jóváhagynak.⁴⁸ A csoportban végzett terepmunka során egy 2022-es időszak 50 egymást követő bejegyzését és az ezekhez érkezett kommenteket elemeztem. A bejegyzések kivétel nélkül egy, a korszak hétköznapi életvilágát megidéző képet tartalmaztak. A vizsgált hozzászólások száma összesen 1188, a reakciók száma 12 728 volt. Egy bejegyzéshez átlagosan 23 komment és 250 reakció érkezett.

⁴⁸ A bekezdés idézőjelezett részei a vezető adminisztrátorral készült interjúból származnak.

A következőkben az elemzés alapján kirajzolódó főbb mintázatok ismertetem.⁴⁹

A csoportba feltöltött képek a leggyakrabban a bőség, a gazdagság, a magasabb életszínvonal jelölői voltak, a nosztalgia-diskurzus egyik központi témaköre ennek megfelelően a Kádár-rendszer fogyasztói kultúrája, különösen bizonyos hétköznapi fogyasztási cikkek olcsósága volt.⁵⁰ A kommentmezőben egy-egy fogyasztási cikk (a sertéshús, a kenyér vagy a kristálycukor) korabeli árfekvése számos alkalommal expliciten is felidéződött. A korszak bolti kínálatával összefüggésben visszatérő toposznak számított, hogy a polcra kerülő árucikkek – a kortárs fogyasztói kultúra „hamisságával”, „műviségével” és „eldobhatóságával” szemben – ekkor még az „igazság”, a „valódiság”, a „tartósság” tulajdonságait hordozták. A kommentmező vizsgálata megerősítette azt a szakirodalmi tételt is, miszerint a nosztalgikus beszédmódot gyakran különböző korporális tapasztalatok, érzékszervi észlelések hívják elő („Valódi ízek, nagyon finom volt.”; „Emlékszem a bolt illatára. Friss kenyér. Szalámik.”).⁵¹ A csoporttagok dominánsan városi származása ellenére az elemzési korpuszba kerülő képek tekintélyes hányada kifejezetten vidéki, rurális élethelyzeteket ábrázolt, azaz a korszaknak inkább a romantikus, archaizáló megjelenítése volt jellemző.

A hozzászólásokban rendszeresen megfogalmazódott az az elképzelés is, hogy a Kádár-rendszer társadalmát a szociabilitás és a közösségi szolidaritás lényegesen magasabb szintje jellemezte („Azokban az időkben még voltak emberi kapcsolatok”), a hanyatlást a felhasználók pedig részben technológiai tényezőkkel magyarázták („jobb lenne, ha a számítógép helyett most is szalmát hordanának”; „ez volt a gyerekkor, akkor még nem volt telefon és tablet”). Érdeemes megjegyezni azt is, hogy a csoportba

⁴⁹ Az eredmények ismertetése során zárójelben hozzászólásokat is idézek. A szövegrészeket felhasználói név nélkül közlöm, a kommenteket helyesírási szempontból javítottam. Így járok el a tanulmány későbbi szakaszaiban is.

⁵⁰ A nosztalgia-diskurzusban tehát többnyire a Kádár-rendszer ideológiai elemei tükröződtek vissza. Ehhez lásd például: KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1998.

⁵¹ PINTER Judit Nóra: *A nem múlt jelen: trauma és nosztalgia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 102–103.

feltöltött képeken viszonylag sűrűn tűntek fel a rend- és a munkásárség egyenruhás képviselői, ami a visszatérően hangoztatott rend, biztonság és fegyelem képzetét erősítette. A Svetlana Boym által megkülönböztetett resztoratív és reflektív nosztalgia közül a kommentmezőben inkább az előbbi vált hangsúlyossá, ezt különösen a nosztalgiaatípust kísérő összeesküvés-elméleti logika gyakori feltűnése jelezte („Akkor még az imperialista kizsákmányolók nem voltak”; „1990 óta csak pusztítás, rablás folyik”).⁵²

Az államszocialista múlt egyik közösségi médiás emlékezeti diskurzusbuborékjában, a *Kádár János Baráti Körben* összességében tehát egy általános megfosztottságérzet fejeződött ki, a Kádár névvel fémjelzett történeti periódus egyfajta elveszett aranykorként konstruálódott meg. A vizsgált kommentmező értékvilágát az egyéni életszínvonal prioritása, a közszolgáltatások és a fogyasztási cikkek általános hozzáférhetősége, a közösségi szolidaritás fontossága, a rend és a kiszámíthatóság, valamint a rendszerváltást követő évtizedekkel szembeni elégedetlenség határozták meg. Mindennek tudatában aligha meglepő, hogy Kádár János személyét illetően a csoportban a kultuszépítés-kultuszápolás jelei is mutatkoztak.

A retró mint emlékezeti beszédmód: a *Szocializmus hagyatéka*

Röviden érdemes kitérnünk az államszocialista múlt digitális médiatechnológiák által meghatározott, sokszólamú emlékezeti kultúrájának egy másik, a nosztalgiával összefüggő, ám attól mégis alapvetően különböző beszédmódjára, a retró online térben való jelenlétére is. Bár a retró fogalma számos ponton hasonlóságot mutat Boym reflektív nosztalgia kategóriájával, a beszédmód megkülönböztető sajátosságának tekinthetjük a retró távolságtartó ironikusságát, sőt helyenként kifejezetten

⁵² A resztoratív nosztalgiát Boym a múlt tényleges visszaállításának vágyaként definiálja. A reflektív nosztalgia ezzel szemben a múlt újraépítésének lehetetlenségéből indul ki, és fókusza inkább a múlt értékeinek közvetítésére helyeződik át. Ehhez lásd: Svetlana BOYM: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York, 2001. 41–45.

kritikus irányultságát.⁵³ A felidézni kívánt múlt kulturális örökségét a retro általában úgy helyezi újfajta kontextusokba, hogy a remedializálási eljárás során kiszakítja azt az eredeti összefüggérendszeréből. A nosztalgiával szemben a beszédmód általános célja nem az elveszett aranykor utáni vágyakozás kifejezése, hanem sokkal inkább a múlt egy közismert darabjának újrakeregetett, gyakran ironikus felelevenítése: „míg a nosztalgia romantikus érzékenységet jelent, amely az elvágódással és a száműzetéssel függ össze, a retró ezeket a képzettársításokat megfelelő távolsággal és cinikusan kezeli”.⁵⁴ A nosztalgiához hasonlóan a beszédmód szintén konvergens jelenségnek számít, amely időnként a hagyományos tömegmédiában is feltűnik, sőt az elmúlt évtizedekben Magyarországon „retrómúzeumok” is létesültek. Az online nyilvánosságban is jelentkező beszédmód sajátosságait egy 2023-ban létrehozott, 115 ezer követővel rendelkező Facebook-oldal, a *Szocializmus hagyatéka* tartomelemzésén keresztül vizsgáltam. Konkrét kutatásom egy 2025-ös nyári időszak 100, egymást követően feltöltött bejegyzésére irányult. Ezekhez összesen több mint 5000 hozzászólás és nagyságrendileg 100 ezer reakció érkezett.⁵⁵

A vizsgált médiaszöveg-korpusz áttekintése során négy karakterisztikus tartalomtípust azonosítottam. A belső arányokat tekintve a legmeghatározóbb ezek közül az államszocialista múlt közlekedési kultúráját felidéző bejegyzéstípus volt. A széles körben ismert gépkocsimárkák (Škoda, Lada, Barkas, Polski Fiat, Moszkvics stb.) archív fényképeken vagy plakátokon megjelenő reprezentánsai mellett a szocialista időszak tömegközlekedési és repülési kultúrájának vizuális jelölői is rendszeresen felbukkantak (MTB és ZiU trolibuszok, Ikarus járművek, Malév gépek). Az oldal második legjellemzőbb bejegyzéstípusa a Kádár-korszak

⁵³ A retró ironikusságát emeli ki például: Elizabeth E. GUFFEY: *Retro: The Culture of Revival*. Reaktion Books, London, 2006.

⁵⁴ O. RÊTI Zsófia: *Nekünk nyolcvan...* I. m. 37.

⁵⁵ A vizsgált Facebook-oldal 2025 szeptemberében megszűnt, majd rövid időn belül újrakezdte működését. A *Szocializmus hagyatéka* szerkesztőivel a kutatás során próbáltam felvenni a kapcsolatot, azonban nem tudtam elérni őket. A korábbi követőbázis demográfiai összetételére vonatkozóan ennek következtében nincsenek információim.

populáris kultúrájának, ezen belül leginkább a rajzfilm-, a játékfilm- és a zenei kultúra ikonikus elemeit remediatizálta (*Méző család, A nagy ho-ho-horgász, A tanú*, Bujtor István, Katona Klári, KFT, Edda stb.). Ezek egy része nyilvánvalóan a felhasználók gyerek- vagy tinédzserkori emlékeit hívhatta elő. Az elemzés során megkülönböztetett harmadik kategóriához sorolt bejegyzések az államszocializmus népszerű, zömmel hazai gyártású fogyasztási cikkeit jelenítették meg, különböző ízeket, illatokat és testérzeteket elevenítve fel ezzel (Egri Bikavér, Mecseki Itóka, Hubertus, Túró Rudi, élelmiszerboltokban kapható ízesített nyálóka, Irix bőrápoló szer stb.). Végezetül az oldal számos alkalommal osztott meg olyan fényképeket, amelyek egyszerűen csak egy felülnézeti perspektívájú látképet ábrázoltak egy frekventált, általában budapesti vagy Balaton-parti közterületről. A tárgyi és a tömegkulturális fókuszú tartalomtípusokat jól kiegészítve ezek a bejegyzések a korszak általános közérzetét és jellegzetes társadalmi miliójét közvetítették. Fontos megjegyezni, hogy a történeti periódus megjelenítése az oldalon egyszer sem kapcsolódott össze politikai személyiségekkel, kultuszépítési törekvések ennek megfelelően egyáltalán nem jelentkeztek.

A nosztalgia csoportként meghatározott *Kádár János Baráti Körben* zajló, fentebb jellemzett diszkurzív folyamatokhoz képest a *Szocializmus hagyatéka* komment szekcióit jelentősen más múltértelmezési viszonyulások határozták meg, bár a nosztalgikus vágyakozás jelei időnként itt is érzékelhetőek voltak. A hozzászólások ugyanakkor gyakran ironikusan tekintettek az államszocializmus különböző rekvizitumaira, sőt olykor kifejezetten kritikusak voltak a periódus politikai és tárgyi örökségével szemben („Ezen dolgoknak már akkor is jóval többre kellett volna kerülniük”; „Egy undor volt. Hangos, állandóan forralta a hűtővizet. Hamar túladtam rajta.”; „Tényleg élmény volt. Kiszállni belőle. Meg eladni.”; „Ipari hulladék volt mind.”). Bizonyos kommentekből a retró beszédmódjára általánosan jellemző múltértelmezési ambivalencia is kiolvasható volt („Ha reggel beindította valaki, az egész lakótelep felkelt! Ennek ellenére szép emlék!”). E diskurzusbuborékban a rendszerváltást megelőző évtizedek mediális nyomai tehát inkább csak egyszerű stilisztikai jelölő-

ként funkcionáltak, melyek a nostalgiaival ellentétben döntően nem a társas együttélés különböző hétköznapi, a kommunikatív emlékezet terrénumához tartozó szféráinak működését, hanem a szocialista korszak tárgyiasult kultúrájának egyes szeleteit idézték fel, miközben a kommentmezőt heterogén múltértelmezési beállítódások jellemezték.⁵⁶

Az államszocializmus emlékezetének karneváli nevetéskultúrája

A nostalgia és a retró beszédmódja mellett az államszocialista múlt társadalmi emlékezetének újfajta módon szerveződő nyilvánosságát a 2010-es évek közepétől egy rendkívül sajátos, a társadalmi normák átmeneti felfüggesztésén alapuló emlékezeti beszédmód is jellemezni kezdte. A populáris kultúra folklorisztikus műfajait gyakran meghatározó karnevalisztikusság a webkettes platformok részvételi közegében éveken keresztül az internetes mémgyártásban volt a leginkább tetten érhető. A humor, az ironia és a paródia eszköztárát változatosan alkalmazó felhasználók az újmédiás környezetben olyannyira intenzív nevetéskultúrát teremtettek, hogy a szakirodalmi értelmezések egy része Mihail Bahtyin klasszikusnak számító karneválelméletéhez nyúlt vissza, szembeállítva a hétköznapi konvencionális, „komoly” működésmódját és a szándékosan normasértő, szórakoztatási célú karneváli jelenségek folklorisztikus szféráját.⁵⁷ A kommunikáció neodurkheimi elméletéből kiindulva számos szerző e karnevalisztikusság rituális jellegét hangsúlyozta, ezzel összefüggésben a terápiás funkció, a szimbolikus felülkerekedés és a kollektív traumafeldolgozás lehetősége is felmerült.⁵⁸ Hogy az internetes mémgyártás kifejezetten alkalmas lehet különböző közösségi célok megvalósítására, azt a médiatudományi szak-

⁵⁶ A retró kapcsán a stilisztikai jelölő fogalmát használja: O. RÉTI Zsófia: *Nekünk nyolcvan...* I. m. 35.

⁵⁷ Lásd például: GLÓZER Rita: *Részvétel, média, kultúra...* I. m. 60–76.

⁵⁸ Lásd például: CSÁSZI Lajos: *A média rítusai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 162–187., GLÓZER Rita: A mémelmélet helye az újmédia kutatásában. *Apertúra*, 2016. ősz. Forrás: <http://uj.apertura.hu/2016/osz/glozer-a-memelmélet-helye-az-ujmedia-kutatasaban/> (Letöltve: 2025. 07. 12.).

irodalom szintén kimerítően bizonyította.⁵⁹ Az újmédiás műfajok műtfeldolgozásban játszott szerepének lehetősége a legkövetlenebb módon Gavriel D. Rosenfeld már hivatkozott 2015-ös könyvében vetődött fel, ám a kérdés egy időben más kutatók érdeklődését is felkeltette. Az izraeli illetékességű Liat-Steir Livny például humoros hatást keltő Hitler-paródiavideókat vizsgálva fogalmazta meg azt a tézisét, hogy a nácizmus hivatalos emlékezeti kultúrájának ellenpontozásával ezek a médiaszövegek a fiatalabb korosztályok műtfeldolgozási törekvéseit fejezhetik ki.⁶⁰

A múlton való szimbolikus felülkerekedés karnevalisztikus-ritualisztikus beszédmódja a 2010-es éves közepén a hazai internetes memkultúrában is jelentkezett. A *Szocialista Mémgyár* Facebook-oldalán ekkor egyetemista fiatalok olyan humoros hatású kép-szöveg kombinációk megosztásába kezdtek, melyek vizuális alapját egy Rákosi- vagy Kádár-korszakból származó fotó, humorforrását pedig egy fényképre írt szöveg jelentette. Egy hónappal az indulás után a *Szocialista Mémgyár*at már több mint tízezer felhasználó követte, majd ez a bázis dinamikusabban növekedett, hamarosan átlépve az ötven-, nem sokkal később pedig a százezres határt is. Az archív fotókból kiinduló kép-szöveg kombinációk mellett az egyetemista fiatalok gyors sikerét elsősorban azok az internetes mémek alapozták meg, melyek egy széles körben ismert mémsablon (*memetic photo*) remixelt, számos esetben Rákosi Mátyás vagy Kádár János arcképét is tartalmazó verzióját jelenítették meg.⁶¹ A kortárs kultúrát jellemző médiakonvergencia jegyében az adminisztrátorok a YouTube-ra és az Instagramra is regisztráltak, sőt egy webshopon keresztül

⁵⁹ Lásd például: MÁTYUS Imre: „Apu, mi az a *kék halál*?” – A képalapú internetes mémek mint a kollektív identitás elemeinek hordozói. *Apertúra*, 2016. ősz. Forrás: <http://uj.apertura.hu/2016/osz/matyus-apu-mi-az-a-kek-halal-a-kepalapu-internetes-memek-mint-a-kollektiv-identitas-elemeinek-hordozoi/> (Letöltve: 2025. 07. 12.).

⁶⁰ Liat STEIR-LIVNY: Is it OK to laugh about it yet? Hitler Rants YouTube parodies in Hebrew. *European Journal of Humour Research*, 2016/4. 105–121. DOI: <https://doi.org/10.7592/EJHR2016.4.4.steir>

⁶¹ A „memetic photo” fogalom Limor Shifman kifejezése, akinek internetes memkultúráról szóló monográfiájához lásd: Limor SHIFMAN: *Memes in Digital Culture*. The MIT Press, Cambridge–London, 2014. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/9429.001.0001>

népszerűségük monetizálására is kísérletet tettek. Az újmédiás márkaként felfutó *Szocialista Mémgyár* – sok más ilyen típusú márkához hasonlóan – fénykorát a 2010-es évek második felében élte. Az évtizedfordulót követően az egyetemi padsorokat elhagyó szerkesztők aktivitása fokozatosan alábbhagyott, a Facebook-oldal legutolsó bejegyzése 2023 augusztusában került ki. Az oldal szerkesztőivel készített interjúm tanúsága szerint a *Szocialista Mémgyár* fő követői bázisát a 16 és 26 év közötti életkori kohorsz, vagyis a rendszerváltás után született generáció jelentette.

Az újfajta módon szerveződő emlékezeti ökoszisztéma sokszólamúságát erősítő karnevalisztikus beszédmód alaposabb feltérképezése céljából az online terepmunka során egy szabadon kiválasztott egyéves periódus „mémtermését” vettem alaposabban szemügyre. Az egyéves ciklus kezdőpontja 2016. november 11., záródátuma pedig 2017. november 10. volt. Ebben az időszakban a nyilvános oldalra összesen 345 internetes mém került fel. Vizsgálati szempontjaimat az internetes mémek leírásának Istók Béla által kidolgozott elméleti modellje, illetve Ryan M. Milner mémtipológiája adták. Istók terminológiája szerint a tematikailag lazán kapcsolódó, többé-kevésbé azonos fogalmi körbe tartozó internetes mémek a digitális médiakultúrában különböző mémcsaládokba rendeződnek, az ezeken belüli differenciák pedig különböző mémsorokat hoznak létre. A mémsorokat az azok hasonlóságaért felelős szemiotikai állandók tartják össze, míg a sorok belső heterogenitását a szemiotikai változók biztosítják.⁶² Az egymásra rezonáló hétköznapi, vernakuláris kreativitásnak ugyanezt a logikáját Ryan M. Milner a *fixelty* és a *novelty* fogalompárjával fejezi ki.⁶³

Eredményeim alapján a szocialista mémek összességét a digitális kultúra egyetlen mémcsaládjaként azonosíthatjuk. A vizsgálati korpuszba kerülő tartalmak szinte kivétel nélkül az

⁶² ISTÓK Béla: Humoros vagy sértő? Az internetes mémek elmélete és gyakorlata. *Századvég*, 2018/1. 127–155.

⁶³ RYAN M. MILNER: *The World Made Meme: Public Conversations and Participatory Media*. Cambridge – London: The MIT Press, Cambridge–London, 2016. 85–86. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262034999.001.0001>

államszocialista múlt széles körben ismert toposzaira, anomáliáira és extremitásaira, a történelemoktatásban megjelenő ismeretanyag legelemibb pontjaira reflektáltak. A mémcsalád ugyanakkor különböző mémsorokra oszlott: tematikai szempontból leggyakrabban a kommunista eszmék ironikus magasztalása, a sztahanovizmus, a feketevágás, a fekete Volga, az Államvédelmi Hatóság működése, a nehézipar erőltetett fejlesztése, az államosítás kérdése, a kuláküldözés jelensége, valamint a hitelfelvétel témaköre került elő. Mivel a korszakot felidéző toposzok a legtöbbször a kortárs memkultúra vizuális környezetében jelentek meg, a történeti és a modern kontextusok összeütközése, az ebből következő inkongruencia már eleve humoros hatást keltett. A szocialista mémek beszédmódját ráadásul általában normasértő karnevalisztikusság jellemezte, ami elsősorban a tartalomlétrehozás során alkalmazott szerepjátékból következett. Ennek lényege az volt, hogy a „mémgyárosok” egy hithű, az ideológiai frazeológiát kiválóan ismerő kommunista elképzelt nézőpontját vették fel, és az internetes mém tartalmi üzenetét ebből a perspektívából fogalmazták meg. E praxis idézőjelező ironikusságát a szerkesztők által következetesen használt „elvtársak” megszólítás is erősítette. A történelmi személyiségeket tekintve a vizsgált szövegkorpuszban a legtöbbször Rákosi Mátyás tűnt fel, őt Kádár János követte. A kommunista vezetők körül a parodisztikus kultuszépítés jelei mutatkoztak. Formai szempontból a szocialista mémeket a halmazott állóképek, a feliratos állóképek, a manipulált képek és a makrók túlsúlya jellemezte.⁶⁴

Meglátásom szerint a *Szocialista Mémgyár* most ismertett beszédmódja a 2010-es évek közepétől elsősorban annak a rendszerváltás után születő, posztmemlékezeti generációnak a műtfeldolgozási törekvéseit artikulálta, amely számára az államszocialista periódus már történelmi adottság, a 20. századi múlt közoktatásban is megjelenő fejezete volt.⁶⁵ A történelemórá-

⁶⁴ Az internetes mémek Ryan M. Milner által megkülönböztetett alműfajaihoz lásd: MÁTYUS Imre: I. m.

⁶⁵ A posztmemlékezeti generáció kifejezést Marianne Hirschtől veszem át. A fogalomhoz lásd: Marianne HIRSCH: The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 2008/1. 103–128. DOI: <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>

kon megismert toposzok újmédiás környezetben való humoros remediátizálása e nemzedék körében rendkívüli és hirtelen népszerűsége tett szert. A sikerhez vélhetően az is hozzájárult, hogy az online térben jelentkező karneváli beszédmód ironikusan a hivatalos emlékezeti kultúra államszocialista múltra vonatkozó, gyakran instrumentalizált hatalmi diskurzusait is ellenpontosította. Hogy igazoljam a posztmemlékezeti generációs jelleggel kapcsolatos tézisemet, a *Szocialista Mémgyár* saját kezelésű, több mint tizezer tagot számláló Facebook-csoportjában, a *Népköztársasági Pártirodában* korábban egy kérdőíves kutatást is végeztem. Az eredmények egyértelműen megerősítették a feltételezéseimet: az adatközlők átlagéletkora 19 év volt, a 209 kitöltőből 197 a rendszerváltást követően született. A szocialista mémek karneváli, a társadalmi elvárásokat átmenetileg felfüggesztő beszédmódként való értelmezését támogatja, hogy a válaszadók zöme mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakot alapvetően negatív történeti periódusként értékelte, bár a Kádár-nosztalgia jelensége a fiatalok között is érzékelhető volt. Az empirikus úton szerzett adatok is abba az irányba mutatnak tehát, hogy a *Szocialista Mémgyár* kulturális funkcióját a katasztrófaviccek Császi Lajos által leírt ritualisztikus szerepével rokoníthatjuk: „A katasztrófaviccek [...] átmeneti rítusok liminális szakaszát alkotják, amelyek a fájdalom és gyász utolsó – karneváli – fázisát jelentik. Nemhogy nem akarják védeni többé azt, ami elveszett, hanem szándékosan felnagyítják és kigúnyolják a korábbi állapot gyengeségeit, ellentmondásait, és a nevetésen keresztül segítenek végleg eltávolodni azoktól, hogy az emberek a katasztrófa utáni új helyzetbe mint megváltoztathatatlan adottságba tudjanak beletörődni.”⁶⁶

Összegzés

Írásom fő célkitűzése az volt, hogy megvilágítsa az emlékezetkutatás és a médiatudomány interdiszciplináris kapcsolódásának elméleti és gyakorlati lehetőségeit. A tanulmány első felében

⁶⁶ CSÁSZI Lajos: *A média rítusai*. I. m. 164.

az emlékezeti nyilvánosság mindenkori formálódását különböző médiatörténeti változásokkal hoztam összefüggésbe, majd a digitális médiatechnológiák által meghatározott új emlékezeti ökoszisztéma jellemzésére és fogalmi megragadására tettem kísérletet. Andrew Hoskins és Amit Pinchevski nyomán amellett érveltem, hogy a nyilvánosságtereket személyre szabottan elrendező algoritmusoknak és a webkettes platformok technológiai sajátosságainak megfelelően ez az ökoszisztéma különböző emlékezeti diskurzusbuborékokra oszlik. Bár a társadalmi emlékezet területét feltételezhetően mindig is heterogén műtértelmezési beállítódások jellemezték, ez a sokszólamúság az alulról szerveződő emlékezeti beszédmódoknak teret nyújtó digitális médiaplatformok működése révén minden korábbinál láthatóbbá vált.

Az elméleti és a módszertani vonatkozások tisztázása után a magyarországi államszocializmus társadalmi emlékezetének néhány online beszédmódját vizsgáltam meg. Az emlékezetkutatás gyakran használt terminusait alkalmazva megállapítható, hogy míg a nosztalgia beszédmódja inkább a kommunikatív, addig a retró beszédmódja már inkább a kulturális emlékezet kategóriájához sorolható, a mindezekkel szemben megfogalmazódó karneváli beszédmód pedig az államszocialista múlt történelemmé válását jelezheti.⁶⁷ A kutatás jövőbeni folytatását illetően két irányvonal is hangsúlyossá válhat. A digitális etnográfia segítségével egyfelől érdemes lenne kitágítani az emlékezeti beszédmódok halmazát, hiszen a tanulmányban vizsgált diszkurzív jelenségek mellett természetesen más, akár ideologikusabb vagy lokálisabb fókuszú beszédmódok is reflexió tárgyává tehetők. A nosztalgia, a retró és a karnevalizáció esetében másfelől a nemzetközi összehasonlítás perspektívája is izgalmas eredményeket hozhatna, ezek az emlékezeti beszédmódok ugyanis vélhetően ugyanúgy fellelhetők az egykori szocialista blokk más régióiban is.

⁶⁷ Kommunikatív emlékezet, kulturális emlékezet és történelem megkülönböztetéséhez lásd: Jan ASSMANN: I. m. 43–56.

BODOVICS ÉVA**Felejtethetlen?****19. századi budapesti árvizek emlékezete**DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.6>

Az emlékezet működése nagyon különös; sokat tudunk már róla, de még nem mindent. Tudjuk például, hogy helyhez kötődik (miként azt Pierre Nora is hangsúlyozta),¹ legyen az konkrét, például egy emlékmű, egy sír, vagy csak egy utca, tér stb., amit fel tudunk idézni, vagy elvont, például az újságok hasábjai, egy költemény vagy éppen egy dal, amelyhez újra és újra „visszatérve” megemlékezhetünk. De azt is tudjuk, hogy a különböző érzékszerveink által észlelt valóságrészletek eltérő módon rögzülnek. Az orrunk által érzékelt illatok és szagok jutnak a legkönnyebben emlékeink közé, hiszen az agyban lévő szaglóközpont összeköttetésben van az amigdalával, amely az emlékek és érzelmek koordinálásáért felelős limbikus rendszer része, ellenben a tapintás, a hallás vagy a látás során megélt külvilág csak többszörös áttételek útján jut el az agyig. Ennek ellenére emlékeink többsége nem szagfoszlányokban, hanem képekben rögzül, az illatok legfeljebb segítik előhívni a mélyen elraktározott múlt képeit. Éppen ezért nagyon fontos, hogy azokat a dolgokat, amelyeket meg akarunk hosszan jegyezni, vizuálisan is leképezzük. Rajzoljuk, fessük, fényképezzük le, készítsünk róla domborművet, szobrot. Az emlékezésre méltó történeti események többségéről is készült valamilyen vizuális emlékeztető, amely, ha nem is a teljes történetet mesélte el, igyekezett megragadni annak

¹ Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3. 142–157.

központi pillanatát, hogy *pars pro toto* módon magába sűrítse az eseményt. De valójában ez a fajta részletmesélés áll a legközelebb az emlékezet valódi működéséhez, nem pedig a filmhez hasonló folyamatos elbeszélésmód, bár még a filmben is vannak ugrások, hiszen emlékképeink fragmentáltak, véletlenszerűen felbukkanó emlékfoszlányok, amelyek annál kevésbé képesek összeállni egy történetté, minél drámaibb, nagyobb sokkhatású eseményre kívánunk emlékezni. Éppen ezért a traumából való felgyógyulás egyik eszköze lehet, ha ezeket a szilánkos emlékképeket egy történetbe ágyazzuk.

A katasztrófákról készült elbeszélések egyszerre több funkciót is betöltenek. Nemcsak az adott esemény megtörténtét rögzítik, dokumentálják, hanem az emlékképek történetbe ágyazásával hozzájárulnak a trauma feldolgozásához is, mivel csak a történetként elbeszélte eseményeket tudjuk beilleszteni az életünkbe, elfogadva ezáltal a veszteséget.² Emellett az elbeszéléseknek kiemelten fontos szerepe van a katasztrófákkal kapcsolatos tudás generációk közötti átörökítésében, azaz az emlékezésben. A nyomtatás széles körű elterjedése előtt a szerencsétlenséget átélt személyek újra és újra előadott elbeszélései segítettek felszínen tartani azt a tudást, amely lehetővé tette a közösség túlélését: mik a katasztrófa előjelei, hogyan készülhetünk fel rá, mit tegyünk és mit ne tegyünk, mik lehetnek a következmények, milyen adaptív technikákat alakítsunk ki a károk csökkentése érdekében stb. A vízszint magasságát jelző – hidakra, épületekre elhelyezett – jelek, vagy a védőszenteknek emelt szobrok hasonló funkciót töltenek be: az állandó veszélyre figyelmeztetnek.³

A katasztrófaikutatásban használt kifejezés, a „katasztrófa-hézag” vagy „katasztrófaszünet” (*disaster gap*) akkor áll elő, ha két súlyos szerencsétlenség között olyan sok idő telik el, hogy a

² PINTÉR Judit Nóra: *A nem múltó jelen. Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 32–84.

³ Az árvizek tárgyi emlékeiről lásd Michael KEMPE: „Mind the Next Flood!” *Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present. The Medieval History Journal*, 2007/1–2. 327–354. DOI: <https://doi.org/10.1177/097194580701000212>; Christian PFISTER: „The Monster Swallows You”. *Disaster Memory and Risk Culture in Western Europe, 1500–2000. RCC Perspectives*, 2011/ 1. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.5282/rcc/5583>

veszélyeztetett közösség tagjai elfelejtik a korábbi esemény tanulságait. Ez különösen az írott kultúrával nem rendelkező közösségek esetében gyakori, de nem példa nélküli modern világunkban sem. Ha valamilyen oknál fogva egy katasztrófa feledésbe merül, emléke csak rövid ideig marad fenn, akkor a közösség megfedkezik az állandó veszélyhelyzetről, és olyan életmódot folytat (például katasztrófaveszélyes helyeken való építkezés, mentési eszközök és vészforgatókönyv hiánya stb.), amely a szerencsétlenség újbóli megtörténtekor tragikus következményekhez vezethet. Éppen ezért az emlékezetnek és az átörökölt elbeszéléseknek kulcsfontosságú szerepük van abban, hogy egy közösség rezilienssé váljon a természeti csapásokkal szemben.

Az emlékezet működésének ezen alapvető jellemvonásait a katasztrófák emlékezetének vizsgálatakor is érdemes figyelembe venni: megvizsgálni a konkrét és szimbolikus emlékhelyeket, kiemelt figyelmet fordítani a vizuális „emlékművekre”, valamint az eseményről készült verbális és vizuális narratívákra.⁴

Tanulmányomban három 19. századi budapesti árvíz (1838, 1875, 1876) emlékezetét elemzem annak érdekében, hogy válaszot kapjak a következő kérdésekre:

Hogyan emlékeznek az árvizekre a nevesebb évfordulókon?

Változik-e az árvizekről folyó diskurzus az idő során?

Mi az, ami segíti, és mi az, ami gátolja egy természeti szerencsétlenség emlékének fennmaradását?

Az elemzéshez olyan forrásokat használok, amelyeket a szerzőik a publikumnak szántak: újságcikkek, tudományos művek, vizuális reprezentációk, illetve a kiadott egodokumentumok. Valamennyi felsorolt forrás hozzájárult az eseményekről szóló diskurzus kialakulásához és formálódásához. Tehát most nem a személyes, hanem a közösségi emlékezetre kívánok fókuszálni, ami életben tartja egy-egy esemény emlékét. A tanulmánynak

⁴ A katasztrófák emlékezetének kutatásához lásd Michael KEMPE: I. m.; Christian PFISTER: I. m.; Christian ROHR: Disaster Memory and 'Banished Memory': General Considerations and Case Studies from Europe and the United States (19th–21st Centuries). In: Hanneke VAN ASPEREN–Lotte JENSEN: *Dealing with Disasters from Early Modern to Modern Times: Cultural Responses to Catastrophes*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2023. 315–338. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.3610951.18>

nem célja e drámai események kapcsán megjelent valamennyi vizuális vagy verbális közlést és emléktárgyat elemzés alá venni, mivel az jelentősen meghaladná ezen írás kereteit, hanem csupán a legfontosabb évfordulókra koncentrálni vizsgálom, hogyan alakult e három árvíz emlékezte az évek során. A jeles jubileumok kiemelése révén nemcsak határt szabhatunk a vizsgálhatatlan mennyiségű forrásoknak (különösen az 1838. évi árvíz esetében), hanem rámutathatunk azokra az idők során kanonizálódott elemekre, amelyek a megemlékezések alkalmain újra és újra visszatérnek.

A kollektív emlékezetnek Jan Assmann két formáját különböztette meg: a kommunikatív emlékezetet, amelynek időhatára nyolcvan-száz év, és a kulturális emlékezetet, amikor mintegy száz év elteltével – a szemtanúk halála után – immár a kultúra kiemelt hordozói (papok, művészek, tudósok) közvetítik az esemény emlékét, így az irányítottná válik. A visszaemlékezések helyét átveszik a tudományos elbeszélések. Hogy ez valóban így működik-e, annak megvizsgálására kiválóan alkalmasak az itt bemutatásra kerülő árvizek, amelyek esetében már bőven eltelt a kritikus száz év.⁵

A legrégebbi és egyben a legsúlyosabb árvíz 1838-ban történt, amikor még az egyesítés előtti ikerfővárost, Pestet és Budát érte a rendkívüli természeti csapás. Az 1838 januárjától lassan kibontakozó jeges árvíz romba döntötte az akkori főváros, különösen a pesti oldal nagy részét, és százötven körüli áldozatot is követelt. Az utcákat napokig jéghideg víz borította, amelyben az agyagból épült házak egymás után omlottak össze. Ez a nagymértékű pusztulás tette lehetővé, hogy kiépülhessen a modern kori főváros számos, máig látható reprezentatív épületével.⁶

⁵ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford.: Hidas Zoltán. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2004. 51–55.

⁶ Vö. LÁSZLÓFFY Woldemár: Az 1838-i árvíz és a Duna szabályozása. *Vízügyi Közlemények*, 1939/1. 39–64.; ASZTALOS Miklós: Az árvíz története. In: NEMETHY Károly (szerk.): *A pest-budai árvíz 1838-ban*. Székesfőváros Községe, Budapest, 1938. 1–166.; NAGY Lajos: Budapest története 1790–1848. In: KOSÁRY Domokos (szerk.): *Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 255–306., különösen 293–306.

A másik két árvíz gyors egymásutánban zajlott le 1875-ben és 1876-ban. 1875-ben egy tojás nagyságú jégesővel kísért nyári felhőszakadás okozott roppant pusztítást a főváros budai oldalán, teljes mértékben tönkretéve a hegyoldalra felfutó szőlőültetvényeket. A heves esőt követően a csapadékot a domboldalról elvezető úgynevezett Ördög-árok, amelyet szeszélyes vízjárása miatt neveztek el így, oly mértékben megduzzadt, hogy azon a részen, ahol már kőboltozattal befedve, a föld alatt folydogált, a víz áttörte a boltozatot, romba döntve ezzel az időközben ráépült házakat. A szerencsétlenségben harminchárman haltak meg.⁷

Ugyanezen év telén jelentős mennyiségű csapadék hullott, melyet erős hideg kísért. Így januárban a Dunán nagymértékű jegesedés indult, s félő volt, hogy 1838-hoz hasonlóan jégtorlasz képződik, és a folyó kiönt. Ezért már a kezdetektől nagy figyelemmel kísérték a jégzajlást, s időben megtették az előkészületeket. Ennek volt köszönhető, hogy amikor február 25-én a Duna kilépett a medréből és elöntötte előbb a budai, majd a pesti oldalt is, az ingó- és ingatlankárokon kívül emberélet nem esett áldozatul. Az áradás csak március 18-ra vonult le, tehát jó három hónapig készültségben tartotta a városvezetőket és a lakosokat a 19. század második legnagyobb árvize. Ily módon az 1876. évi árvíz több ponton is az 1838. évihez hasonlítható, ami egyébként a korabeli beszámolókból is sokszor megjelenik.

⁷ PERCEL Olivér: Borzalmak éjszakája. Az 1875. június 26-i budai árvíz és következményei. In: KÖVÉR György–SOMORJAI Szabolcs–KISS Zsuzsanna–KOLOH Gábor (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023. 45–67.; BODOVICS Éva: Együtt a bajban. Hatósági válságkezelés az 1875. és 1876. évi budapesti árvizek alatt. In: BODOVICS Éva–ESZIK Veronika–VADAS András (szerk.): *Környezet és társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 37. konferenciájának kötete*. Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület–Liceum Kiadó, Budapest–Eger, 2025. 141–162.

A nulladik évforduló

Az emlékéllítés általában már a szerencsétlenség évében elindul az árvíz narratívák megfogalmazásával, legyen szó írott vagy vizuális narratívákról. E narratívák elsődleges funkciója, hogy elbeszéljék, dokumentálják a történeteket, azaz rögzítsék a tényeket. Ez a folyamat azonban egyáltalán nem objektív módon zajlik, hiszen az, hogy mi kerül be egy-egy történetbe, nagyon is függ a szerző személyétől. Már az sem evidens, hogy hol kezdődik a történet, honnan kezdjük el mesélni az árvíz történetét. A legtöbb történet az okok felsorolásával indult, tehát a történet-mesélőnek meg kellett határoznia – saját vagy a közösség megítélése szerint – a szerencsétlenség okait. Ez pedig korántsem egyértelmű, hiszen az okok attól függően változhatnak, hogy milyen módon kívánjuk értelmezni az eseményt, hová szeretnénk kifuttatni a történetet. A vizsgált árvizek esetében valamennyi korabeli elbeszélés a természeti tényezők (a soha nem látott vihar és a rendkívüli nagy mennyiségű eső az 1875. évi árvíz esetében, illetve a szokatlan hideg, az emlékezet óta nem tapasztalt áradás az 1838-as és az 1876-os árvíz esetében) felsorolásával indít, jelezve, hogy olyan esemény van kibontakozóban, amely rendkívül szokatlan, s bizonyos módon váratlan is – azaz képzelenség védekezni ellene. Az emberi tényezőkről – az árvizeket elősegítő mulasztásokról – nem, vagy egészen ritkán esik szó.

Az 1838. évi árvíz elbeszélései közül máig alapműnek számít Trattner János összefoglaló műve, amely nem arra törekedett, hogy egy szubjektív elbeszélést nyújtson a történetekről, hanem hogy még az árvíz évében – a friss emlékek birtokában – rögzítse a legfontosabb tényeket.⁸ Emellett számos hosszabb-rövidebb újságcikk is megjelent nem sokkal az áradás levonulása után.⁹ Míg az 1870-es évek árvizei az 1838. évi árvízhez mérték magu-

⁸ TRATTNER János: *Jégszakadás és Duna kiáradása Magyarországon 1838. évi bőjt más haván. Hivatalos adatok és önszemlélete szerint német nyelven irratott.* Ny. Gyurián és Bagó, Buda, 1838.

⁹ *Nemzeti Újság*, 1838. március 21. 169–171.; NOVÁK Dániel: I. Dunaáradás. *Hasznos Mulatságok*, 1838. március 28. 185–189.; NOVÁK Dániel: Dunaáradás 1838-ban, s ez iránti technikai észrevételek. *Hasznos Mulatságok*, 1838. május 9. 281–287.; Rémitő vízáradás. *Regélő*, 1838. március 22. 174–176.

kat, addig az 1838. évinek – értelemszerűen – egy korábbi nagy áradásban kellett megtalálnia a viszonyítási pontot. Ez az 1775. évi árvíz lett.¹⁰ Az elbeszélések kezdete általában a március 13-i gátszakadás, de némelyik kitér az előkészületekre (mint a töltés-építés) is. Említik a figyelmeztetési rendszert (ágyulövés, harangkongás), a város elöntésének lépcsőit, a vízállások magasságát, a házak összedülését, a károkat (csak becslés szintjén), a szárazon maradt helyeket, a mentésben résztvevőket¹¹ és az adományokat.

Az 1875. évi felhőszakadásról csak az újságokban találunk leírásokat a szerencsétlenség évében. A *Fővárosi Lapok* újságírója – pestiként – csupán hallomásból számolhatott be a budai villámárvívről, ezért cikkében a pusztítás leírására koncentrált elsősorban, a történeteket egészen szűkszavúan foglalta össze:

Kilenc órakor kezdődött a rácváros veszedelme. A vérmezőről omló víz, egyesülve a svábhegyivel, hamar végezte a kegyetlen munkát. A hosszú utcában vagy tizennégy ház omlott be a víz nyomása alatt, az ördög árkánál. Sokan veszték oda.¹²

A hosszan elnyúló 1876. évi árvíz kevésbé adott lehetőséget az elbeszélések megjelentetésére, hiszen a fővárosiak és a távoli olvasók a napi- és hetilapok részletes tudósításai alapján napról napra, olykor akár percre pontosan követhették az eseményeket, így nem volt szükség arra, hogy összefoglalják számukra a történeteket.¹³ A nagy kiterjedésű áradás azonban felelevenítette 1838 emlékét.

¹⁰ A korábbi árvizek felsorakoztatása visszatérő témaként jelent meg az 1838. évi árvíz sajtójában, ezzel is jelezve, hogy nem volt hozzá hasonló mértékű árvíz és pusztulás, ameddig csak ember visszaemlékezhet (jellemzően a 18. század elejéig). Lásd például: Pesti áradások. *Regélő*, 1838. április 12. 222.; PATACHICH József: Pesti víz-áradások a belvárosban... a Budán felállított nádori vízmérték után számítva. *Regélő*, 1838. június 17. 374–375.; NOVÁK Dániel: Vízáradási jegyzetek. *Regélő*, 1838. január 21. 46–48.; Budapesti áradások egy század óta. *Századunk*, 1838. április 26. 271–272.

¹¹ Általában József nádort és fiát, István főherceget emelik ki, de némelyik elbeszélésben Wesselényi Miklós is feltűnik.

¹² K.: Dies irae. *Fővárosi Lapok*, 1875. június 29. 660–661.

¹³ Az összefoglaló elbeszélésekre inkább a ritkábban megjelenő hetilapok olvasói lehettek kiéhezve. Lásd például ISMERETLEN SZERZŐ: Az árvíz Budapesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. március 5. 150–151.

Mindenki azt hitte, hogy a katasztrófa kikerülhetlen. A babona is elővette piaci számítását, mondván: kétszer 38 anynyi, mint 76, s mivel most 76-ban élünk, olyan árvízünk lesz, mint volt 38-ban.¹⁴

A mostani árvíz alkalmából természetesen élénken fölmerült az 1838-ki, a mostaninál sokkal végzetesebb árvíz emlékezete. Nagyön' sokan vannak, a kik az akkori veszedelmet is látták s még előszóval mondhatják el a mai nemzedéknek. Mai számunkban közlünk rajzokat az 1838-ki katasztrófáról is [...].¹⁵

A verbálisakkal szemben a vizuális narratívák nem kísérelték meg folyamatszerűen – például képregény módjára – bemutatni a történéseket, inkább a centrális pillanat megragadására törekedtek. 1838-ban a grafikáé volt a főszerep, de az esemény után festmények is készültek például Barabás Miklós vagy Kettle Károly jóvoltából. Itt kell megemlítenünk azt a két fogadalmi festményt is, amelyek az árvíz borzalmából való megmenekülésnek állítottak emléket. Az egyiket a bécsi származású óbudai polgár, Johann Hainz készítette vagy készítette a máriaremetei Szűz iránti hálából, míg a másikat egy józsefvárosi majoros vagy birkásgazda rendelhette meg Warschag Jakab pesti festőtől.¹⁶ Bár Hanz festménye ma a Budapesti Történeti Múzeum tulajdonában van, valószínű, hogy eredetileg valamelyik templomnak szánhatták,¹⁷ s ily módon a közönség is láthatta. Mindkét festmény menekülési jelenetet ábrázol, többé-kevésbé azonos képi elemekkel (csónak/tutaj, batyut vivő emberek, vízen úszó jégtáblák stb.). Az alapvető különbség a két kép között az, hogy míg Hainz festménye közösségi eseményként ábrázolja az árvizet (több személy a képen, jól felismerhető óbudai épületek), addig Warschag egyetlen pesti család – valószínűleg a megrendelő családjának – menekülését örökítette meg. Ugyanakkor mivel sem a

¹⁴ K.: A rémület hete. *Fővárosi Lapok*, 1876. február 29. 225.

¹⁵ ISMERETLEN SZERZŐ: I. m.

¹⁶ A két mű művészettörténeti bemutatásáról lásd SCHOEN Arnold: Az 1838. évi árvíz ismeretlen ábrázolásai. *Magyar Művészet*, 1938/10. 315–318. Hainz festményét és más óbudai árvízi forrást Létay Miklós ismertette az árvíz 150. évfordulója alkalmából. LÉTAY Miklós: Árvíz Óbudán 1838-ban (A katasztrófa 150. évfordulója). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 24. (1991). 17–26.

¹⁷ Warschag festménye a pesti Szent Rókus-kápolnában található.

család, sem a képen látható épület nem visel egyedi vonásokat, nem beazonosítható, ezért bármelyik szemlélő – aki átélte az árvizet – azonosulni tudott a jelenettel.

1875-ben és főként 1876-ban a festők, grafikusok mellett már a fényképészek is tevékenyen kivették részüket az esemény megörökítéséből. Klósz György fennmaradt képei az 1875. és 1876. évi árvízről máig nevezeteseek. Budapest fényképésze jól tudta, hogy az árvizeket legjobb madártávlatból fényképezni, ahonnan jól látszódik a víztömeg és vele együtt a pusztítás kiterjedtsége, ezért sok magaslati felvételt készített. De azzal is tisztában volt, hogy az emberek kíváncsiak a drámai pusztulás látványára, és hogy a részletek csak közelről mutathatók meg igazán, ezért több részletfelvételt is készített (lásd 1. és 2. kép). Fényképeit a nagyobb élmény érdekében sztereóképként (térfénykép)¹⁸ árusította.¹⁹

1. kép. Klósz György sztereófotója az 1876-os árvízről.
(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény)

¹⁸ A térfénykép olyan kettős fénykép, amelynek két felét két szemmel egy időben szemlélve térhatású képet látunk. Térélményt kizárólag sztereónézőn vagy sztereó vetítőn keresztül nyújtanak.

¹⁹ Egy, a *Fővárosi Lapok*ban megjelent cikkből ismeretes, hogy Klósz az 1878. évi egri és miskolci árvízről készült sztereóképeit a hatvani utcai fényképkerakóban állította ki árusítási céllal (a bevétel egy részét a károsultak kapták). Ez alapján feltételezhetjük, hogy korábban is hasonló okból készítette árvízi felvételeit. *Fővárosi Lapok*, 1878. szeptember 12. 1016.

2. kép. Klösz György felvétele az Ördög-árokra épült összedőlt házakról. (A fotó eredeti megjelenési helye: *Budapest*, 1966/4.)

A fotográfia egy teljesen új elbeszélésnyelvet hozott magával, amelynek drámaisága nem a grafika érzelmdús, mozgalmas ábrázolásmódját viszi tovább, hanem a statikus, nyugalmat sugalló beállítás és a történetek közötti feszültség jelenti a drámát, ugyanis az áradást, az elöntést nem látjuk, csupán annak nyomait: tehát a hiányban érhető tetten a dráma, maga az elbeszélés.²⁰

Ezek az elbeszélések a későbbi évfordulók során újra és újra visszatérnek, új elemekkel gazdagodnak, míg mások kikerülnek belőlük, s végül kanonizálódnak, szinte szó szerint ismétlődnek, még akkor is, ha a valóság erre rá is cáfolt. A képek is kanonizálódnak, azaz időről időre ugyanazok az illusztrációk társulnak egy-egy írott elbeszéléshez. Ennek a folyamatnak a nagy része

²⁰ A katasztrófa-fotográfiáról lásd BODOVICS Éva: A pusztulás képei. *Katasztrófa-fotográfia a 19. század második felében. Korall*, 73. (2018) 18–43.

egy éven belül lezajlik, így mire elérkezik az első évforduló, sokszor már rögzül az esemény narratívája, annak minden elemével együtt. Ezek az elbeszélések lesznek a későbbi visszaemlékezések alapvető forrásai, illetve az elbeszélésmód példái.

Az első évforduló

Az első évfordulónak sok esetben nincs nyoma a sajtóban, mivel egy kiterjedtebb csapás után ilyenkor még általában tart a romeltakarítás, s nem a megemlékezés a legfontosabb a károsult közösség számára. Ráadásul, ha van is valamilyen utalás az egy évvel korábbi eseményre, az nagyon szűkszavú, hiszen a szerző abból indul ki, hogy mindenki jól emlékszik a történetekre, nem szükséges újra elmondani.

Az 1838-as árvíz esetében az első évfordulón hálaáldozatokat, imádságokat és beszédeket tartottak valamennyi egyházban március 14–16. között,²¹ s két rövid cikk is megjelent a *Jelenkorban* és a *Hírnökben*,²² lényegében azonos tartalommal. A cikkek szerzői (szerzője?) feltámadásként értelmezték a szerencsétlenség óta végbement helyreállítást, következésképpen az árvíz – kimondatlanul is – a halált jelentette a főváros számára. Bár itt keresztény jelképként jelenik meg a feltámadás, de párhuzamot vonhatunk a hamvaiból feltámadó Főnix allegóriájával is. Az is egyértelmű, hogy ez a metafora – a feltámadás – az elmúlt időszak végleges lezárását feltételezi, aminek az árvíz vetett végét, hogy egy reményteli korszak, egy új élet indulhasson.

Mindkét cikk említést tett Albach Szaniszló (eredeti nevén Albach József, 1795–1853) ferences szerzetes hálaadó írásáról, amely tizenháromezer nyomtatott példányban jelent meg. A *Jelenkor* lábjegyzetben közölte is az írást. A szerzetes Isten akarataként értelmezte az árvizet.

²¹ *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1839. március 16. 165.

²² *Jelenkor*, 1839. március 20. 1.; *Hírnök*, 1839. március 25. 2.

Elmúltak azok [a szenvedés és aggodalom napjai], és minem [sic!] panaszkodunk. Hisz, Te tudod egyedül, mi valóban szükséges, 's mi válik javára mindenkor mindegyikünknek. Dicsérünk megnyugott [sic!] és alázatos szívvel! Habár nagy és nehéz volt a' csapás, de segélyed is közel vala. Itt is megmutatád, o Urunk'! hogy rémíteni tudsz, de vigasztalni is; kezdeni, de annak idején végezni is.²³

Érdekes módon az árvíz mint büntetés narratíva nem jelenik meg az írásban, noha erre több bibliai párhuzam is kínálkozna. Ennek oka talán az lehet, hogy Albach írása nem tekinthető valódi történetnek,²⁴ nem beszéli el az árvizet, csupán kísérletet tesz a történetek értelmezésére, s Istenhez fohászkodva egy jobb jövőben bízik, amikor azt írja, hogy „Hisz a' Te kezeidben az idő pusztításai nem egyebek, mint átmenet nagyobb tökélyre. Hadd teljesüljön rajtunk e' szent cél [...]”.²⁵ Kifejezi tehát bizodalmit, hogy valami jó következik majd a csapás után, amit az isteni akarat tudatosan küldött a főváros lakosságára. A szerzetes a könyörgés végén áldást kér azokra, akik segítettek a bajban.

Az egyházi szövegek mellett az árvíz egy történeti munkába is bekerült az első évfordulón. Patachich József *Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról* című munkájában nem bocsátkozik részletekbe az árvizet illetően, mint írja: „Milly nagy, milly káros, milly veszedelmes volt az 1838-ik évi víz áradás, az még mindjájunknál [sic!] friss emlékezetben vagyon, nem is kívántam annak bővebb leírásába ereszkedni, hanem csak némely adatokat róla a' jövődőségnek feljegyezni.”²⁶ Az itt közölt vízállási, ingatlankár, s az elhunytak számára vonatkozó adatok a későbbi írásokban is visszaköszönnek, ami Patachich munkájának széles körű ismeretére utal.

Az 1875. évi események kapcsán egy évvel később csak annyit olvashatunk a lapokban, hogy a szerencsétlenségben összedőlt

²³ *Jelenkor*, 1839. március 20. 1.

²⁴ Arisztotelész szerint teljes történet az, amelynek van kezdete, közepe és vége. ARISZTOTELESZ: *Poétika*. Ford.: SARKADY János. Kossuth Kiadó, Budapest, 1992. 16.

²⁵ *Jelenkor*, 1839. március 20. 1.

²⁶ PATACHICH József: *Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról*. Trattner-Károlyi Nyomda, Pest, 1839. 45.

házak időközben újjáépültek, melyekbe a lakosok visszatértek. Emellett készült egy nem túl sikeres bohózat *Utazás az Ördög-árok alatt* címmel, amelynek cselekménye egyáltalán nem kapcsolódott az árvízhez, valószínűleg inkább csak az Ördög-árokra irányuló figyelmet próbálta kihasználni.²⁷

Az 1876. évi árvíz első évfordulójára egy leíró összegzés jelent meg a *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiájának* második kötetében²⁸ a dunai–tiszai árvizekről. Ez a budapesti eseményt tágabb kontextusba helyezte, megfosztva ezzel az egyediségétől, rendkívüliségtől, s helyette egy szélesebb jelenség legjelentősebb, de nem egyedüli láncszeme lett. Ezt azért érdemes kiemelni, mert 1838-ban, amikor szintén a teljes Duna-szakaszon áradások voltak, lényegében csak a pest-budai maradt meg az emlékezetben, a többi elhalványult, s a tágabb kontextus megteremtésére csak a későbbi megemlékezéskor került sor. Továbbá azért is figyelemre méltó ennek az elbeszélésnek a megszületése, mert habár maga az árvíz leírása nem tudományos – csak az eseményeket és az adatokat rögzíti minden elemzés nélkül –, maga a kötet viszont, amelyben megjelent, tudományos (honismereti) céllal született meg. Assmann szerint viszont az ehhez hasonló, tudósok által közvetített emlékezet inkább csak az esemény után száz évvel szokott megjelenni, amikor már a következmények ismeretében nagyobb a rálátás a hajdan volt szerencsétlenségre.

A tizedik évforduló

Az árvizek tizedik, első kerek évfordulóján még mindenki jól emlékezett a szerencsétlenségekre, ugyanakkor már kellő idő telt el ahhoz, hogy rá tudtak mutatni a következményekre, és tágabb kontextusban értelmezhatték az eseményt.

²⁷ Ellenőr, 1876. augusztus 15. 3.; A Hon, 1876. augusztus 14. 2.

²⁸ GALGÓCZY Károly: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Történelmi, föld-, s természetrajzi, közhatósági, társadalmi, nemzetgazdasági, régi és újkori leírás. Második rész: a megye jelene általában.* Weizsmann Testvérek, Budapest, 1877. 90–97.

Az 1838-as árvíz tízéves évfordulója egybeesett az Európán végigfutó polgári forradalmi hullámmal, amely Magyarországon 1848. március 15-én vette kezdetét. A sajtó azonnal párhuzamot vont a Duna és a nép árja között, mondván, mindkettő eltörli a múltat, s helyette – remélhetőleg – valami jobbnak készíti elő a terepet. Ráadásul az árvízre való emlékezés apropóját nemcsak ez a metaforikus kapcsolat adta, hanem az is, hogy a Duna 1848 tavaszán is áradt.

Élénken emlékezünk márczius tizenötökére (1838), midőn e folyam kitört a türelem medréből, s hatalmas árjaival előzőnlé egész Budapestet.

A zabolátlan árvíz romba dönté Budapest ószerű épületeinek roskatag falait, hogy azoknak romjain e nagyszerű paloták emelkedjenek, melylyek szemeink előtt fénytengerben úsznak... A budapesti árvíz évtizedes napján az emberek imádkozni szoktak, hogy e vízőzőni veszedelem többé meg ne történjék...

Az idén Budapest lakosai nem imádkoztak, hanem a tény mezejére léptek, kitörték a türelem medréből, s hatalmas hullámaikkal megrázkódtaták egész Budapestet, mint tíz év élén a felbőszült Duna... az idén leromboltattak a bécsi burocracia és absolutismus intézményei, földre sujtottak mindazok, mit a zsarnokság 300 éven átépített.²⁹

1875 és 1876 kapcsán nem találkozunk megemlékezéssel a tizedik évfordulón, ugyanakkor eddigre már elindultak az Ördög-árok szabályozási munkálatai, s felkerültek a házak falára a '76-os árvíz magasságát jelző táblák is.

Az árvízjelző táblák fontos eszközei az emlékezet ápolásának, mert az emlékművekkel ellentétben a település több pontján is megjelennek, mutatva az áradás kiterjedtségét, ugyanakkor lép-ten-nyomon az elmúlt szerencsétlenségre és a jövőbeli kockázatra emlékeztetik a járókelőt mintegy *memento naturaeként*.³⁰ Ráadásul elkészítésük és felhelyezésük gyorsabb és kevesebb költséggel jár, mint egy nagy méretű emlékműé. Sajnos mára már csak egy részük látható a budapesti házakon – többségük az

²⁹ Vasvári Pál beszéde a felelős minisztérium tagjaihoz. *Marczius Tizenötödike*, 1848. április 15. 108.

³⁰ A terminus Christian Rohr nevéhez fűződik. Christian ROHR: I. m. 320.

épületfelújítások alkalmával tűnt el, vagy egyszerűen nem került vissza a ház falára.

A huszadik évforduló

1858-ban ismét árvíz volt a Dunán, ráadásul ekkor volt a forradalom tizedik évfordulója is; mindkettő jó alkalom az 1838-as árvíz felemlítésére. A megjelent cikkekben olvashatunk az árvíztablákról, amelyek ekkorra tehát már biztosan felkerültek a házak falára:

Az árvíz híreket hallván, aggodalmasan gondolunk az 1838-kai vész sötét képeire, melyeket még most is elevenen hirdetnek itt ott a külvárosi romok, pusztá telkek, és a víz magasságát jelölő márvány tablák.³¹

Az Ördög-árok katasztrófájáról csak szűkszavúan emlékeztek meg a huszadik évfordulón, 1895-ben: „Holnap lesz húsz esztendeje annak, hogy a fővárost olyan elemi csapás érte, aminőre az 1838. évi nagy árvíz óta nem volt példa.”³²

Az idézet érdekessége, hogy szerzője teljesen megfeledkezett az 1876-os árvízről, amely méreteit tekintve inkább volt hasonlítható az 1838-as árvízhez. Ezért valószínű, hogy az összehasonlítás alapja ebben az esetben nem az előntés mértéke, hanem inkább a szerencsétlenségek drámaisága/tragikussága lehetett. Hiszen míg 1876-ban szerencsére senki sem halt meg, addig 1838-ban és 1875-ben is több áldozata volt az árvíznek.

A 20. évfordulón még nem, de három évvel később már (egy névtelen) szemtanúi beszámolót is olvashatunk az Ördög-ároknál történt eseményekről. Az elbeszélő, aki pesti lakosként csak közvetetten élhette át az árvizet, sajnos nagyobb figyelmet fordított az 1890-es években éppen folyamatban lévő befedési munkálatokra és annak kritikájára, mint a visszaemlékezésre.³³

³¹ *Divatcsarnok*, 1858. március 30. 204.

³² *Magyar Hírlap*, 1895. június 26. 9.

³³ A budai ördögárokról. *Buda és Vidéke*, 1898. július 1. 2.

Az 1876. évi árvízről sem a huszadik, sem a huszonötödik évfordulón nem szóltak a lapok. Legközelebb, 1905-ben ismét az Ördög-árok került terítékre a villámárvíz harmincadik évfordulója alkalmából. Az ekkor készült leírások meglehetősen részletesek és korrektek, a halottak számát is pontosan közölték az újságok.³⁴ Lényegében ez volt az első alkalom, hogy összefoglalóan mondták el a szerencsétlenség történetét, korábban csak részadatokat, napi eseményeket közöltek. Ugyanakkor nem szóltattak meg szemtanút.

Az ötvenedik évforduló

Az 1838-as és az 1876-os árvíz ötvenedik évfordulóján is árvízzel küzdött a főváros és a Duna menti települések. 1888-ban „Jó Szív Bazárja” címmel jótékonysági rendezvényt szerveztek az Iparcsarnokban az árvízkárosultak megsegítésére, ahol az egykori *Jelenkor* azon számának reprint másolatát árusították, amelyben az 1838. évi árvíz leírása szerepelt.³⁵ Emellett a népszerű hetilapban, a *Vasárnapi Ujság*ban folytatásokban közölték Wesselényi Miklósnak, a neves politikusnak – az „árvízi hajósnak” – naplórészleteit a fia jóvoltából.³⁶ Ötven évet kellett várni tehát arra, hogy egy napló formájában „megszólaljon” egy – sajnos már nem élő – szemtanú. A naplórészletet felvezető szövegben az újságíró új értelmezést adott az árvíz eseményének.

Körülbelől azt lehet ezekből levonni, hogy az 1838-iki árvíz a német Pestet sodorta el és a nagy csapás után hamvaiból fölemelkedő magyar főváros újjászületése e napokkal kezdődik. Így teszi a jó Isten néha még a nagy csapásokat is áldássá.

A főváros nagyvárosi korszakát is e napoktól lehet számítani. Az árvíz tabula rasát csinált s az előbbi szerény lakások helyére már jóval szilárdabb és nemesebb ízlésű házak emelkedtek.³⁷

³⁴ A budai árvíz. *Független Magyarország*, 1905. július 2. 20.; A budai árvíz. *Budapesti Hírlap*, 1905. június 27. 10.

³⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1888. május 20. 337–338.

³⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1888. évi 41. és azt követő számai

³⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1888. október 7. 666.

Itt már nemcsak a múlt és a jövő közötti cezúraként jelenik meg az árvíz, hanem olyan eseményként, amely elősegítette a nemzeti főváros létrejöttét azzal, hogy magával vitte a „német Pestet”, helyet adva benne a magyaroknak. Ez a nemzetiségi színezet a korábbi megemlékezések kapcsán egyáltalán nem jelent meg. Sajnos mind ez idáig nem készült olyan kutatás, amely a károsultak nemzetiségi összetételét vizsgálta volna, így arra sem tudunk válaszolni, hogy volt-e valójában hatása az árvíznek a nemzetiségi viszonyokra, érzékenyebben érintette-e a főváros német lakosságát, mint a magyarokat.

1888-ban az is újdonság, hogy a lapok már rövid leírást is közöltek azok számára, akik nem ismerik a történetet. Erre a szemtanúk számának fogyatkozása miatt volt szükség. Ugyanakkor először találkozunk „szemtanúi beszámolóval” is a lapokban. A *Fővárosi Lapok*ban Hóke Lajos közölt tárcát *A nagy árvízről* címmel. Bár magát szemtanúként nevezte meg, leírása mégsem személyes visszaemlékezés, csupán a történetek összefoglalója. Írásában reflektál az 1849. évi eseményekre, illetve az 1876. évi árvízre, amely a 1838-astól alig maradt el méreteiben.³⁸

Az *Ország-Világ* hetilap egy másik szemtanú írását is közreadta az ötvenedik évfordulón. A beszámólót „egykorú rajzzal” tették még érdekesebbé. A szemtanú kilétére sajnos nem derül fény, csupán annyit tudhatunk meg, hogy a Népszínház színészének, Baranyai Miklósnak „a családi okmányai közül való mind az írás, mind pedig a kép”. A közölt szöveg azonban nem visszaemlékezés abban az értelemben, hogy nem a szemtanú személyes benyomásait rögzíti, hanem inkább összefoglalja a történéseket. Ráadásul a nyelvezetből arra következtethetünk, hogy korabeli írásról lehet szó, sőt feltehetőleg még azelőtt keletkezhetett, hogy a károkat összesítették volna, tehát nem sokkal az árvíz után. Ez abból tudható, hogy a beszámoló irreálisan magasra – három-ezerre – tette az áldozatok számát, látván a pusztítás mértékét.³⁹

³⁸ HÓKE Lajos: A nagy árvízről. *Fővárosi Lapok*, 1888. március 3. 457.

³⁹ Az 1838-iki árvíz. *Ország-Világ*, 1888. április 7. 230–231. Más, az árvíz évében keletkezett naplónál is hasonlóan magas halálozási számmal találkozunk. Vö. VÁRKONYI Titusz: Bécsi szemtanú naplója Pest és Buda 105 év előtti árvízkatasztrófájáról. *Magyar Nemzet*, 1943. március 13. 9.

Bár megbízhatósága kérdéses, mégis érdemes megemlíteni ezen a ponton azt az információt, amelyre egy, az árvízzel kapcsolatban nem álló újságcikk utalt.

A főváros éjjeli baglyai hozzá vannak szokva az éjjél után 3 órai harangszóhoz. Egy tűzoltó szokta ekkor meghúzni a belvárosi plébániatemplom vasárnapi harangját, de hogy miért, azt az illető tűzoltó sem tudja megmondani. Azt beszélik, hogy ez éjjeli harangozás az 1838-iki vizár emlékére történik, mert ekkor éppen éjjél után 3 órakor szakította át a víz a gátat és öntötte el a fővárost.⁴⁰

Erre a „szokásra” a korábbi évekből nem találtam utalást, ugyanakkor 1893-ban, gróf Somssich Iván öngyilkossága kapcsán említették, hogy „Az 1838-iki árvízre emlékeztető harangszó karácsony másodnapjának hajnalán is elhangzott, midőn egy rendőr-őrjárat ment szemle útjára a Duna partján”.⁴¹ Feltételezhető tehát, hogy egykoron valóban gyakorlatban volt a hajnali harangszó, s talán ténylegesen az árvíz emlékének szólt, de azt nem lehet tudni, hogy mikor jelent meg ez a szokás, és hogy meddig maradt fenn.⁴²

1893-ban, a 1838-as árvíz ötvenötödik évfordulóján pályázatot írtak ki egy Wesselényi-emléktábla felállítására, amit a régi városháza homlokzatára szántak. A kiírásra hat pályamunka érkezett be, melyek közül végül Holló Barnabás elképzelése győzedelmeskedett (lásd 3. kép). Reliefjén azt láthatjuk, amint Wesselényi a csónakjába segíti a háztetőkre menekülteket. A *Kolozsvár* című lapból azt is megtudhatjuk, hogy a másik öt művész milyen tervvel pályázott a kiírásra.

Szoklasz József (Strobl tanítványa) azt a jelenetet örökíti meg, mikor a Nájdór alamizsnát és kenyeret oszt a nyomorgóknak, Wesselényi Miklós pedig a lovával együtt a már-már elsüllyedő Kárpáthy Abellinót csónakjába emeli. Ligeti Mór szép drámai képen örökíti meg Wesselényit, azt a pillanatot ábrázolva, amikor a hullámok közt vergődő csecsemőt a parton álló Nádor és

⁴⁰ *Nemzet*, 1888. január 20.

⁴¹ *Pesti Hirlap*, 1893. december 27. 4.

⁴² Az 1879-es szegedi árvíz kapcsán is ismert a hajnali harangozás gyakorlata, igaz, az csak az évfordulókon szólalt meg. Hajnali harangszó. *Szeged és Vidéke*, 1908. március 12. 1.

kisérete szeme láttára kiment a vízből és átnyújtja a kétségbeesett anyának. Kiss György Wesselényi és József nádor együttes mentési munkálatait ábrázolja. Kallós Ede Wesselényit és Rádayt ábrázolja, amint a vízben fuldokló nőt a csolnakba emelik; a háttérben a Nádor megérkezését tünteti fel. Strohoffer Béla Wesselényit, mint mentőt ábrázolja csolnakában társaival.⁴³

A Kárpáthy Abellinóra tett utalás azt mutatja, hogy az 1854-ben folytatásban megjelent Jókai-regény, a *Kárpáthy Zoltán*,⁴⁴ amelyben a szerző hosszasan írt az 1838. évi árvízről, hosszú évekre, sőt évtizedekre bevésődött a kor emberének emlékezetébe.

A fővárosi közgyűlés jegyzőkönyvéből egyértelműen kiderül, hogy az emlékmű nem az árvíznek, hanem Wesselényi Miklós személyének volt hivatva emléket állítani.

A közgyűlés a képzőművészeti bizottmánynak a tanács által pártolt javaslata értelmében báró Wesselényi Miklós emlékének a főváros területén leendő megörökítése céljából egy emléktáblának 10.000 – 12.000 forint költség keretén belül leendő elkészítését és felállítását elhatározza.⁴⁵

A megvalósulásra azonban sokat kellett várni, csak 1905-ben került sor a felavatásra, ami történetesen egybeesett az 1875. évi budapesti árvíz (Ördög-árok) harmincadik évfordulójával.

Sajnos az ötvenedik évforduló mind az Ördög-árok, mind pedig az 1876. évi árvíz esetében nyomtalanul múlt el. Ha a későbbi

⁴³ *Kolozsvár*, 1893. június 17. 3.

⁴⁴ A regény végaszavában Jókai így írt az árvízről: „A pesti árvíz jeleneteinél kissé tovább időztem, mint ezt a felvett tárgy egysége kívánta volna, de meg kellett bocsátani magamnak, s remélem, hogy olvasóim is megbocsátják, ha e nagyszerű jelenetnek, melyben ránk nézve annyi tanúság van, kissé nagyobb tért szenteltem. Amik ott fel vannak hozva, mind történelmi emlékek, s alig van közelebb múltunkban szebb és vigasztalóbb pont, mint az, hogy országunk fővárosa miképp lett semmivé, és semmiből miképp emelkedett ki újra, miképp lett szebb, nagyobb és virulóbb, mint volt azelőtt.” JÓKAI Mór: Végző. In: Uő: *Kárpáthy Zoltán*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/00800/00828/html/index.htm> (Letöltve: 2025. 07. 28.).

⁴⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: HU-BFL) IV.1403.a. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek. 21. köt. (1893), 202/1893.

3. kép. Holló Barnabás Wesselényi-domborműve a belvárosi ferences templom falán

években fel is emlegették valamelyiket, arra általában az éppen aktuális áradás adott okot, mint például az 1940–1941. évi nagy jeges árvíz idején, amit többen párhuzamba állítottak az 1876-os eseményekkel.⁴⁶

A századik évforduló

Az árvizek századik évfordulóján már nem találkozhatunk élő szemtanúval, legfeljebb azok leszármazottai mesélhetik el őseik emlékeit. Ekkor átlépünk az Assmann által kulturális emléke-

⁴⁶ Dr. SMÓLING Béla: Árvizek Magyarországon. *Magyarság*, 1940. február 18. 4.; Új árvízkatasztrófa fenyegeti Magyarországot? *Délamerikai Magyarság*, 1940. március 19. 7.

zetnek nevezett időszakba: a visszaemlékezések helyét átveszik a tudományos értelmezések.

1938-ban a főváros (és vele együtt az ország) többféle módon emlékezett a nagy árvízre. Az *Újság* című napilapban Vándor Kálmán cikksorozata⁴⁷ jelent meg, amelyben az ismert toposzok ismétlődtek: váratlan és kivédhetetlen volt, tabula rasát teremtett, innentől számítható a fejlődés kezdete. Ugyanakkor megjelentek az első tudományos elbeszélések is, például Lászlóffy Woldemár tanulmánya,⁴⁸ vagy a Némethy Károly szerkesztésében készült *Pest-budai árvíz* című kötet.⁴⁹ Ez utóbbi számos régebbi szemtanúi beszámolót is felelevenített amellett, hogy új aspektusokat emelt be a diskurzusba (az árvíz ábrázolásmódja, irodalma). Az árvíz művészeti és műszaki reprezentációinak közzétételére májusban kiállítás nyílt a Fővárosi Képtárban,⁵⁰ illetve egy emléktáblával bővült a vizuális elbeszélések száma. A Szerb utca és a Királyi Pál utca sarkán, a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának épülete falában elhelyezett dombormű új formában jelenítette meg az árvíz nagyságát: a megszokott magasságjelző táblák helyett az áradás kiterjedtségét térképen ábrázolta. A kerek évforduló alkalmából a főváros ünnepi szentmisét mondott a belvárosi fő-plébániatemplomban.⁵¹

Bár a megemlékezésről közölt cikkekben nem említik, de érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Wesselényi Miklós árvízi naplója⁵² is ebben az évben jelent meg először nyomtatásban – emlékezésül. A Wesselényi-kultusz ugyanis továbbra is töretlenül élt, a Szilágyi Egyesület például Wesselényi-emlékünnepet rendezett, majd megkoszorúzták a Wesselényi-emlékművet a

⁴⁷ VÁNDOR Kálmán: A százéves pesti árvíz története I–V. *Újság*, 1938. január 9.; január 16.; január 30.; február 6.; február 13.

⁴⁸ LÁSZLÓFFY Woldemár: Az 1838-i árvíz és a Duna szabályozása. *Vízügyi Közlemények*, 1938/1. 39–64.

⁴⁹ NÉMETHY Károly (szerk.): *I. m.*

⁵⁰ *Pesti Napló*, 1938. május 21. 11.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1938. március 10. 8.

⁵² Báró Wesselényi Miklós, „az árvízi hajós” naplója. Sajtó alá rendezte: RUBINYI Mózes. (Magyar irodalmi ritkaságok 40.) Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

Ferenciek terén, végül pedig Wesselényi-emlékvacsorát rendeztek a Pannonia Szálló éttermében.⁵³ Annak ellenére, hogy az árvízi mentésben többen is jeleskedtek, s a nádor is kiemelt alakja volt egy ideig az elbeszéléseknek, mégis Wesselényi lett az, akinek a neve összeforrt az árvíz tragédiájával.

Talán csak véletlen egybeesés, de ugyanez év októberében szabályrendelet született Budapest székesfőváros árvízvédelméről.⁵⁴

1975-ben, az Ördög-árok tragédiájának századik évfordulóján egy cikk jelent meg az *Esti Hírlapban*,⁵⁵ ahol egy helytörténész, egy „szakértőt” kérdeztek a történekről. A leírtakban azonban sok a pontatlanság, erős túlzás, sőt fikció, ezért inkább az árvízi toposzokat erősítette az elbeszélés.

1976-ban, az 1876. évi árvíz századik évfordulóján sem volt jelentős a megemlékezés, mindössze két cikk jelent meg az árvízzel.⁵⁶ Ezek egyike azonban korabeli személyes forrást, egy szemtanú levelezését tette közzé, míg a másik a Duna-szabályozás kontextusába helyezte az eseményt, s az érvelésében az árvíz ténye a későbbi szabályozás szükségességét támasztotta alá. Mindkét „megemlékezés” gazdagon illusztrált, korábban nem közölt képek is megjelentek bennük (lásd 4. kép).

A százötvenedik évforduló

Csak az 1838-as jeges árvíz és az 1875. évi villámárvíz esetében van lehetőségünk megvizsgálni a százötvenedik évfordulót, hiszen az 1876-os árvíz évfordulója 2026-ban esedékes. 1988-ban tovább folytatódott az ötven évvel korábban megkezdett tudományos feldolgozás, de változott a kontextus. Míg a századik évfordulón magára az árvíz eseményére koncentráltak, ötven

⁵³ *Pesti Hírlap*, 1938. március 10.

⁵⁴ HU-BFL IV.1403.a. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek. 80. köt. (1938) 1938. október 12.

⁵⁵ PÁLFFY Judit: Volt egyszer egy zivatar... *Esti Hírlap*, 1975. június 24. 4.

⁵⁶ BOROS Vilma: Egykorú levelek és fényképek a nagy pesti árvízzel. *Tükör*, 1976. február 24. 10–11.; DEVECSERI Lászlóné: Az 1876-os árvíz. *Budapest*, 1976/2. 41–43.

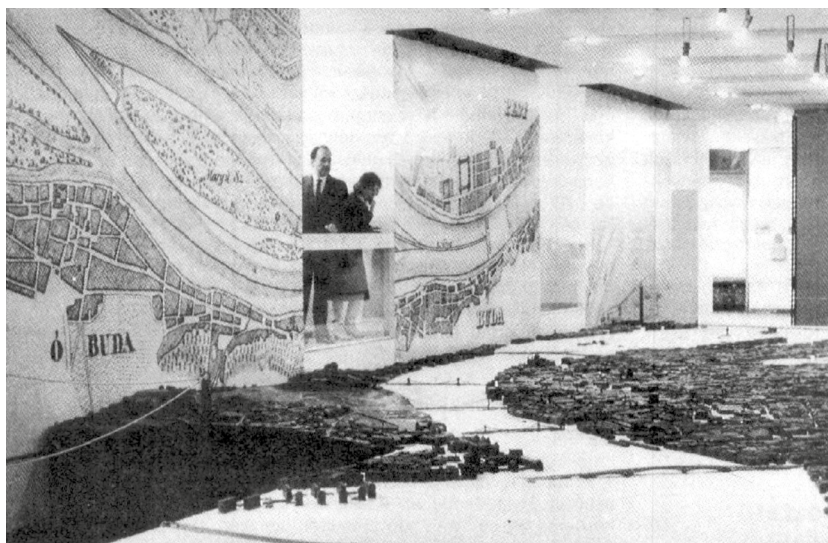
4. kép. Csónak-korzó a Fő utcán. (A fotó eredeti megjelenési helye: *Tükör*, 1976. február 24. 11.)

ével később már a Budapesten kívüli területek is bekerültek a tudományos diskurzusba, hiszen 1838-ban a Duna más településeket is elöntött, nem csak Budapestet.⁵⁷ A személyes források tárháza is tovább bővült; mind a Faragó Tamás, mind pedig a Kaján Imre által szerkesztett kötet közölt korábban nem ismert visszaemlékezés-, illetve naplórészletet, valamint leveleket.⁵⁸ Miként a századik, úgy ezen az évfordulón is kiállítás rendeztek, ezúttal a Budavári Palotában „Jégszakadás és Duna’ kiáradása...” címmel, amely Trattner János 1838-ban megjelent

⁵⁷ A *Hidrológiai Közlöny* (1988/2.) és a *Magyar Vízgazdálkodás* (1988/1.) tematikus száma; FARAGÓ Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1988.; KAJÁN Imre (vál. és szerk.): *Dokumentumok az 1838-as pest-budai árvíz történetéből*. (Források a vízügy múltjából 5.) Vízgazdálkodási Intézet, Budapest, 1988.

⁵⁸ GYÖRGYI Erzsébet: Giergl Henrik visszaemlékezése az 1838. évi pest-budai árvízre. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): I. m. 83–90.; VÉRTESI Miklós: Szilasy János árvízi naplója. Uo. 91–130. Ismeretlen személy (? Károly) levele bátyjához az árvíz pusztításairól. In: KAJÁN Imre (vál. és szerk.): I. m. 15–17.; Karacs Teréz levele Kovács Gyuláné Márton Mária-hoz. Uo. 18–19.

árvízi elbeszélésének címét átvéve mintegy megteremtette a folytonosságot a kiállítás és a százötven évvel korábbi esemény között. A kiállításon tizennégy hazai közgyűjteményből háromszázharminc metszetet, grafikát, festményt, térképet, árvédelmi eszközt és írásos dokumentumot szerepeltettek (lásd 5. kép).⁵⁹

5. kép. 93 négyzetméteres városmakett a Budapesti Történeti Múzeumban 1988-ban megnyílt kiállításon (A fotó eredeti megjelenési helye: *Polgári Védelem*, 1988. április 10.)

A Közép Dunavölgyi Vízügyi Igazgatóságon is megnyílt egy kiállítás ebből az alkalomból, amely Budapest árvízvédelmét mutatta be 1838 és 1988 között, így az itt megjelenített anyagba már bekerültek a 20. századi árvizek is. A kiállítás később több városban is megtekinthető volt. Emellett március 11-én emlékkoncertet tartottak a régi Zeneakadémia dísztermében, három

⁵⁹ A kiállításához kapcsolódóan kiállítási katalógus is megjelent, amely a kiállítási anyagon kívül négy rövid tanulmányt is tartalmazott. KAJÁN Imre (szerk.): „Jégszakadás és Duna’ kiáradása” Pest-Buda 1838. Kiállítási katalógus, 1988. március 11. – 1988. október 30. [Vízgazdálkodási Intézet], Budapest, 1988.

nappal később pedig megkoszorúzták a Szerb utcai árvízi emlékfalat.⁶⁰

Végül meg kell említeni, hogy ezen az évfordulón sem maradt el a Wesselényi Miklós személye előtti tiszteletadás: nevét és hőstetteit emlékérem örököltette meg, melyet a szegedi szobrászművész, Lapis András tervezett. Az érem előlapján az „árvízi hajós” arcképét láthatjuk, míg a hátlapján – biedermeier stílusban – egy árvízi mentési jelenet szerepel.⁶¹

Az Ördög-árok tragédiájának éppen 2025-ben volt a százötvenedik évfordulója, ami jó lehetőséget kínált az emlékezésre. Azonban – sajnálatos módon – Papp Virág rövid cikkét⁶² leszámítva nem történt említésre méltó esemény. Papp másodlagos forrásokra alapozva írt az Ördög-árok nevéhez kapcsolódó legendákról, csatornafunkciójáról és a befedési munkálatokról. Az árvízet csak érintőlegesen említette. Ráadásul az írás nem utal az évfordulóra, s megjelenési ideje (2025. április) is azt sejteti, hogy nem az árvíznek kívánt emléket állítani.

Összegzés

A megemlékezések apropóját a legtöbb esetben nem is a kerek évforduló adja, hanem egy újabb árvíz, amely múltbeli párhuzamok felemlítésére készteti az újságírókat. Az 1838-as árvíz esetében jobban figyeltek és készültek az évfordulókra, az 1876-os inkább csak az újabb árvizek kapcsán került említésre, amikor is a Duna-szabályozás sikerességének fő bizonyítékeként szerepelt. Az 1875-ös árvíz pedig az Ördög-árok elhúzódó, több évtizeden át tartó befedési munkálatai miatt lesz újra és újra beszédtema, mintegy magyarázatként és igazolásként a munkálatok szükségességére.

⁶⁰ FEJÉR László: Az árvízi évforduló kiadványai (Könyvszemle). *Magyar Vízgazdálkodás*, 1988/8. 26.

⁶¹ FEJÉR László: I. m. 27.

⁶² PAPP Virág: *Az Ördög-árok legendája: rejtély Budapest szívében*. Forrás: <https://hellomagyar.hu/2025/04/15/az-ordog-arok-legendaja/> (Letöltve: 2025. 07. 28.).

A megemlékezések helye legtöbbször szimbolikus, azaz az újságok lapjain marad; egyedül az 1838-as árvíz kapott emlékművet (emléktáblát). Érdekes azonban megjegyezni, hogy míg a Wesselényi-emlékmű Wesselényi Miklósnak, a nemzeti hősnak állít emléket, és csak közvetve az árvíznek, addig az emléktábla az árvíz kiterjedését rögzíti horizontálisan, az árvíztáblák pedig vertikálisan. Ugyanakkor egyik sem állít emléket a százötvenhárom áldozatnak. Az Ördög-árok árvízének harminchárom áldozata sem kapott emlékművet az évek során, egyedül Nepomuki Szent János szobra emlékeztet az árvízveszélyre (de nem konkrétan az 1875-ös árvízre). Az 1876-os árvíznek pedig csak árvíztáblái maradtak. Feltűnő ez a hiány, egyik pusztító budapesti árvíz esetében sem váltak az emlékezeti rítusok részévé az áldozatok. Mentségére szóljon a fővárosiaknak: esetük nem egyedi. Az 1838. évi árvízhez hasonló pusztítással és emberáldozattal járó 1879. évi szegedi árvíz esetében is csak meglehetősen későn, 2019-ben, a száznegyvenedik évfordulóra avatták fel azt az emléktáblát, amely emléket állított az áldozatoknak is.⁶³

Ami a diskurzusok tartalmát illeti, megfigyelhetjük, hogy az kevésbé változik a korán kanonizálódott elbeszélésekéhez képest, hiszen általában azok jelentik az elsődleges forrást. A kollektív diskurzus első nagyobb szakaszában, az assmanni kommunikatív emlékezet időszakában még előfordulnak élő személyek visszaemlékezései, ezek helyét később a tudományos szereplők veszik át, akik beemelik kutatásaikat, az általuk felfedezett új személyes forrásokat.

A három árvíz közül egyértelműen az 1838-as maradt meg leginkább a kollektív emlékezetben a nagy fokú pusztítás és a halálos áldozatok magas száma miatt, illetve annak következtében, hogy új utat nyitott Pest-Buda fejlődése előtt, azaz tabula rasa-ként értelmeződött a város történetében. 1875 és 1876 esetében, bár az utóbbi volt a jelentősebb és a kiterjedtebb, az Ördög-árok árvízének váratlansága és a halálos áldozatok relatíve magas szá-

⁶³ Az Alsó-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság (ATIVIZIG) által felállított emléktábla a Huszár Mátyás rakparton kapott helyet; szövege: „Emlékezés. Száznegyven éve semmisítette meg Szegedet a Tisza. Az áldozatok és az újjáépítők emlékére állította az ATIVIZIG. 2019. március 12.”

ma olyan drámaiságot adott a történetnek, amelyet ennél fogva „értelmes volt” időről időre elbeszélni. Az Ördög-árok rejtélyét a későbbiekben növelte, hogy egy mára eltűnt vízfolyásról van szó, amelyről sokan nem is tudnak, még a helyiek sem. Emlékének fennmaradásához pedig az évtizedekig napirenden lévő befedési munkálatok is hozzájárultak. Az 1876-os árvíz azonban nem volt váratlan, nem rombolta le a fél várost, és a másik két katasztrófánál kevesebb, hat áldozatot követelt, egyiket sem a fővárosból. Ezúttal Budapest szerencsésen megúszta a 19. század második legnagyobb árvizét, amely ma már csak összevetésképpen kerül elő.

TAMÁS ÁGNES

Ferenc József vizuális emlékezetének nyomában

Eseményfotók elemzése a magyar illusztrált sajtóban:
kül- és hadügyek (1867–1916)*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.7>

A gondosan felépített Ferenc József-imázs egyes elemeit a szakirodalom elsősorban szövegeket vizsgálva már bemutatta. Uralkodásának végére, az első világháború időszakára egy – már a paraszti körökben is – pozitív uralkodókép formálódott, aminek többféle okát nevezik meg. Ekkorra alig éltek olyanok, akik 1848–1849 traumáját megérték volna, az 1870-es évektől pedig az Osztrák–Magyar Monarchiát békés, prosperáló periódus jellemezte.¹ Továbbá 1867 után az Andrássy-kormány és utódai tudatos propagandát folytattak Ferenc József és a kiegyezés elfogadtatása érdekében.² Utal a szakirodalom arra is, hogy a népéért rendíthetetlenül dolgozó király képét vizuális anya-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton köszönöm Deák Ágnes értékes javaslatait. Az idézeteket eredeti helyesírással és kiemelésekkel közlöm.

¹ LANDGRAF Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: CSÖRSZ RUMEN István (szerk.): *Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2005. 128., 132–133. Bertényi felhívja a figyelmet arra, hogy I. Vilmos német császárnak – aki 1848-ban a tüntetőkre lövetett – is „megbocsátottak” a kortársak, azaz az emlékezet átalakulása nem egyedi jelenség. Ifj. BERTÉNYI Iván: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”. In: FÖNAGY Zoltán (szerk.): *A véreskezü kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. MTA TTI, Budapest, 2018. 274–275.

² Számos kiadvány született e céllal (például: FALK Miksa–DUX Adolf: *Koronázási emlékkönyv. 1867. Junius 8.* Deutsch testvérek, Pest, é. n.), elindítottak kormánypárti, kiegyezést népszerűsítő sajtótermékeket, például a *Borsszem Jankó* című élcslapot. Publicisták sorát nyerték meg, ellenzéki tevékenységét követően például Jókai Mórt, aki aktív részt vállalt a kultuszépítésben.

gok (kalendáriumok, emléklapok, jubileumi albumok) is széles körben népszerűsítették, mint ahogy az oktatást és az ünnepi alkalmakat is felhasználták a lojalitás erősítésére. A századfordulóra pedig már tömegesen árulták az arcmásával díszített képeslapokat és emléktárgyakat.³ A képes sajtótermékek mint imázs- és emlékezetformáló médiumok ritkán szerepelnek a magyar szakirodalomban, és az egyéb vizuális információhordozók alapos elemzésével szintén adósak még a történészek, noha Vörös Károly a sajtóillusztrációk mentalitástörténeti jelentőségére már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet.⁴

A technikai fejlődés a 19. század második felétől lehetővé tette, hogy – egyre több – vizuális anyag jelenjen meg a sajtóban: a kezdetekben rajzok, fényképekről készült rajzok, majd a század végén már leginkább fényképek láthattak napvilágot. A sajtónyilvánosság pedig átalakította a vezetőkről élő képet: egy-egy protokolleseményről már nemcsak az a – sokszor szűk – kör szerezhetett tudomást, amely részt vett rajta, hanem ismertté s a képekkel láthatóvá vált, egy-egy jól sikerült kép megteremthette az ottlét érzését is a szemlélőben. A sajtóillusztrációt nem csupán otthon nézegették a kortársak: a képes újságok kikerültek a kirakatokba, különféle helyiségeket díszíthettek, kávézókban és kaszinókban szolgálhattak szórakoztatásul.⁵ Ennek következtében nem lényegtelen, hogy egy-egy szereplőt milyen események

³ LANDGRAF Ildikó: Kossuth Lajos körszakállas képétől a koronázási emléklapokig. 19. századi populáris grafikák paraszti környezetben. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2007. 307.; FÖNAGY Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: Uó (szerk.): I. m. 38., 46.

⁴ Vörös szerint „a valóságnak újságrajzainkban megjelenő látványa szerves része egy olyan műveltségi strukturának, melynek minden eleme nagyjából azonos szemszögből és színvonalon észleli, értelmezi és reprodukálja (illetve torzítja vagy éppenséggel idealizálja) a környező valóságot”. VÖRÖS Károly: Látvány és mentalitás a napisajtó képanyagában a XIX. század második felében. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984. 211. Látni fogjuk, hogy Ferenc Józsefről egy idealizált képet közvetített a sajtó, ami a hasonló jellegű illusztrációk ismétlődésének következtében igen hasonló módon vésődhetett be az emlékezetbe.

⁵ LANDGRAF Ildikó: Nemzeti érzés és királyhűség. 1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a Vasárnapi Újság lapjain szövegfolklorista szemmel. In: KLESTENITZ Tibor–PAÁL Vince (szerk.): *A véleményesajtótól a*

hez társítottak a sajtóképeken keresztül, mivel a róla kialakuló imázst és az emlékezetet jelentősen befolyásolták.⁶ Az eseményképek az uralkodóhoz kapcsolt személyiségvonásokból többet elárulnak, mint konzervatív, néhány bevett sémát követő portréi, így a hozzá rendelt tulajdonságok jobban rekonstruálhatók ezek alapján, továbbá a magyar sajtó jelentősen több és változatosabb eseményképet közölt, mint portrét.⁷

A jelen dolgozat feltárja, hogy a kül- és hadügyekhez, a hadsereghez kapcsolódó aktuális események révén milyen képanyagot közöltek Ferenc Józsefről. A két kiválasztott szempont az Osztrák–Magyar Monarchia két közös ügyéhez fűződik, amelyek vezetése – a közös miniszterek mellett – elsősorban Ferenc József személyéhez kötődött.⁸ Egyik ügkör sem állt valódi parlamenti ellenőrzés alatt, ami egyre súlyosabb válságokat okozott a Monarchia életében, ezért is elemzésre érdemes e két tematika.⁹ A tanulmány vizsgálja, hogy milyen visszatérő képtípusok ismerhetők fel a kül- és hadügyek vonatkozásában, illetve arra is rámutat, hogy egy-egy új képtípus mikor tűnik fel az elemzett magyar képes sajtóban.¹⁰ Bevezetésként ismerteti a „legalkotmányosabb uralkodó” mítoszának megalapozásához kötődően a koronázásról szóló képeket, mivel ezen képzzettel élesen szemben áll mind a hadseregvezérlet és -vezénylet uralkodói kisajátítása, mind pedig a kül- és hadügyek – abszolutizmusra emlékeztető – intézési módja. A jelen tanulmány nem analizálja a belpolitikai

tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből. MTA BTK, Budapest, 2017. 41.

⁶ Az eseményképek egy része – elsősorban a hadgyakorlatokról, díszszemlékről – képes levelezőlapokon is megjelent a nagy számú portré mellett a korszakban, ami mutatja a jelentőségüket.

⁷ A kutatás későbbi feladata, hogy a bécsi sajtóanyagot is áttekintse a teljes vizsgált időszakra vonatkozóan.

⁸ A két közös ügyet fedező pénzügyek kapcsán nincs direkt utalás a képanyagban.

⁹ Az imázsképzésnek nem lehetett része a válságok hangsúlyozása, így például vizuálisan nem váltak az 1903. szeptemberi chlopyi hadparancsra és annak következményeire sem az elemzett lapokban.

¹⁰ Bár izgalmas téma, a tanulmány nem tekinti feladatának megkeresni az eredeti fotográfiákat, vizsgálni az azokon végbement módosításokat, mivel azt a képet kívánja elemezni, amelyet az olvasók megismertek.

ügyekhez tartozó képeket, a király egyéb szerepköreinek vizualizálását (például adakozás, családi események) és szoboravatásait, noha ezek mind befolyásolták a róla kialakult képet.¹¹ A különböző jubileumokhoz és születésnapokhoz kötődő lapszámokat sem veszi nagytitok alá, amelyek nem aktuális eseményekről szóló fotókat, grafikákat sorakoztattak fel, hanem általában múltbeli képeket publikáltak, s a kultuszépítés alapkövei voltak. Továbbá nem vizsgálja a műtermi fotókat és egyéb – jól megkonstruált – portrékat, például festményreprodukciókat, amelyek szintén nem aktuális eseményekhez kötődnek. Ezek analízisére – már csupán terjedelmi okokból is – más dolgozatokban kerülhet sor.¹²

Az elemzés forrását a következő országosan terjesztett képes heti- és napilapok képezik: *Magyarország és a Nagyvilág* (1867–1884), *Vasárnapi Ujság* (1867–1916), *Ország-Világ* (1880–1916), *Friss Ujság* (1896–1916), *Tolnai Világlapja* (1901–1916). Kezdő időpontja a kiegyezés éve, amikor Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták, és visszaállították az 1848. évi XVIII. tc.-et a szabad sajtóról,¹³ míg záróéve a király halála (mind a nyitó-, mind pedig a záróéveket az egyes lapok esetében azok indulási vagy megszűnési időpontja alakította). A képes családi hetilapok sorát Magyarországon a középrétegeket megcélzó *Vasárnapi Ujság* nyitotta meg 1854-ben.¹⁴ A *Magyarország és a Nagyvilág*ot a vá-

¹¹ Egy következő tanulmány feladata, hogy az uralkodó eseményfotóit elemezze az alábbi szempontok alapján is: látogatások a Monarchiában, magyarországi és bécsi protokollesemények képtípusai, magyarországi látogatások nem hadgyakorlaton, Ferenc József és a technikai fejlődés, vizuális reprezentáció az alattvalók támogatójaként, Ferenc József, a vallásos uralkodó, Ferenc József mint magánember, világháborús propaganda, szoboravatások mint emlékezetformáló tényezők. A Ferenc József-portrék és a királyról készült karikatúrák elemzése is elkészült, megjelenése folyamatban.

¹² A portrék jelentősége az emlékezetformálásban vitathatatlan, erről lásd például: TOMSICS Emőke: Hogyan lett Bismarckból Deák? A fényképek hatása a politikusi imázsra a Deák-ikonográfia tükrében. In: KOSTYÁL László (szerk.): *Zalai Múzeum* 25. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2020. 169–194.

¹³ DEÁK Ágnes–TAMÁS Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875.* (CIEGER András közleműködéssel.) Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 99–100.

¹⁴ A *Vasárnapi Ujság* az 1880-as évek közepén átalakult, a képes hetilap már nem enciklopédikus családi lapként definiálta magát, hanem a hazafias érzület közvetítése központi céljává vált egészen a századfordulóig, amikortól

rosi polgárságnak, az értelmiségi, kispolgári családoknak szánták.¹⁵ Az *Ország-Világ* is a középosztálybeli olvasókra számított, s alapvetően a *Vasárnapi Ujság* nyomdokain járt.¹⁶ A politikai irányzatokhoz nem kötődő *Tolnai Világlapja*, amely a számok első felében mindig közölte a fő politikai események képes híryangát, indult a legkésőbb, de az 1910-es években már igen magas, 125 000-es példányszámot tudhatott magáénak. A *Friss Ujság* pedig az első bulvárlap Magyarországon, amelynek szerkesztésekor szintén nem a politikai pártállás dominált, hanem a hír szenzációértéke. A tömegsajtó képviselője, a 20. század elején 170–180 000 példányban látott napvilágot.¹⁷ Tulajdonképpen az elemzett sajtótermékek egyike sem igazodott a kormánypárt-ellenzék dichotómiához: az üzleti siker érdekében a lehető legmagasabb példányszám elérésével – egyre inkább – a lehető legszelebb rétegeknek kívánták közvetíteni (képes) híreiket.¹⁸

Az elemzés során összehasonlításul szolgálnak az ausztriai sajtótörténet eredményei, s további párhuzamok bemutatására kínálkoznak a német sajtóban II. Vilmosról közölt képek. Ausztriában 1900 körül új nyilvánosság alakult ki, a „fotografikus nyilvánosság”: eseményekről, politikusokról, uralkodókról immár fényképek készültek, a fotósnak a helyszínen kellett tar-

mindinkább elmozdult abba az irányba, hogy az *Illustrated London Newshoz* hasonló lappá váljon. Az 1870-es évek közepétől jellemzi a „Habsburg-tisztelet”. BUZINKAY Géza: A dzsentroid középosztályi olvasóréteg lapja, a *Vasárnapi Ujság*. In: SZABOLCSI Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története, 1867–1892*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. II/2. kötet. 448–449., 454.

¹⁵ A Habsburgokhoz kapcsolódó imázsépítési szándékát, a róluk való „tisztetlettel teli áradozását”-t a sajtótörténet már megfigyelte. BUZINKAY Géza: A polgári középosztály lapjának kudarca: a Magyarország és a Nagy Világ. In: SZABOLCSI Miklós (főszerk.): I. m. 456.

¹⁶ BUZINKAY Géza: Megújuló kísérletek a polgári-középosztályi lap fenntartására: az *Ország-Világ*. In: SZABOLCSI Miklós (főszerk.): I. m. 464.

¹⁷ BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 171., 272., 302.

¹⁸ Az elemzés felhasználta a korszak meghatározó magyar nyelvű, országosan terjesztett képes hetilapjait, kivéve a szépirodalmi-művészeti lapokat (*Új Idők*, *Képes Családi Lapok*, *A Hét és Magyar Salon*). Továbbá nem vonta be a vizsgálatba azt a képes hetilapot, amelynek első számai már az uralkodó regnálásának utolsó éveiben jelentek meg (*Érdekes Ujság*, 1913. március). Ekkorra Ferenc József közszereplései már minimalizálódtak, friss portréi sem láttak napvilágot.

tózkodnia, így az események szemtanúja volt,¹⁹ ami – szemben a képzőművészeti alkotásokkal – jelentős mértékben növelte a hitelességet. Mindehhez hozzájárult a kortárs szemléltői attitűd is: a fénykép a valóság hű tükre, a néző elhiszi, hogy amit lát, az úgy történt meg. Ferenc József esetében már nagy szerepe volt a sajtófotónak: ő már olyan uralkodó, akire úgy emlékszik az utókor, ahogyan imázsát a vizuális anyagok az 1890-es évek derekától megkonstruálták,²⁰ azaz egy olyan – már idős császárról született – képet társít a teljes uralkodási időszakhoz, amit annak utolsó harmadában alkotott meg az illusztrált sajtó. Az 1890-es évek közepéig jórészt beállított képek jelentek meg a császárról, de ezek mellett egyre inkább feltűntek más képtípusok. A csúcst az ausztriai sajtóban az 1908-as császári jubileum jelentette, 1910-től azonban már csökkent a képek száma, 1913-tól pedig alig jelent meg aktuális fotó Ferenc Józsefről. A gyengélkedő uralkodó már kevés nyilvános szereplést vállalt, így fénykép sem készülhetett róla.²¹

Magyarországon – bár még sokáig egymás mellett élt a fénykép és a rajz az illusztrált sajtóban – először az 1880-as években közöltek fényképeket közvetlenül.²² Az uralkodóról mindvégig mind fényképeket, mind pedig rajzokat, fotók után készült rajzokat publikáltak, de az 1890-es évektől már egyértelműen a fotográfiák domináltak.

Képkészítők és emlékezetformálók

Az uralkodói portrék készítésének privilégiumát a fotográfusok egy szűk köre élvezhette, elsősorban azok, akik erre előre engedélyt kaptak, de az elkészült műtermi képeket nekik is egyenként engedélyeztetniük kellett. A portrékészítésre jó alkalmat

¹⁹ Anton HOLZER: *Rasende Reporter. Eine Kulturgeschichte des Fotojournalismus. Fotografie, Presse und Gesellschaft in Österreich 1890 bis 1945*. Primus, Darmstadt, 2014. 52–55. DOI: https://doi.org/10.26530/OAPEN_574655

²⁰ Uo. 88.

²¹ Uo. 78–84.

²² BAKI Péter: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia, 1854–1921*. Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét, 2005. 12–14.

adtak az uralkodó jubileumai – e tekintetben a jubileumi lap-számok elemzése szorosan kapcsolódik a portrék analíziséhez. Az 1892. évi koronázási jubileumkor például Ferenc József június 9-én ült a kamera elé Budapesten, a *Vasárnapi Ujság* július 10-én közölte egyik arcképét ezek közül, megjegyezve, hogy ezeket „ő felsége egytől-egyig jóváhagyott és sokszorosításukat Forché és Gálfy fényképészeknek megengedte s azokból számos példányt megrendelt”.²³ Eseményfotóknál a képek útját a kutatás jelenlegi állása szerint jelentősen nehezebb feltárni. Farkas Zsuzsa az 1860–1870-es évek műtermi fényképeinek megjelenési lehetőségeiről azt írja: „A pillanatnyi fényképezés előrenyomulásával lazult a cenzúra, de folyamatosan jelen volt. Még ha nem is akarjuk tudomásul venni, hiszen ez nem tartozik hagyományosan és szorosan a műértelmezés körébe, az uralkodóhoz kötődő minden művet az udvar irányított, engedélyezett.”²⁴

Ha a „cenzúrát” az eseményillusztrációk sajtóbeli megjelenéséhez is kötni szeretnénk, mivel jelen vizsgálódásunk szempontjából, az emlékezetformálás kapcsán ez kulcsfontosságú kérdés, akkor e tézist érdemes megvizsgálunk. Eseményekről készült fotók kapcsán is maradtak fenn iratok arról, hogy egyes képeket elfogadott vagy elutasított az uralkodó, indokot akkor tüntettek fel, ha a fényképész személyét kifogásolták, vagy ha nem tartotta be a hivatali utat.²⁵ Ennek követésére rendszeresen figyelmeztették az alkotókat, de kivételt is tettek, ha erkölcsileg,

²³ *Vasárnapi Ujság*, 1892. július 10. 482.

²⁴ FARKAS Zsuzsa: Ki fényképezhette a királyt? *Fotóművészet*, 2010/3. 119.

²⁵ Klösz György fényképét a pozsonyi koronázási emlékszóbor leleplezési ünnepségéről azért nem fogadták el, mert az nem „hatósági úton ajánlva” érkezett a főkamarási hivatalhoz. (A sajtóban azonban megjelent: *Vasárnapi Ujság*, 1897. május 23. 333.; a szobor avatása: 1897. május 16.) Vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosának levele Ráth Károly főpolgármesternek. Budapest, 1897. július 27. Budapest Főváros Levéltára, A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok, Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai, Általános iratok (továbbiakban HU-BFL IV 1402b) 1897:909. A megfelelő hivatali út azt mutatja, hogy sem közvetlenül az uralkodóhoz, sem pedig a főkamarási hivatalhoz nem lehetett fordulni: „művészi vagy irodalmi munkálatok legkegyelmesebb elfogadásának kieszközleéseért az illetékes közigazgatási hatóság útján a főkamarási hivatal közbenjárása kérendő ki”. A Belügyminisztérium miniszteri tanácsosának levele Fülepp Kálmán főpolgármesternek, Budapest, 1910. július 8. HU-BFL IV 1402b 1905:720.

politikailag feddhetetlen, az udvar tagjainak fényképezésére engedéllyel rendelkező fényképész képeiről kellett dönten. Kallós Oszkár például többször nem követte – minden megrovás ellenére – az előírt hivatali utat, végül mégis elfogadta az uralkodó a fotóit: rendszeresen jelen volt és a kabinetiroda által fizetett tiszteletdíj ellenében fényképezett a hadgyakorlatokon – azaz ezek megismertetésére gondot fordított az udvar –, továbbá Gödöllőn is rendszeresen fotózta a vadászatok alkalmával a királyt és környezetét.²⁶ Fotóiból rendszeresen válogatott a *Vasárnapi Ujság*.

A tiroli hadgyakorlatok esetében nyomon követhető, hogy Kallós, aki engedéllyel rendelkezett az események megörökítésére, 1906 januárjában tizenkét képet ajánlott fel az uralkodónak (a felajánlott képek a családi hitbizományi könyvtárba kerültek, azaz ekkor nem a nyilvánosságra hozatal volt az engedélyezés tétje, mint a műtermi portrék esetében). Valószínűleg ezekből a fotókból közölt hármat a *Vasárnapi Ujság* az eseményeket követően.²⁷ A fényképészek nem feltétlenül közvetlenül az esemény után ajánlották fel munkáikat az uralkodónak, illetve a hivatali út lassította az engedélyezési folyamatot (főleg, ha annak megkerülése miatt először elutasították őket), ezt az illusztrált sajtó és az olvasók hírehsége nem tudta volna kivárni, a képek aktualitásukat veszítették volna.²⁸ Az eseményekről a jól komponált művek mellett számos kevésbé jól sikerültet is közöltek az illusztrált hetilapok, illetve a sajtótermékek nem azonos fotókat publikáltak egy-egy esemény kapcsán,²⁹ más-más (névtelen) fotográfus felvételét tették közzé, de ez nem zárja ki a szerkesztők öncenzúráját: a királyról nem lehetett hiteltelen, rossz minőségű, esetleg

²⁶ Kallós a kabinetirodába küldte a képeket a Felség személye körüli miniszter tájékoztatása szerint, ezért nem fogadták el. A Belügyminisztérium miniszteri tanácsosának levele Márkus József főpolgármesternek, Budapest, 1905. december 2.; A főpolgármesteri hivatal jelentésfogalmazványa Kristóffy József belügyminiszternek, Budapest, 1906. január 13. HU-BFL IV 1402b 1905:720.

²⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1905. szeptember 15. 608.

²⁸ Egy kortárs sajtófotóról szóló kézikönyv a jó sajtófotó ismérveként első helyen a gyorsaságot említi (amit a hitelesség követ). Paul KNOLL: *Die Photographie im Dienste der Presse*. Druck und Verlag von Wilhelm Knapp, Halle a. S., 1913. 5–6.

²⁹ A tanulmányban jelzem, ha azonos fénykép került az újságok lapjaira, s látni fogjuk, ez nem gyakori eset.

torz vagy szerencsétlen pozícióban készült felvételt beilleszteni.³⁰ A különböző – elsősorban civil és nem katonai – rendezvényekről a korszak szokásainak megfelelően akár amatőr fotósok is küldhettek be távolról készült pillanatképeket, ami szintén nem valószínűsíti a képi hírek szisztematikus előzetes ellenőrzését.³¹

A koronázás képei

Az imázskonstruálók dolga nem volt könnyű Magyarországon: az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot leverő, nem a magyar alkotmányos kereteknek megfelelően trónra kerülő Ferenc Józsefről rögzült képet kellett módosítani, a kollektív emlékezet súlypontjait megváltoztatni. A „legalkotmányosabb” uralkodó mítoszának megalapozása a magyar királlyá koronázással vette kezdetét.³² Az ehhez a nagyszabású ünnepséghez kapcsolódó illusztrációk a pozitív Ferenc József-kép első építőkövei, amelyek emlékezetpolitikai tekintetben kiemelkedően fontosak. A propagandát nem a sajtóképekkel és nem is 1867-ben kezdték: különböző megjelenéssel már a koronázáskor kaphatók voltak fotók – valójában kollázsok – Ferenc Józsefről koronázási díszben, noha a király egyáltalán nem állt kamera elé koronázási öltözetben.³³

³⁰ Például a Szent István-szobor leleplezési ünnepségéről az *Ország-Világ* közölt egy elég ferde fényképet, amelynél nem csupán a kompozíció hibás, de az uralkodót sem könnyű megtalálni. *Ország-Világ*, 1906. május 27. 438. Szerkesztési hiba a legnagyobb körütekintés mellett is becsúszhatott: például egy szám címlapján feltűnik egy Ferenc József-mellszobor minden kommentár nélkül. Az uralkodó büsztjét ábrázoló fénykép fölött az oldalon szereplő történet címe *Démon*, ami akár – nem túl hízeglő módon – vonatkoztatható a királyra is. *Ország-Világ*, 1901. szeptember 22. 743.

³¹ Az imázsképítés folyamatát és szereplőit bécsi levéltári kutatásaim után tudom majd alaposabban feltérképezni.

³² Jelentőségét a koronázási emlékkönyv így foglalja össze: „a magyar király koronázási ünnepélyén a király esküszik hűséget a nemzetnek, a király tesz fogadást, hogy az ország törvényeit meg fogja tartani s másokkal is megtartatni; Szent-István birodalmát pedig a világ bármely részéből jövő ellenség ellen meg fogja oltalmazni.” JÓKAI Mór: A királykoronázás. In: KOVÁCS DÉNES–SZIKLAI JÁNOS (szerk.): *Koronázási emlékkönyv*. Könyves Kálmán, Budapest, 1892. 7.

³³ TOMSICS EMŐKE: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2015. 23.

A koronázási díszben ábrázolt király minden bizonnyal a nemzeti érzést tápláló, a lojalitás kialakulását segítő képtípus volt. Ehhez hozzájárult Erzsébet királyné kultuszának életre hívása, majd tudatos terjesztése – amelyben nem csupán az udvar, de Andrassy Gyula gróf miniszterelnök, majd külügyminiszter szerepe is kulcsfontosságú.³⁴ Erzsébet vizualizálása a kezdeti időszakban rendszeres Ferenc József oldalán.

Az elemzett sajtóanyagban 1867-ben az első kép Ferenc Józsefről a koronázási ünnepségek előfutáraként pesti látogatását örökíti meg.³⁵ A huszáregyenruhát viselő császár a kocsijából a tömeg felé néz és tiszteleg. Ferenc József képi jelenléte nem hangsúlyos, de a világos szín rá irányítja a figyelmet, a mellette ülő Andrassy Gyula gróf a háttérbe kerül a sötét tónus következtében. A magyar sajtóban felbukkanó képek a történelmi eseményt emelik ki, a személy mintha kevésbé lenne fontos.³⁶ A *Vasárnapi Ujság* a koronázásról elsőként a kardvágás jelenetét közölte: a feldíszített városképből, a főnemesek közül alig emelkedik ki a kardvágást végző, az előtérben álló lovasok alakjai jóval kidolgozottabbak a képen, mint Ferenc Józsefé.³⁷ A követ-

³⁴ VÉR Eszter Virág: Erzsébet és a magyarok. In: GERÓ András (szerk.): *Arképek az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2021. 375–397.

³⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1867. március 24. 137. Ferenc József 1867. március 12-én vonult be Pest-Budára a tömeg éljenzése mellett. A tudósítást lásd: *Pesti Napló*, 1867. március 13. 1.

³⁶ Ezzel éppen ellentétes a bécsi sajtó viselkedése: a koronázás eseményéről az általam átnézett képes lapokban 1867 júniusa és augusztusa között alig található illusztráció (a *Die Gartenlaube* című képes hetilap egyáltalán nem foglalkozott a témával). Erzsébet látható a címoldalon magyar koronázási öltözetében (*Konstitutionelle Volks-Zeitung*, 1867. június 16. 1.), míg máskor mind Ferenc József, mind pedig Erzsébet portréja címlapra került (*Illustrierte Zeitung*, 1867. június 22. 423.). Később a királlyá koronázás momentumát pillanthatjuk meg egy olyan rajzon, amelyen a templombelső a hangsúlyos, illetve a kardvágás jelene is megfigyelhető (*Illustrierte Zeitung*, 1867. július 6. 7., 10–11.). Erzsébet pedig egy héttel később még egyszer felbukkant koronázási ruhájában (*Illustrierte Zeitung*, 1867. július 13. 29.).

³⁷ E képtípusoknak technikai okai is voltak. A korszakban a szabadtéri fényképezéskor számos nehézséggel küzdöttek az alkotók (például nem tudtak elég közel kerülni a királyhoz, nem tudtak még mozgásokat megörökíteni). A koronázás fényképezésének kihívásairól, az erről készült albumokról, műtermi fotókról

kező rajz az esküt örökíti meg, de míg az előtér alakjai akár fel is ismerhetők, az uralkodónak nincsenek azonosítható vonásai.³⁸ Két hét elteltével kerül csak elő a királlyá koronázás, azonban még jellegtelenebb képpel, mint a megelőzők: a rajz távoli jelenetként mutatja meg a koronázás pillanatát, amelyhez képest a Mátyás-templom díszítettsége feltűnően aprólékos, és a tömeg is hangsúlyosabban szerepel rajta. Az alakok – nem csupán Ferenc József – a *Magyarország és a Nagyvilág*ban jobban azonosíthatók, mint a *Vasárnapi Ujság* képén, jóval közelebből láthatjuk azt, amikor Andrassy és Simor János hercegprímás a térdelő fejére helyezik a Szent Koronát (lásd 1. kép).³⁹ Az eskünél Ferenc József a szemlélő felé fordul koronázási palástban és a Szent Koronával a fején, s jól láthatóan magyar huszáregyenruhát visel, ami a magyarság lojalitásának aprólékos építómunkájában

1. kép. I. Ferenc József magyar királlyá koronázása. Forrás: *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. június 15. 277.

lásd: TOMSICS Emőke: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson. *Történelmi Szemle*, 2009/3. 385–417. A szerző kitért a sajtóban megjelent fotókra is.

³⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1867. június 30. 324.

³⁹ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. június 15. 277.

szintén szerephez jutott.⁴⁰ Ferenc József a legtöbb eseményen egyenruhában szerepelt, alakja ezért így vésődött be az emlékezetbe, ami a korszakban nem csak rá jellemző. II. Vilmos közszerepléseikor szintén uniformisban mutatkozott, nagyszámú ilyen portré készült róla (mint ahogy például Bismarckról is): a korszak embere arra számított, hogy az államfő egyenruhában jelenik meg közszereplésein.⁴¹

Az esemény jelentőségét és az alapos bevésés szándékát mutatja, hogy heteken, hónapokon keresztül közöltek képeket a témáról a magyar sajtóban.⁴² A koronázás vizualizálása 1867-ben valószínűleg azért is fontos volt, mert a személyes részvétel messze elmaradt a szervezők által remélttől – elsősorban az időpont bizonytalansága miatt.⁴³ A koronázás képeit a későbbi években is rendszeresen felelevenítették, aktuális eseményekhez kötötték, a lojalitást növelendő akár új szöveggel is ellátták: „Különösen kedvvel gyönyörködik a király azokban a képekben, a melyek a magyar koronázás eseményeit ábrázolják.”⁴⁴ A koronázás momentumuma a nagyszámú említés következtében, az alkotmányos, sőt legalkotmányosabb király imázsának alapköve vizuálisan is beleivódhatott a közgondolkodásba.

Legfőbb hadúr – Ferenc József és a hadsereg sajtóképeken

Ferenc József a „birodalom első katoná”-jaként tekintett magára, a hadsereg mint a birodalmi egység szimbóluma kulcsfontosságú volt számára.⁴⁵ Önképére visszahathattak a hadsereg

⁴⁰ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. június 22. 289. További képek: arany-sarkantyús vitézek avatása (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. július 27. 351.); koronázási ebéd (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. augusztus 3. 366.).

⁴¹ Tobias RONGE: *Das Bild des Herrschers in Malerei und Grafik des Nationalsozialismus. Eine Untersuchung zur Ikonografie von Führer- und Funktionärsbildern im Dritten Reich*. LIT Verlag, Berlin, 2010. 111.

⁴² Ugyanezt a célt szolgálták a koronázási emlékkönyvben vagy képes levelezőlapokon fellelhető – a sajtóbelinél jobb minőségű – képek is.

⁴³ Tomsics EMÓKE: *Kacagány*. I. m. 21., 33.

⁴⁴ *Tolnai Világlapja*, 1909. január 3. 18.

⁴⁵ Laurence COLE: *Vom Glanz der Montur. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 1996/4. 582. Ezt a visszaemlékezések és az élet-

rajongását sugalló szövegek is: „Nincs az egész világnak olyan hadserege, a melyben a legfelsőbb hadurat seregével olyan benső, széttéphetetlen kötelék fűzné össze, s a melyben minden egyes ember, a legmagasabb rangú tábornoktól le a közönséges közlegényig olyan rajongó, lelkes, bálványozott szeretettel csüggsz királyán, a mint az az osztrák–magyar hadseregben tényleg fennáll.”⁴⁶ Katonai képességeit – bátorságát nem vonva kétségbe – azonban nem mindenki méltatta.⁴⁷ Somogyi még a haderő egyre hangsúlyosabb jelenlétét emelte ki a reprezentáció területén: történeti könyvsorozat indult *Ausztria háborúi* címmel, 1891-ben létrejött a K. u. K. Heeresmuseum, 1892-ben leleplezték Joseph Radetzky gróf szobrát.⁴⁸ Magyarország viszonya a közös hadsereg intézményéhez azonban ellentmondásosabb, mint Ciszlajtániáé, mert Ferenc József nem engedélyezte a hadsereg dualizálását, ami egyre súlyosbodó konfliktusokhoz vezetett.

A hadsereg és Ferenc József vizualizálása a leggyakrabban a hadgyakorlatok keretei között történt, amelynek rendje csak a königgrätzi vereséget követően kezdett el kialakulni: 1870-ben még csupán a bécsi helyőrség gyakorlatát tekintette meg Ferenc József, 1871-ben először a brünni hadtest, majd 1874-ben a prágai hadtest és kötelékei számára tartottak császári manővert.

rajzok is megerősítik: Ferenc József „magát elsősorban mindig legfőbb hadúr-nak [...] tekintette”. KRAY István: *A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról*. Saját kiadás, Zalaegerszeg, 1935. 32. Pápay, a kabinetiroda osztályfőnöke is rögzíti, hogy az uralkodó elsősorban katona volt – saját önképe szerint. PÁPAY István: *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Apróságok és történelmi pillanatok az udvari életből*. Apostol Nyomda, Budapest, 1928. 29. Gerő és más történészek is a Ferenc József-kép hangsúlyos elemének tekintik a hadsereget. GERŐ András: *Képzelt történelem*. PolgArt, Budapest, 2004. 100.; Helmuth A. NIEDERLE: „Es war sehr schön, es hat mich sehr gefreut”. *Kaiser Franz Joseph und seine Untertanen*. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1987. 130–138.

⁴⁶ *Ország-Világ*, 1903. február 1. 81.

⁴⁷ PERLAKY Lajos: *I. Ferenc József*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. I. kötet. 97. Az első világháború időszakában is úgy tüntetik fel a császárt, mint aki minden fontos hadmozdulatot ismer, a döntéseket befolyásolja e tekintetben, a vezetésben közvetlenül részt vesz. Artur GASPÁR: *Unsere Dynastie im Felde, 1914–1915*. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1915. 11–12.

⁴⁸ SOMOGYI Éva: *Ferenc József*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 264.

Lovas gyakorlatra először 1874-ben Tatánál, hadtest hadtest elleni többnapos gyakorlatra először 1884-ben Morvamezőn került sor. A mindenkori őszi időpontot a kiképzési év befejezése, illetve a terménybetakarítás vége magyarázza. Irányításukat Ferenc József fenntartotta magának, de valójában Albrecht főherceg végezte haláláig (1895), majd Ferenc Ferdinánd trónörökös. Ezek ugyan lehetőséget adtak arra, hogy a technikai újdonságokat kipróbálja a hadsereg, arra azonban nem voltak alkalmasak, hogy valódi háborús helyzetet szimuláljanak. A katonai képességeket, a parancsnokok teljesítményét sem mérhették: ők nem dönthettek másként, nem próbálhattak ki mást, mint amit az uralkodó akart, továbbá a hadsereg vezetésében a személyes döntéseket Ferenc József nem tudás, hanem dinasztiahűség alapján hozta meg. „A feudális hagyományokhoz való ragaszkodás is korlátozta, hogy a zárógyakorlatok hasonlítsanak a háborús körülményekhez. Az uralkodói pompa, a soknemzetiségű birodalom összetartozását szimbolizáló Habsburg-család ünneplése nagyobb hangsúlyt kapott, mint a katonai feladat.”⁴⁹ A zárógyakorlatokon 1893-tól már szinte minden évben szimuláltak egy-egy csatát, körülbelül 100 000–130 000 főt összevonva. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnökké kinevezése (1907) változásokat indukált, ezt követően – a trónörökös támogatásával – egyre kevésbé a pompa, mint inkább a háborúhoz hasonló viszonyok határozták meg a fegyveres erők gyakorlatait.⁵⁰

A manőverek célját és volumenének változását 1887-ben fejtette ki a *Vasárnapi Ujság* egyik szerzője: „Nem csoda, ha fölmerül a vélemény, hogy itt már nem is a szokásos hadgyakorlatokkal van dolgunk a szónak szoros értelmében, de – ha nem is épen hadikészületről – legalább annak bebizonyításáról, hogy támadni senkit nem akarunk, de minden képzelhető támadással harcra készen állunk, s ha csak fegyverrel lehetne érvényt szerezni jogainknak, érdekeinknek, nos akkor, hát attól sem riadunk vissza,

⁴⁹ BENCZE László: Történelmi visszapillantás. In: VADÁSZ György (szerk.): *A Monarchia hadgyakorlati érmei*. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1990. 18–21. Idézet: 20–21.

⁵⁰ Uo. 24.

hogy a mérlegbe vessük azt a fegyvert.”⁵¹ Mindemellett a készülődés árnyoldalát is bemutatja: „Csaknem teljes egy hónapig tartja szemleutját a legfőbb hadúr katonáinak harczképessége és gyakorlottsága fölött”, ami elég költséges volt, s a király rendszerint óriási létszámú kísérettel érkezett.⁵²

Először 1880-ban jelentek meg az elemzett képes sajtóban ábrázolások a honvéd erők gyakorlatairól, nevezetesen a pécsi-ről és a ceglédiről,⁵³ ahová a *Vasárnapi Ujság* rajzolókat küldött, hogy a helyszíneken örökítsék meg az eseményt.⁵⁴ A rajzokban közös, hogy a figurák igen aprók, a képek célja nem a király, hanem az ott élők szeretetének és hódolatának a bemutatása. Korábban az uralkodót legfőbb hadúrként, katonai szerepben nem láthatták az olvasók,⁵⁵ a szerkesztők talán óvakodtak attól, hogy az 1848–1849-es emlékeket megbolygassák. Ám ekkor is óvatosak: Pécsen csak a diadalkapunál látható, Cegléden pedig ezenkívül csak egy távoli képkockán szerepel az uralkodó lóháton, amikor jelentést tesznek neki – ez a képtípus a későbbiekben is jellemző.⁵⁶

⁵¹ *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 11. 603.

⁵² Uo.

⁵³ *Vasárnapi Ujság*, 1880. október 10. 672–673. A továbbiakban nem számolok be mindegyik hadgyakorlat képanyagáról, az uralkodót mind kisebb gyakorlatok, mind nagy őszi zárógyakorlatok alkalmából rendszeresen ábrázolták.

⁵⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1880. október 10. 677. A hadgyakorlatok a képzőművészetbe is utat találtak: Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter megrendelésére, politikai propaganda céllal készült például egy fiktív jelenet, amikor az uralkodó a honvédség élén áll (Carl von Kobierski: *Ő cs. és apostoli királyi felsége a honvédség parancsnokai élén*, 1891). A festményt a nagyközönség a Vigadóban, majd a milleniumi kiállításon is megcsodálhatta. SÁGVÁRI György: „Ő cs. és apostoli királyi felsége a honvédség parancsnokai élén”. In: FORGÁCS Márton–SALLAY Gergely Pál–ZÁVODI Szilvia (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 20. Köszöntő írások Szoleczky Emese 60. születésnapjára*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2020. 222–225.

⁵⁵ Ferenc József legfőbb hadúrként az 1860–1870-es években alig kapott teret. Egyetlen képsor – császári jubileuma, tehát nem aktuális esemény alkalmából – emlékeztet 1848–1849-re és katonai szerepléseire az 1850–1860-as évekből. *Vasárnapi Ujság*, 1888. december 9. 816–817.

⁵⁶ Későbbi példák, amikor lóháton látható: *Vasárnapi Ujság*, 1881. szeptember 18. 603.; *Vasárnapi Ujság*, 1881. október 2. 630.

2. kép. Ferenc József indulása Bánffyhunadról a hadgyakorlat vidéki helyszíneire. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1895. szeptember 29. 649.

A császári-királyi manőverek nem csupán arra adtak alkalmat, hogy az uralkodót pozitív színben tüntessék fel, olyannak, aki szereti és tiszteli a honvédséget is, hanem arra is, hogy a nemzettudatot erősítsék: „Büszkék lehetünk honvédeinkre, kik új bizonyosságot tesznek minden alkalommal, hogy a harczi magyar nemzet gyermekei, mely hazát szorított magának idegenek között s ezernyi viszontagság és sorscsapás között egy évezredig föntartotta.”⁵⁷ Ekkor egy-egy vidéki település a sajtóhírek középpontjába kerülhetett (lásd 2. kép): „Az évenkénti őszi hadgyakorlatok már magukban véve is nagy érdekűek és kiváló fontosságúak, mint hadseregünk kiképzettségének s hadviselő

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1881. szeptember 18. 603.

képességének nyilvános próbatételei. De kétszeresen érdekesekké és fontosakká teszi e gyakorlatokat az, hogy ezek alkalmából a király rendszeren személyes látogatásokat tesz az országnak azonkon a különböző vidékein, a melyeket hadseregünk vezérkara e gyakorlatok megtartására időről-időre tervszerűen kijelöl.”⁵⁸ A vidék így kifejezhette hódolatát, de a képekhez tartozó szövegekben a király imázsát, a róla élő emlékezetet is formálhatták a szerkesztők: a hadgyakorlat alatt a „király nagyon kedélyesen, jókedvűen érezte magát e nép között, – s közöttük élt a szó szoros értelmében, – s többször szólott felőlük a legnagyobb dicsérettel”.⁵⁹ *A király a nép között* című képen például fiatal lányok hódolatát fogadja, a cím és a jelenet a jóságos király imázsát erősíti, aki szívesen jár alattvalói között.⁶⁰ A sajtó ezen események alkalmával tudta leginkább hangsúlyozni népszerűségét, aminek vizuális ábrázolása az ünnepi fogadtatások, a hódolat megjelenítésében manifesztálódott. A vizuális anyag e tematikában elég sematikus: a hadgyakorlatok koreográfiája nem tért el egymástól nagymértékben, így hasonló jeleneteket ábrázoltak a képeken, a különbségek a helyszínek adottságaiból és az adott katonai feladat jellegéből következtek.

Vizuális szempontból újdonságképpen 1894-ben a rajzok mellett már fénykép is megjelent az őszi zárógyakorlatokról.⁶¹ Az *Ország-Világ* beszámolt és képet is közölt a díszítésről Nagymaroson, ahonnan a király nézte a hadsereg tevékenységét: a szikla „jobb sarkában volt a piros bársonyból készült bal-

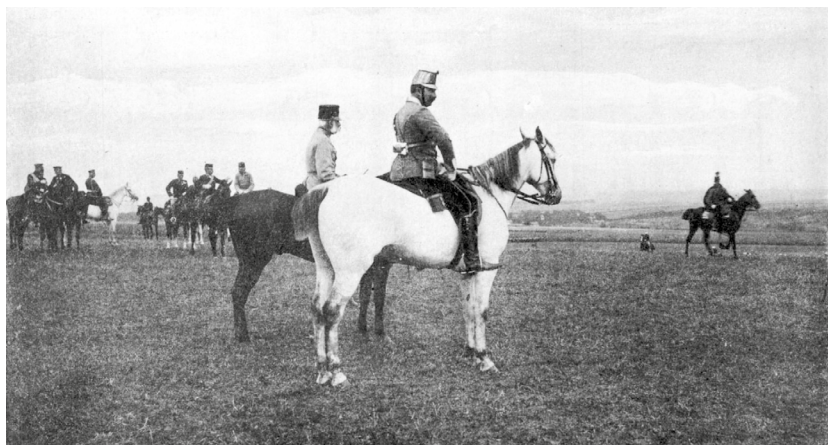
⁵⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1895. szeptember 29. 637.

⁵⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1881. október 2. 632.

⁶⁰ 1886-ig, a galíciai hadgyakorlatig zárógyakorlatról nem, csak a honvéd hadgyakorlatokról számolt be képanyaggal a magyar sajtó. Galíciai hadgyakorlatok: *Vasárnapi Ujság*, 1886. október 10. 660. Nyitrai hadgyakorlatok: *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 11. 603., 611. Egy évvel később a belovári és a tápiószőlői honvéd hadgyakorlatokról, ahová Albert Eduárd walesi herceg is elkísérte Ferenc Józsefet, lásd: *Vasárnapi Ujság*, 1888. október 7. 668–669. Évekre eltűnt a tematika a lapok hasábjairól, pedig hadgyakorlatot majdnem minden évben tartottak, legközelebb a pécsi hadgyakorlatokról látható kép: *Vasárnapi Ujság*, 1892. szeptember 25. 657.

⁶¹ *Vasárnapi Ujság*, 1894. szeptember 23. 617., 624.; *Ország-Világ*, 1894. szeptember 23. 641., 642. Az *Ország-Világ* és a *Vasárnapi Ujság* is két-két fotót publikált, amelyek közül kettő hasonló, kettő pedig egyforma.

dachin, a tetejében koronával, bal sarkában pedig vörös-fehér virágok között a király mellszobra. A sziklacsúcs alján szintén a királynak két méter magas mellszobra állott, továbbá az uralkodóház és Hontmegye címere”.⁶² Az olvasók így érzékelhették, hogy a császári-királyi manőverek idejére igyekezett kitenni magát a település, s az uralkodó személyéhez kapcsolódó kultikus aktusokról – a szoborállításokról – is beszámolt. Az események ábrázolásakor új képtípus ugyan nem tűnik fel, viszont mennyiségét tekintve az addigiaknál több fényképet közöltek 1897-ben a tatai őszi hadgyakorlatokról, amelyeken II. Vilmos és Ferenc József közösen vett részt (lásd 3. kép).⁶³ A megnövekedett számú kép kommunikációs folyamatként tárja elénk a műveletet: az uralkodó nem csupán passzív megfigyelő, hanem parancsot ad, jelentést fogad, a felek beszélnek egymással. Új szempont, hogy a képek bazárról és jótékonyági kísérorendezvényről is hírt adtak, amelyeket az uralkodó meglátogatott.⁶⁴

3. kép. Ferenc József és II. Vilmos német császár lóháton a tatai manőveren. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 19. 617.

⁶² *Ország-Világ*, 1894. szeptember 23. 642.

⁶³ *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 19. 616.

⁶⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 19. 622.; *Ország-Világ*, 1897. szeptember 26. 625. A következő évben a buziási hadgyakorlat (Temes vármegye) képei láthatók, immár csak fotók, nagyobb számban: *Ország-Világ*, 1898. szeptember 11. 578–581.; *Vasárnapi Ujság*, 1898. szeptember 11. 624–628.

A manővereken a korábbi években is részt vettek Habsburg főhercegek, 1901-ben azonban a trónörökös, Ferenc Ferdinánd is jelen volt, bizonyítva katonai rátermettségét – békés körülmények között. Noha Ferenc Ferdinánd szerepe évekkel korábban megnőtt, ennek vizuális lenyomatával nem találkozott a magyar újságolvasó.⁶⁵ A tematika képi világa 1907-ben módosult – részben visszatükrözve a szervezésben bekövetkezett változásokat. Mivel csökkent a reprezentáció és Ferenc József központi jelentősége, az ilyen típusú képek száma is kevesebb lett: a Habsburg főhercegek valamelyike gyakoribb szereplővé vált, az uralkodó pedig nem feltétlenül lóháton látható már.⁶⁶ A képhez tartozó szöveg viszont ekkor is kifejezetten hangsúlyozza, hogy az uralkodó idős kora ellenére fáradhatatlanul részt vesz a gyakorlatokon, és lóháton teljesíti a napi feladatokat, aminek némileg ellentmondanak a fotók. Az egyetlen olyan kép, amelyen lóháton ül a király, az egy évvel korábbi hadgyakorlatokon készült, azt közölte újra a szerkesztőség.⁶⁷ Antik tradíciókkal rendelkezik a hadvezér lovon való prezentálása, ami hatalmat és erőt szimbolizál,⁶⁸ azaz

⁶⁵ *Ország-Világ*, 1901. szeptember 15. 726–727.; *Vasárnapi Ujság*, 1901. szeptember 22. 608–609. Katonai szemlén némileg előbb felbukkant Ferenc Ferdinánd: *Friss Ujság*, 1898. május 22. 1. A sasvári hadgyakorlatok: *Ország-Világ*, 1902. október 12. 813–815.; *Vasárnapi Ujság*, 1902. szeptember 28. 641. Az 1903. évi hadgyakorlatról nem közöltek képet, 1904-ben nem rendezték meg, 1905-ben tért vissza a lapok hasábjaira a tematika. A király gyalogosan vagy lóháton szemléli a hadgyakorlatot: *Tolnai Világ-Lapja*, 1905. szeptember 17. címlap; *Vasárnapi Ujság*, 1905. szeptember 17. 608. Lóháton a sziléziai hadgyakorlatok alkalmával: *Tolnai Világ-Lapja*, 1906. október 7. 1797. Gyalogosan szemléli az eseményeket: *Vasárnapi Ujság*, 1906. szeptember 16. 605.

⁶⁶ A *Vasárnapi Ujság* számos jelenetet megörökített, de az uralkodó már nem szerepel lóháton: *Vasárnapi Ujság*, 1907. szeptember 22. 766–768. Szintén gyalogosan: *Tolnai Világ-Lapja*, 1907. október 6. 1597.

⁶⁷ Teljesen azonos lovas fotót közöltek Ferenc Józsefről az 1906. évi sziléziai és az 1907. évi karintiai hadgyakorlatról (*Tolnai Világ-Lapja*, 1906. október 7. 1797.; *Tolnai Világ-Lapja*, 1907. szeptember 15. 1477.). A visszaemlékezésekben is megjelenő toposz, hogy Ferenc József kiváló lovas volt, s idős korában is sokat lovagolt. Pápay szerint nyolcvanhárom éves kora után már nem ült lóra, míg máshol a nyolcvanadik születésnapját említik. PÁPAY István: I. m. 42. Karl VOCELKA–Martin MUTSCHLECHNER: *Franz Joseph, 1830–1916*. Schloß Schönbrunn–Kunsthistorisches Museum–Brandstätter Verlag, Wien, 2016. 244. A legutolsó kép a magyar sajtóanyagban, amikor (diszszemlén) lóháton ül: *Tolnai Világ-Lapja*, 1910. május 15. 1104.

⁶⁸ Tobiás RONGE: I. m. 157.

jelentőséggel bír, hogy Ferenc Józsefet meddig mutatták így. Az elemzett időszakban a királyt – harctéri diadal híján – csak a hadgyakorlatokon, a díszszemléken, a vadászatok alkalmával vagy lovasportréinak reprodukcióin ábrázolhatta így a képes sajtó. 1909-ben Ferenc József és II. Vilmos közösen vettek részt a morvaországi manőveren, ez az utolsó ilyen esemény, amikor az idős uralkodóról képek jelentek meg.⁶⁹

Ez az ábrázolástípus az 1890-es évekre általánosnak tekinthető, amely bevett képtípusokkal hirdette a nép szeretetét és demonstrálta a legfőbb hadúri szerepet, ami Ferenc József imázsának és önképének alappillére: a civilekhez az uralkodó(k) fogadása és hintóban hajtatásuk, a diadalkapuk, a kísérendezvények képei, a király a nép között képtípusa, míg a katonai szereplőkhöz a hadmozdulatok – lőháton vagy gyalog – megtekintésének képei, illetve a kommunikációt a többi katonai vezetővel ábrázoló fotók kapcsolódnak.⁷⁰ Bár nem minden képen állapítható meg, hogy Ferenc József milyen egyenruhát viselt a

⁶⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1909. szeptember 19. 787–789.; *Tolnai Világlapja*, 1909. szeptember 26. 1841. Ferenc József utolsó nagy hadgyakorlata: PERLAKY Lajos: I. m. 202.; Franz HERRE: *Ferenc József élete és kora*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2000. 417. Ettől eltér: Kray szerint Ferenc József még évekig részt vett a hadgyakorlaton, 1912-ben már nem jelent meg. KRAY István: I. m. 32.

A hadgyakorlatok mellett feltűnik még néhány képtípus, amely szorosan kapcsolódik a hadseregehez: Ferenc József ezeken kaszárnnyák alap- és zárköletételén vagy zászlószentelésén vesz részt, katonai díszszemlét tart általában a brucki táborban vagy a Vérmezőn. Lovaskaszárnya alap- és zárköletétele: *Ország-Világ*, 1886. augusztus 28. 561.; *Ország-Világ*, 1886. szeptember 11. 589., 592., 593. Az új fővárosi tűzérkaszárnnya zárkövének letétele: *Ország-Világ*, 1897. október 3. 634. A *Vasárnapi Ujság* egy oldalon két képet közölt, egy olyat is, amelyen Ferenc József kalapáccsal a zárköre üt, de ez is távolról készült fénykép. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 10. 671. A brucki táborban hadseregszemlét tart: *Ország-Világ*, 1895. május 16. 376–377. Díszszemlék: *Ország-Világ*, 1902. május 25. 414.; *Vasárnapi Ujság*, 1906. május 28. 350. A király lovagol az olvasóval szembe, de tartása már nem olyan peckes, mint a jóval fiatalabb József Ágost főhercege: *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 24. 337. Díszszemlén lovagol: *Tolnai Világlapja*, 1910. május 15. 1104.; *Vasárnapi Ujság*, 1910. május 22. 445. Díszszemle: *Tolnai Világlapja*, 1910. augusztus 28. 1969–1970.

⁷⁰ Példák a tatai hadgyakorlatról: *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 19. 617., 618., 624., 625.; *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 26. 630–633.; *Ország-Világ*, 1897. szeptember 19. 601.; *Ország-Világ*, 1897. szeptember 26. 616. (A *Vasárnapi Ujság* képeivel azonosak a fotók.)

hadgyakorlatokon (alakja néha túl távoli, vagy kabátot visel),⁷¹ de az bizonyos, hogy míg a magyarországi közszereplésen – kezdve a koronázással – egyértelműen magyar uniformisban látható, a hadgyakorlatokon (és hadseregszemléken) viszont Magyarországon is előfordult, ráadásul egyáltalán nem ritkán osztrák egyenruhában.⁷²

A legfőbb hadúri pozícióhoz szorosan kötődik egy másik fegyveres szerep, a vadászó uralkodóé, ami – a gödöllői helyszín következtében – a magyar emlékezet szerves részét képezte. A harcászati képességek demonstrálását szolgálták a vadászatokról készült képek, de ez az uralkodót nem egyenruhában mutató képtípus emberközelibbé tette a királyt, aki néha vigad is. Az első évtizedekben Erzsébettel együtt látható, majd az 1890-es évektől már a külföldi vendégek domináltak vadászpartnerként. Az első ilyen illusztráció, amely egy gödöllői rókavadászat hajszáját örökítette meg, 1874-ben jelent meg. A fekete-fehér rajz nem adhatja vissza, de a szövegből tudjuk, miként öltözött fel: „jelent meg először a felséges ur magos kalappal, vadászjelmezben, vörös kabátban. Ugyanily jelmezt hord a vadászaton részt vevő minden vendég.”⁷³ A kép bal oldalán egy kutyafalka tűnik fel, tekintetünk Erzsébetre irányul, őt követi a császár. 1880-ban,⁷⁴ majd 1886-ban vadászjelenetben bukkan fel a pár: az uralkodó a kép fókuszában, világos öltönyben, mellette Erzsébet lovagol, ám a központi esemény, hogy elejtették a vadat, és minden vadász ösz-

⁷¹ Az újraközlés gyakorlatával a *Vasárnapi Ujság* is élt: például egy rajzot, amelyen a hadgyakorlaton az uralkodó az olvasó irányába lovagol magyar egyenruhában, kétszer is publikáltak aktuálisként: *Vasárnapi Ujság*, 1888. október 7. 669. és *Vasárnapi Ujság*, 1893. szeptember 17. 638.

⁷² Magyarországon a hadgyakorlatokhoz kapcsolódó civil eseményeken magyar egyenruhában tűnik fel (például fogadja a hódolatot: *Vasárnapi Ujság*, 1887. szeptember 11. 611.). Vérmezei szemlén osztrák egyenruhában: *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 24. 337. A tatai hadgyakorlaton osztrák uniformisban: *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 26. 630.

⁷³ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. november 11. 569. (kép: 566–567.) Az eredetit készítette: Vinzenz Katzler. Megjelent: *Über Land und Meer*, 1873. április 27. 321.

⁷⁴ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1880. április 18. 253.

szegyeült körülötte.⁷⁵ A kép Wilhelm Richter *Királyi falkavadászat Rákoson* című (1872) festménye alapján készült. A vadászjelene-teknek nagy jelentőséget tulajdonítottak: a vadászat nemcsak úri kikapcsolódás – bár a jobbágyfelszabadítást követően is csak egy szűk réteg vadászott –, hanem a hadvezetésre való felkészülés, testedzés is, uralkodók esetében komoly tradícióval rendelkezik a képtípus.⁷⁶ Ferenc József vadászöltözetben, Gödöllőn fényképezve a „legelső magyarrá” válik. Az imázsépítésében, az emlékezetformálásban ezek a vadászképek, a király jelenléte Magyarországon minden bizonnyal szerepet játszottak.⁷⁷

Ferenc József legfőbb hadúri szerepét annak ellenére újra és újra dokumentálták vizuálisan, hogy semmiféle magyar nemzeti követelésnek nem adott teret a közös hadseregen belül, nem zárt le győztesen háborút az 1848–1849-es időszakot követően. Mindvégig ragaszkodott ahhoz az ideához, hogy az egységes hadsereg a birodalom fő támasza, amit az ő személye garantál. Legfőbb hadúri pozíciója, az e kérdésben tanúsított merevsége kifejezetten ellentmond a „legalkotmányosabb király” toposzának, ez azonban vizuális emlékezetformálóinak – úgy tűnik – nem okozott áthidalhatatlan problémát. A hadvezérek esetében a terület- és országgyarapítás kiemelkedően fontos, eredményességüket hangsúlyozó vonás, ez azonban a magyar sajtóanyagban a balkáni terjeszkedés kapcsán sem jelent meg Ferenc Józsefre vonatkoztatva.⁷⁸ A gödöllői vadászatok képei egyértelműen a „magyar király” imázsának az építését szolgálták, aki Magyarországon otthonra talált, jól érzi magát, itt szívesen kikapcsolódik.

⁷⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1886. december 5. 788–789. Az *Ország-Világ* is közölte ugyanezt a képet: *Ország-Világ*, 1886. november 6. 721.

⁷⁶ PRÁGAI Adrienn: A vadászat természete – a reprezentáció természete. Vadászábrázolások a 19. századi magyar művészetben. In: RADVÁNYI Orsolya (szerk.): *Művészet és vadászat. Válogatás a Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből*. SZM-MNG, Budapest, 2021. 26–27.

⁷⁷ *Ország-Világ*, 1896. április 26. 257.

⁷⁸ Németül a császár halálát követően már biztosan jelen van ez az elem: „Franz Joseph Mehrer des Reiches” (fejezetcím: ’Ferenc József, a birodalom gyarapítója’; főszövegben például: 349.). Joseph REDLICH: *Kaiser Franz Joseph von Österreich*. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1928.

A külkapcsolatok irányításának vizualizálása

Az uralkodó nem csupán a birodalom első katonája, hanem „első diplomatája” is, ő testesíti meg a birodalmat. A korszakban a „külpolitika perszonalizációja” Európa-szerte jellemző, egy-egy állam profitálhatott abból, ha uralkodója szimpátiát, tiszteletet tudott kivívni magának.⁷⁹ Ennek tükrében különösen fontos, hogy Ferenc Józsefet milyen diplomataként prezentálta a sajtó, mely külkapcsolatokról publikált képeket.⁸⁰ Az első külföldi látogatása, amelyről kép készült, 1867 decemberében Párizsba repítette az olvasót. A rajz érdekessége, hogy rendhagyó módon a király nem egyenruhában, hanem polgári öltözetben látható, amint Marie Antoinette királyné egykori börtöncelláját látogatja meg.⁸¹ Ezt követően 1870-ben közzéték a képeket Ferenc József 1869. novemberi egyiptomi látogatásáról.⁸² A császár ekkor sem egyenruhában szerepel, hanem öltönyben mássza meg a Kheopsz-piramist.⁸³ Lendületes, gyors mozdulattal – némi segítséggel – tart felfelé, sportos-fiatalos uralkodó benyomását keltve, aki messze leelőzi kísérőit: „A fejedelem egész könnyedén ugrott le paripájáról s egy beduin segítségével tíz perc alatt fönn állt a pyramisok csucsán. Kisérete követte ugy, a hogy képes volt s csak is Beust mondott le azon látvány élvezetéről, mely a csú-

⁷⁹ Christiane WOLF: Representing constitutional Monarchy in late nineteenth and early twentieth-century Britain, Germany, and Austria. In: Laurence COLE–Daniel L. UNOWSKY (eds.): *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Berghahn, New York–Oxford, 2009. 214.

⁸⁰ A külügyeket a császár és külügyminisztere irányította az abszolutizmus idején bevett módon. SOMOGYI Éva: Ferenc József. I. m. 269. Ugyanakkor a külügyi apparátusban megjelentek 1867 után a magyar hivatalnokok, egyrészt azért, mert szükség volt magyarul tudókra, másrészt Andrássy határozott szándéka volt, hogy megnyerje a kiegyezésnek a magyar közvéleményt, s ehhez ezt is egy eszköznnek tartotta. SOMOGYI Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. MTA BTK TI, Budapest, 2017. 75–92.

⁸¹ *Vasárnapi Ujság*, 1867. december 1. 588.

⁸² Az 1869. november 15-i indulásról tudósít: *Pesti Napló*, 1869. november 17. 3.

⁸³ Ugyanazt a rajzot közölte mindkét lap: *Vasárnapi Ujság*, 1870. január 16. 33.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. január 9. 22.

cson kínálgatik, s mely – szerinte – a vele járó fáradságokkal sehogyan sem ér föl.”⁸⁴ Az uralkodó meghódította a piramisokat, meghozza könnyedén, azt üzenve, hogy mindenre képes. Nem véletlenül foglalkoztatta az illusztrált sajtót a király keleti útja: korábban nem (ma már tudjuk, később sem) vállalkozott ilyen távoli és hosszú utazásra.⁸⁵ Keleti útjáról még egy fénykép után készült rajzot publikáltak a *Magyarország és a Nagyvilág*ban. A Nilus partján fekvő alkirályi palota előtt készült csoportképen a király ül középen – ismét polgári öltözetben –, kísérete pedig félkörben áll, így egyértelműen az uralkodó van a fókuszban. A fotó nem merev beállítású, Andrássy gróf például lábát keresztbe téve ül, az olvasóra néz (míg az uralkodó kifelé tekint, nincs szemkontaktusa a szemlélővel). A fényképről leírást is közölt a lap: „A fénykép, mely egyedül lapunk számára lett átengedve, felette sikerült. A király kis fekete kalappal fején ül a középponton, előtte Beust gróf államkancellár áll papírt tartva kezében; jobbról alább Andrássy gróf miniszterelnök és Bellegarde gróf szárnysegéd ülnek világos nyári öltözetben [...]. A kép háttérét Gheziréh fölséges portaleja képezi, a sikerült compositiót emelve, kiegészítve.”⁸⁶

Ferenc József legközelebb 1874-ben tűnik fel az oroszországi utazását megörökítő képeken (például Szentpéterváron kocsizik), alakja egészen apró, azaz a szemlélőnek el kell hinnie, hogy való-

⁸⁴ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. január 9. 17. Ferdinand von Beust gróf ekkor a Monarchia külügyminisztere.

⁸⁵ Karl VOCELKA–Martin MUTSCHLECHNER: I. m. 61.

⁸⁶ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. január 9. 17. A kép egyediségét ekként bizonygatják (valóban nem közölték máshol): „A »Magyarország« című képeslap, mely képközleményeivel is mindig az újabb érdekességeket igyekszik bemutatni, a mai napon egy igen nagy rajzzal lepi meg olvasóit. Ama nagyfényképnek másolata ez, melyet Ő Felsége Kairóban a Ghezireh-kastély lépcsőzetén vettetett föl magáról és környezetéről, s melyet a szuezi levelezők különös elismeréssel emlegettek. Az említett képes lap kiadó-igazgatójának sikerült e ritka fénykép egy példányát megszerezni, s azt Bécsben lerajzoltatni. Sokba került, de érdekelni is fog minden olvasót. A csoportozat igen sok személyből áll, s a palota pompája is igen szépen látható.” *Fővárosi Lapok*, 1870. január 9. 25. Megfigyelhetjük, hogy a képközlés mint üzleti stratégia is megjelent már az elemezett periódus elején: az érdekes vizuális anyag vonzza az előfizetőket.

ban őt látja a rajzon.⁸⁷ Az ábrázolás ennek ellenére azt a képzet-társítást erősíti, hogy a király a külpolitika irányítója. 1881-ben az olasz királyi pár bécsi látogatásához kapcsolódik újra külpolitikai jellegű megjelenítés. Ekkor Ferenc József különféle protokolleseményeken vesz részt: fogadja a párt, díszelőadásra mennek az operába, udvari ebédet ad – ezek a későbbiekben is tipikus illusztrációtémák. E reprezentációk célja nem Ferenc József személyének hangsúlyozása, hanem a másik uralkodó(pár) látogatásának a dokumentálása, ami a Monarchia nagyhatalmi helyzetét is prezentálja.⁸⁸

A vizuális anyag a legszorosabb kapcsolatot II. Vilmostal sugallta. 1893-ban például a legtöbb ábrázolás az uralkodóról II. Vilmos kőszegi látogatásán készült (résztt vett a hadgyakorlatokon is) (lásd 4. kép). A vonattal érkezett császárt Ferenc József a rajz szerint öleléssel fogadta.⁸⁹ A hintóba szállást a vasútállomáson már fénykép örökíti meg, azonban alakjaik nehezen azonosíthatók:⁹⁰ kőszegi bevonulásukkor a hintóban minden bizonynyal a két uralkodó ül, de ezt csak sejtethjük.⁹¹ Díszegyenruhás fénykép is készült róluk, miközben tisztelegnek, s a kortárs szo-

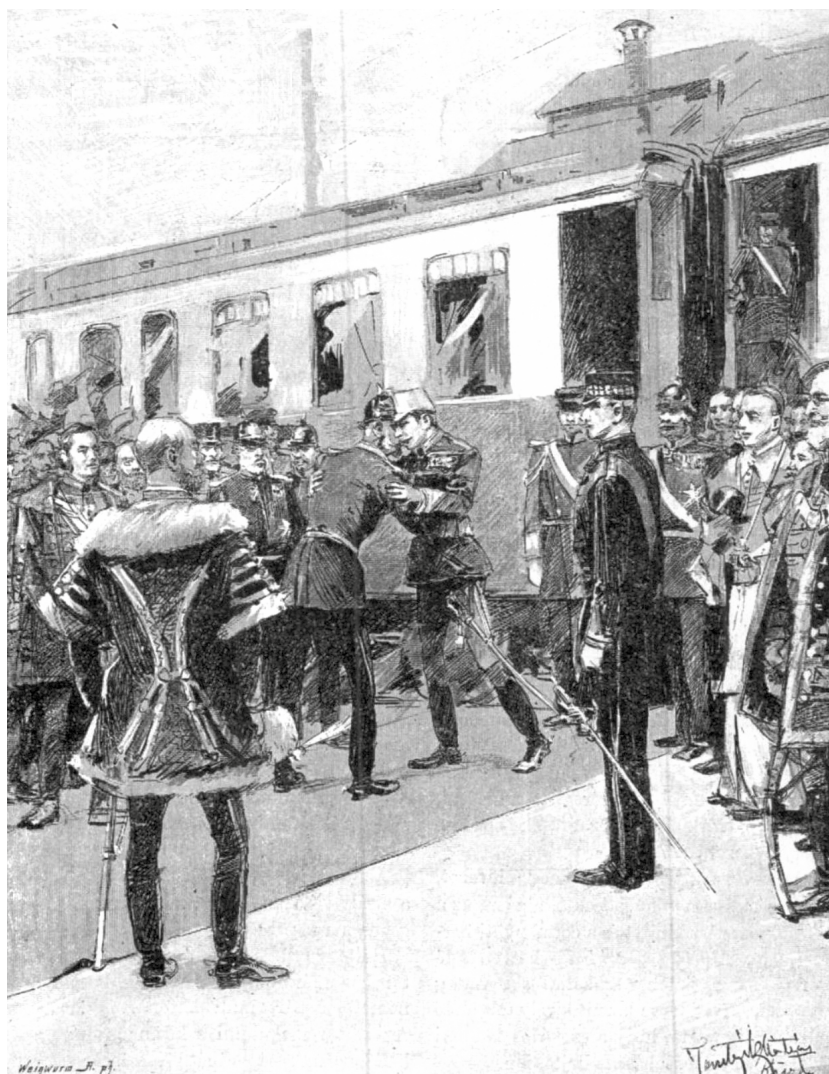
⁸⁷ 1874-ben volt az első alkalom, hogy osztrák császár látogatott az orosz fővárosba (Karl VOCELKA–Martin MUTSCHLECHNER: I. m. 95.), ami növelhette a sajtó érdeklődését. A császár február 13–22-ig tartózkodott Szentpéterváron. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. február 22. 106.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. március 8. 127. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. február 22. 111. 1884-ben szerepel újra az orosz cár: a három császár oroszországi találkozójáról született olyan külpolitikához kapcsolódó kép, amelyen Ferenc József is szerepel. Az orosz ezredek megtekintésekor egymás mellett sétál a három uralkodó kedélyesen beszélgetve, az orosz téli viszonyoknak megfelelően felöltözve, orosz egyenruhában. A császárok vizuális megjelenítésük alapján egyenrangúak, amit a másik, immár beltérben, megbeszélésük alatti pillanatot bemutató rajz is sugall. Egyforma magasak, mindegyikükön díszegyenruha, Ferenc Józsefet osztrák uniformisának fehér kabátja azonban vizuálisan kiemeli. *Vasárnapi Ujság*, 1884. október 12. 652–653.; *Vasárnapi Ujság*, 1884. október 19. 669.

⁸⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1881. november 12. 726.; *Vasárnapi Ujság*, 1881. november 20. 742. Ekkor a belga királyi családot is fogadta Ferenc József, mivel Rudolf trónörökös jegyese, Stefánia ebből a családból származott: *Magyarország és a Nagyvilág*, 1881. május 22. 325.

⁸⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1893. szeptember 24. 649.

⁹⁰ Uo. 653.

⁹¹ *Vasárnapi Ujság*, 1893. október 1. 672.

4. kép. II. Vilmos fogadása a kőszegi vasútállomáson. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1893. szeptember 24. 649.

kásoknak megfelelően egyenruhát cseréltek.⁹² 1897 központi eseménye – főleg magyar tekintetben – II. Vilmos budapesti és tatai tartózkodása volt, amelyekről jó néhány képet közöltek.⁹³ A két császár megjelenése között erős a kontraszt, másik generációhoz tartoznak: Ferenc József hatvanhét éves, a harmincnyolc éves II. Vilmos a fia lehetne. Az 1900. év képanyagának pedig fontos részét Ferenc József berlini látogatásának rajzai és fotói teszik ki.⁹⁴

Más irányú külpolitikai tapogatódzásra engedhet következni, amikor Ferenc József a brit királyt szívélyes kézfogással üdvözlí a pályaúdváron 1903-ban két rajzon, míg egy másikon koccintanak, illetve az operába látogatnak, végül Ferenc József brit egyenruhában ül a lován, nem véletlenül: a brit uralkodó megtette őt a brit hadsereg tábornagyává a *Friss Ujság* beszámolója szerint.⁹⁵ Noha a látogatásról a *Vasárnapi Ujság* nem számolt be, a *Tolnai Világ-Lapja* kifejezetten fontosnak tarthatta a brit–osztrák–magyar kapcsolatokat.⁹⁶ A képek alapján 1906-ban visszarendeződni látszik a külpolitikai irányvonal: hintó-

⁹² *Vasárnapi Ujság*, 1893. szeptember 24. 656.; SOMOGYI Éva: Ferenc József. I. m. 263.

⁹³ *Vasárnapi Ujság*, 1897. szeptember 26. 638.; *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 3. 660–661.; *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 10. 673.; *Ország-Világ*, 1897. szeptember 26. 615.

⁹⁴ *Ország-Világ*, 1900. május 6. 373.; eseményfotók: *Ország-Világ*, 1900. május 13. 397.; *Vasárnapi Ujság*, 1900. május 13. 309–310.; *Vasárnapi Ujság*, 1900. május 20. 328–329.; *Vasárnapi Ujság*, 1900. június 3. 366.

⁹⁵ *Friss Ujság*, 1903. szeptember 2. 1.; *Tolnai Világ-Lapja*, 1903. szeptember 6. 1.; *Tolnai Világ-Lapja*, 1903. szeptember 27. 1–2.

⁹⁶ A brit királlyal való ismételt találkozása kiemelt eseménynek számított, emlékérem is készült ennek alkalmából, de további látogatásokról is hírt adtak. A brit uralkodóval: *Friss Ujság*, 1907. augusztus 18. 2.; *Tolnai-Világ-Lapja*, 1907. szeptember 1. 1405–1406.; *Vasárnapi Ujság*, 1907. augusztus 25. 683. Emlékérem Ferenc József és VII. Eduárd portréjával: *Tolnai-Világ-Lapja*, 1907. augusztus 18. 1324. Ezt követően a brit uralkodó már nem szerepelt képen, már csak azért sem, mert megszakadtak a brit–osztrák–magyar kapcsolatok. 1909-ben VII. Eduárd még megkísérelte a kapcsolatfelvételt, de ezt Ferenc József elutasította, amit Perlaky „jövátehetetlen ballépés”-nek nevez (már a trianoni békeszerződést követően). A brit uralkodó azt kívánta látogatásaival elérni, hogy a Monarchia távolodjon el Németországtól, sőt csatlakozzon a Németország elleni szövetséghez. PERLAKY Lajos: I. m. 196–197.; Egon Caesar CONTE CORTI–Hans SOKOL: *Kaiser Franz Joseph. Im Abendglanz einer Epoche*. Styria, Wien, 1990. 253–255.

ban vagy a pályaudvaron láthatók német vezetők, illetve a császár.⁹⁷ Az idős Ferenc József és a fiatal II. Vilmos kapcsolatáról és találkozásáról így írtak: „A mi királyunk és a németek daliás császára közötti viszony intimségét eleget hangoztatták a lapok, amelyek megírták, hogy a két császár- király találkozásnál háromszor csókolták és ölelték meg egymást. [...] A két uralkodó benső viszonyát tükrözteti vissza az a kép is, amelyet egy udvari műkedvelő festő lesett el”, s a lap közölte azt. A kép valóban közeli viszonyt fejez ki, a két uralkodó egymáshoz közel ül, beszélgetésük fesztelennek tűnik, alakjaik jól sikerültek (lásd 5. kép).⁹⁸ A diplomáciai eseményekről készült képek azt is alátámasztják, hogy a király idős kora ellenére is aktív.

5. kép. Ferenc József és II. Vilmos tárgyalása Schönbrunnban.
Forrás: *Tolnai Világ-Lapja*, 1906. július 1. 1151.

⁹⁷ *Friss Ujság*, 1906. május 9. 1.; *Friss Ujság*, 1906. június 8. 1.; *Friss Ujság*, 1906. június 9. 1.

⁹⁸ *Tolnai Világ-Lapja*, 1906. július 1. 1150–1151.

6. kép. Ferenc József és XIII. Alfonz spanyol király Budapesten.
Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1908. október 11. 821.

Ennek megfelelően 1908-ban is fogadott külföldi vendégeket az uralkodó Bécsben (főként császárrá koronázásának jubileuma alkalmából) vagy Budapesten. Ekkor a pillanatképek domináltak: az uralkodók gyorsan haladó hintóit igyekeztek a fotográfusok megörökíteni. Ugyan némileg életlen, de közeli kép is született Ferenc Józsefről és vendégéről, XIII. Alfonz spanyol

királyról, aki Budapestre látogatott (lásd 6. kép).⁹⁹ Kifejezetten sok fotó örökítette meg a spanyol látogatást, amire a magyarázatot a *Vasárnapi Ujság* cikke adta meg: „A spanyol királyi pár látogatása ritka esemény, mert hétszáz esztendő óta spanyol királyi sarjadék csak kétszer járt nálunk.”¹⁰⁰ 1912-ben a királyról már csak egyetlen diplomáciai aktus kapcsán készült kép, amikor fogadja a bécsi pályaudvaron Nikola montenegrói királyt, eddigre már klasszikus, diplomáciai eseményeket jellemző ikonográfiával, kézfogásukat örökítve meg.¹⁰¹ Az utolsó külpolitikai jellegű aktivitást II. Vilmos bécsi vizitjekor egy illusztráció tudatta az olvasókkal: a német császár állva magyaráz, amit Ferenc József a szobájában ülve hallgat.¹⁰²

A Monarchia külügyeinek intézése közben Ferenc József – a kezdeti időszak képeit leszámítva – osztrák egyenruhát visel, a külügyeket császárként – az összbirodalmat megtestesítve – irányítja, s ha esetleg érzékeny is volt a magyar olvasóközönség az osztrák egyenruhás császár képére, közeledtek ilyen illusztrációkat (bár eleinte nem nagy számban).¹⁰³

Megfigyelhető, hogy egyáltalán nem publikáltak illusztrációt a király minden külföldi vendégével és minden látogatásáról. Ha pusztán a kiválasztott sajtótermékek Ferenc Józsefet is ábrázoló képeit vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy hosszú éveken

⁹⁹ A spanyol királyi pár Budapesten: *Vasárnapi Ujság*, 1908. október 11. 821–825.; *Tolnai Világlapja*, 1908. október 11. 1613. A német császár és fejedelmek Bécsben – a szokásos vizuális elemekkel: kocsival hajtatnak, a vasútállomáson fénykép készült róluk: *Vasárnapi Ujság*, 1908. május 17. 396–397. A *Friss Ujságnak* nem állhattak rendelkezésre az eseményről időben képek, mivel először Ferenc József portréjával illusztrálva közli a hírt, hogy a német császár Bécsben tartózkodik: *Friss Ujság*, 1908. május 8. 1. A német fejedelmekkel a bécsi pályaudvaron: *Friss Ujság*, 1908. május 10. 2., 17.

¹⁰⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1908. október 11. 826. Hozzá kell tennünk, Ferenc József és XIII. Alfonz unokatestvérek voltak, ami szintén magyarázhatja a szívélyes fogadtatást.

¹⁰¹ *Friss Ujság*, 1912. június 16. 4. Hasonló képek akkor is születtek, amikor Sándor szerb királlyal találkozott: *Ország-Világ*, 1894. október 21. 703.

¹⁰² *Tolnai Világlapja*, 1914. december 16. 15.

¹⁰³ Osztrák egyenruhában Ferenc József először 1872-ben került az elemzett újságok lapjaira egy portrén: *Magyarország és a Nagyvilág*, 1872. szeptember 8. 426. Ezzel szemben például Ferenc Ferdinánd általában – eseménytípustól függetlenül – osztrák egyenruhában látható.

keresztül mintha semmiféle külpolitikai esemény, diplomáciai látogatás nem történt volna, és az uralkodó sem fogadott volna senkit. A képek azonban így is jól mutatják a Monarchia külpolitikai orientációját, érdeklődését a Balkán-félsziget, illetve a Német Császárság iránt,¹⁰⁴ de jelzik azt is, hogy más irányokban is ápolta kapcsolatokat (például Spanyolországgal), mint ahogy a képek hiánya egy vezetőről a nexusok megszakadását is jelzi. A diplomáciai események kapcsán néhány képtípus vált bevetté, alapvetően nem mutatnak változást a vizuális anyagok e témában: üdvözlés a vasútállomáson, kézfogások, kocsizás, esetleg társasági események (például látogatás az operában). A képeken II. Vilmos hangsúlyosan van jelen, a vele való szövetséget vizuálisan is igyekeztek tudatosítani, erősíteni.

Összegzés

I. Ferenc József az 1860-as évek végén nem gyakran kapott helyet a sajtó képanyagában, s legfőbb hadúrként egyáltalán nem, ráadásul külföldi útjain sem egyenruhában látható. A magyarság számára szimbolikus jelentőségű vagy érdekes eseményekről készült képeket közöltek, egyéb minőségében, más kontextusban – akár magánemberként vagy családjával – nem szerepel. Tudatos vizuális imázsépítést a hetilapok hasábjain ekkor még nem rögzíthetünk, csupán a fontosnak vélt események egy részének képi dokumentálását. Az 1880-as évektől a legfőbb hadúr szerepe válik kiemelkedővé, amit korábban nem reprezentáltak a magyar sajtótermékek. Ezt a pozíciót erősítette, hogy az uralkodó nyilvános szerepléseinek uniformisban jelent meg, így személye a közös hadsereghez szorosan kapcsolódott vizuálisan is, az emlékezetbe ilyen öltözetben vésődött be. Az

¹⁰⁴ Szarajevóban fogadja a hódolatot: *Tolnai Világlapja*, 1910. június 12. 1329.; *Vasárnapi Ujság*, 1910. június 12. 513. II. Vilmostal: *Tolnai Világlapja*, 1910. október 2. 2241–2242. II. Vilmostal a vadászati kiállításon: *Friss Ujság*, 1910. szeptember 23. 1.; *Vasárnapi Ujság*, 1910. szeptember 25. 810–811. Egy évvel később is találkozik II. Vilmostal: *Tolnai Világlapja*, 1911. április 9. 861.; *Vasárnapi Ujság*, 1911. április 2. 272. Majd 1912-ben: *Vasárnapi Ujság*, 1914. március 29. 241.

1890-es években már az sem keltett valószínűleg különösebb zavart, ha Ferenc Józsefet osztrák egyenruhában kellett ábrázolni. Ekkoriban sokféle kontextusban, szerepkörben tűnik fel a király. Újfajta képtípusokat az 1900-as évek elejéig publikáltak. Élete utolsó bő tíz évében jelenléte a vizuális anyagban hullámzó, amikor egészségügyi állapota nem vagy kevésbé engedte meg a közszerepléseket, érthető módon a képanyagban is ritkábban láthatjuk, s a fényképek egy része csupán korábbi fotók újraközlése, nem aktuális anyag. Ferenc József a róla publikált képeken – habitusának, viselkedésének, szerepfelfogásának megfelelően – kimért, megfontolt, nyugodt, már-már rideg, sohasem gesztikulál, ami például éles ellentétben áll a két világháború közötti vezetők imázsával.

A tanulmány rámutat arra, hogy annak ellenére, hogy a hadsereg és a külpolitika irányítását Ferenc József nem parlamentáris úton végezte, a magyar emlékezetformálók az illusztrált sajtó hasábjain e funkcióinak ellátása közben is feltűntették, sőt igyekeztek pozitív kontextusokat kialakítani ezek köré az őt vitatható szerepekben ábrázoló képek köré. Bár a külpolitikához kapcsolódó képek a Monarchia – s benne Magyarország – külkapcsolatairól árulkodtak, a diplomáciai találkozókról, látogatásokról közölt illusztrációk csak a legfontosabbnak ítélték bemutatására korlátozódtak.

Azt is érdemes kiemelni, hogy Ferenc József nem elszenvedője volt az emlékezetformálásának, hanem aktívan részt vett a folyamatban. A kiegyezés után a „magyar király” imázsának megteremtésében együttműködött, ami a külsőségekben is megnyilvánult (láthattuk, hogy például civil közszereplései alkalmával Magyarországon magyar egyenruhában jelent meg), s itt mindvégig „eljátszotta” az alkotmányos uralkodó tanult szerepét, amit a „közvélemény formálói [...] egységesen méltányoltak”.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Anton HOLZER: I. m. 88.; FÓNAGY Zoltán: I. m. 32., 34.

→
Jerzy Popiełuszko temetése, 1984.
Forrás: Wikipedia / Eredeti: Andrzej Iwański

Mi képzeltük Koppányt?

I. (Szent) István emlékezetének újabban vihart kavart kérdései*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.8>

2024. szeptember 12-én könyvbemutatóra gyülekeztek az érdeklődők az ELTE Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtárában, ahol Berend Nóra új, angol nyelvű, Szent István kultuszáról szóló kötetét mutatták be.¹ Klaniczay Gábor méltató bevezetése és Veszprémy László ismertetője mellett azonban Thoroczkay Gábor élesen bírálta a könyv főbb állításait. A könyvbemutatón részt vett Borbás Barna, a *Válasz Online* újságírója is, aki indulatos felhangoktól sem mentes könyvismertetőjében kritizálta és posztmodern visszabontási kísérletnek minősítette Berend Nóra könyvét.² A lap hasábjain Berend Nóra hasonlóan kemény stílusban válaszolt, jelezve, hogy a könyvbemutatón elhangzott kritika mélyen érintette a szerzőt. A *Válasz Online* teret adott az ügyben többször citált Thoroczkay Gábornak is a válaszra.³

* Nóra BEREND: *Stephen I. The First Christian King of Hungary. From Medieval Myth to Modern Legend*. Oxford University Press, Oxford, 2024. 272 p.

¹ A könyvbemutatón magam is részt vettem, szemtanúként számolok be az eseményekről.

² BORBÁS Barna: Félresiklott mítoszirtás – így törölné el Szent Istvánt egy új oxfordi kötet. *Válasz Online*. 2024. október 11. Forrás: <https://www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/> (Letöltés: 2025. 10. 01.).

³ BEREND Nóra: „Félresiklott könyvkritika”. *Válasz Online*, 2024. október 18.; BORBÁS Barna: Válasz Berend Nóranak. *Válasz Online*, 2024. október 18. Forrás: <https://www.valaszonline.hu/2024/10/18/szent-istvan-stephen-i-konyv-berend-nora-valasz/> (Letöltés: 2025. 10. 01.); THOROCZKAY Gábor: Óvatosabban Szent Istvánnal – Thoroczkay Gábor válasza az első magyar királyról szóló vitában. *Válasz Online*, 2024. október 22. Forrás: <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/thoroczkay-gabor-valasza-szent-istvanra/>

A könyv kapcsán ismertetőt írt a *Magyar Narancs* és interjút közölt a szerzővel az *Élet és Irodalom*.⁴ A magyar medievisztikában ritkaságnak számító módon műsort szentelt neki a közmédia is, ahol a szerző részvétele nélkül négyen bírálták a könyvben megfogalmazott téziseit.⁵ A vitát egy más dimenzióba helyezte és a „régi-új marxizmusnak” nevezett intézményi konzervativizmus belső harcának tekintette Kristóf Lilla Alida a *Demokrata* hasábjain, amelyben azonban egyik fél sem enged teret az „új” és „alternatív” megközelítéseknek.⁶ Szintén a marxizmust és Andics Erzsébetet említette bírálatában Bánó Attila a *Magyar Nemzet*ben.⁷ Klaniczay Gábor lényegesen kiegyensúlyozottabb értékelést adott recenzijában.⁸ Hasonló stílusban Berend Nóra legfontosabb hipotézisére, Koppány személyének a kérdésére koncentrált Bácsatyai Dániel a *Századokban*.⁹ A *Demokratának* és a *Mandinernek* adott interjújában Szabados György bírálta élesen a frissen megjelent kötetet.¹⁰

hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczka-vita/ (Letöltés: 2025. 10. 01.).

⁴ BAROTÁNYI Zoltán: Megteremtődött. *Magyar Narancs*, 2024. november 14. 21–22.; VÁRKONYI Benedek: Józan ésszel ez abszurdum. Berend Nórával beszélget Várkonyi Benedek. *Élet és Irodalom*, 2025. január 3. Forrás: <https://www.es.hu/cikk/2025-01-03/-varkonyi-benedek/jozan-essel-ez-abszurdum.html> (Letöltés: 2025. 10. 01.).

⁵ A Szent István-probléma. – *Ez itt a kérdés*. 2024. november 8. M5. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=GH6KAVE5W8s> (Letöltés: 2025. 10. 01.). A műsorvezetővel Horváth Attila, Kálnoky-Gyöngyössy Márton, Rácz Piroska és Thoroczka Gábor beszélgetett.

⁶ KRISTÓF Lilla Alida: Érintettség okán. Hozzászólás a Berend Nóra és Thoroczka Gábor között megjelent Szent Jobb vitához. *Demokrata*, 2024. december. 30. Forrás: <https://demokrata.hu/velemenyerintettseg-okan-903499/> (Letöltés: 2025. 10. 01.).

⁷ BÁNÓ Attila: Berend Nóra végképp eltörölné Szent Istvánt. *Magyar Nemzet*, 2024. október 16. 9.

⁸ KLANICZAY Gábor: Szembenézni történelmi mítoszokkal. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 2024/2. 129–138.

⁹ BÁCSATYAI Dániel: Nóra Berend: Stephen I. The First Christian King of Hungary. *Századok*, 2025/5. 1047–1050.

¹⁰ PATAKI Tamás: Ön Koppány-tagadó? Ha igen, ne kattintson! *Demokrata*, 2025. január 8. Forrás: <https://demokrata.hu/tudomany/on-koppany-tagado-ha-igen-ne-kattintson-933572/> (Letöltés: 2025. 10. 01.); KOVÁCS Gergő: Eltörölné Szent Istvánt és Koppányt egy magyar kutató oxfordi könyve – történelem a Mandinernek. *Mandiner*, 2025. február 15. Forrás: <https://mandiner.hu>.

Talán meglepő lehet, hogy egy recenzió a könyv megjelenésére adott reakciókkal kezdődik, de feltétlenül érzékeltetni szerettem volna, hogy az milyen indulatokat váltott ki. A nyilvánosságban megjelent vélemények egy része, amelyeket itt nem idézek, olykor nem fukarkodott Berend Nóra emberi méltóságának megsértésével vagy a szerző megalázásával sem. Ezt a heves reakciót valószínűleg az váltotta ki, hogy a szerző az emlékezetpolitikában fontos szerepet betöltő Szent István életével kapcsolatos állítások mellé tesz hangsúlyos kérdőjelet. Könyve négy nagyobb egységre bontható.

A Szent Istvánnal kapcsolatos kutatástörténet lényegre törő és inkább az angolszász olvasóközönségnek szánt bevezető központi állítása, hogy első uralkodónkról alig maradt fent hiteles forrás (1–27.). Gyakorlatilag már a 11. századtól elkezdődik a mai napig tartó mítoszépítés, ami lehetetlenné teszi számunkra, hogy a „valódi” Szent Istvánt megismerjük. Az olvasók számára talán a legérzékletesebb példa, amikor Szent István alakja néhány évtizeden belül a német–olasz orientációtól (Hóman Bálint) a szláv alapokon nyugvó államszervezésen és az ország németektől való megvédésén keresztül (Molnár Erik) eljut a nyolcvanas évek végére az Európához csatlakozni szándékozó királyig. Ezek mögött a Szent István-képek mögött könnyen dekódolható politikai szándékok sejlenek fel. Mivel az imázsépítés már nagyon korán elkezdődött, az ettől leginkább mentesnek tekinthető kortárs forrásokból megismerhető Szent Istvánról rendkívül korlátozott a tudásunk. Ezért, akárcsak az egy évvel korábban, El Cidről megjelent munkájában, Berend Nóra elsősorban a mitológiaépítés kontextusára helyezi a hangsúlyt.

A szerző az első fejezetben tárgyalja a legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó tézisét, amely szerint Koppány alakja nem létezett (28–67.). Ez az elképzelése már korábban napvilágot látott magyar nyelven, bár a közvélemény elsősorban a sajtóból ismerhette meg.¹¹ (És váltott ki már akkor is túlfűtött válaszokat jobboldali

hu/kultura/2025/02/eltorolne-szent-istvant-es-koppanyt-egy-magyar-kutato-oxfordi-konyve-tortenesz-a-mandinernek (Letöltés: 2025. 10. 01.).

¹¹ BEREND Nóra: Koppány és a szent jobb: Szent István legendák nemzetközi keretben. In: FEDELES Tamás–HUNYADI Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Szent*

publicistákból.) A kérdés egyébként jelentősen túlmutat önmagán: a magyar medievisztika már évszázadok óta próbálja feltörni a középkori elbeszélő források ördöglakatját, azaz hogy a 14. századi krónikakompozíció mely szakaszai keletkezettek a 11. században. Mivel ebben a forrásban őrződött meg legrészletesebben Koppány története (itt említik meg a somogyi vezér szándékát arra, hogy elvegye Szent István anyját, itt esik szó arról, hogy az istváni sereg vezetője a német Vecellin, és ebben beszélnek el azt is, hogy a győzelem után Koppány testét felnégyelték, és Győrött, Veszprémben, Esztergomban, valamint Erdélyben kifüggesztették a tagjait), ezért egyáltalán nem mindegy, hogy a benne foglaltakat egy későbbi kútfőnek, vagy egy olyan korai forrásnak tekintjük, amely csak szerencsétlen történelmi körülmények miatt nem maradt ránk eredeti formájában. Berend Nóra rámutat arra, hogy a kortárs források nem említik sem a lázadást, sem pedig Koppány nevét. Az első csoport, amely az eseményekre vonatkozó valamiféle nyomot tartalmaz, azok az események után nagyjából egy évszázaddal keletkezett Szent István-legendák. Ezek megőrizték a konfliktus tényét, ám annak központi személyéről hallgatnak. Bár a kortárs forrásnak tekintett pannonhalmi alapítólevél szintén megőrizte Szent István háborúját, és meg is nevezi Somogy megyét, valamint a király pártján álló Hontot és Pázmányt, Koppányról hallgat. Azonban maga az oklevél interpolált, azaz egyes szakaszait később írhatták, ennek pedig a legfeltűnőbb jele, hogy hol egyes számban, hol királyi többesben fogalmaz. Bizonyítékuul használni tehát nem lehet. Koppány legkorábbi önálló említése Kézai Simon gesztájában történik egy rövid tudósítás formájában, ám az eredeti formájában ránk nem maradt alkotás a 13. századból való. A legfeltűnőbb momentum, ami Berend Nórát a tézise felállítására készítette, az a felnégyelés. Ezt a szokást a 10. század fordulóján a magyarok nem ismerték, de annál elterjedtebb volt a 13–14. században. (A könyv joggal bírálja Györffy György Ibn Fadlán nyomán megfogalmazott öt-

Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. FIKP „Magyarország a középkori Európában” – Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged–Debrecen, 2019. 98–107. (A tanulmány címét a kötetben szereplő írásmód szerint szerepeltetjük – K. F.)

letét, amely szerint a felnégyelést keletről hozták a magyarok, ahol a házasságtörést a felek kettévágásával büntették.) Érdekes módon a felnégyelés ellentmondásosságára, ahogy azt Berend Nóra idézi, nem ő, hanem Erdélyi László figyelt fel először, ám vele szemben Kristó Gyula pont ellenkezőleg érvelt: a felnégyelés archaikus elemként maradt fent. Hogy a felnégyeléssel mint büntetéssel mennyire nem tudtak mit kezdeni, azt jól mutatja a *Képes Krónika* vonatkozó ábrázolása: míg a szövegben az szerepel, hogy Vecellin vezér harcban ölte meg Koppányt, addig az eseményt bemutató miniatúrán azt látjuk, hogy Koppány hátrakötözött kézzel a földön térdel, István mögötte lovon ül, miközben a parancsára éppen lefejezik a somogyi vezért, a feje pedig már a földön található (43.).

A Koppány-történettel szemben megfogalmazott állítások nemcsak politikai bélyeget kaptak, hanem szakmai kritikát is. Még a könyvbemutató során tartott előadásában, de a válaszában is, Thoroczkay Gábor azzal érvelt, hogy a somogyi tizedek Pannonhalmának juttatása már a 11. századi Szent István-legendákban is jelen van, vagyis akkor már ismert volt a király elleni lázadás és Somogy abban való érintettsége. Klaniczay Gábor azonban éppen a könyv bírálatában mutatott rá, hogy ez nem minősül döntő érvnek, mert az a legendák forrásértékét is vitatta.¹² Ugyanakkor Thoroczkay Gábor a könyvbemutató során azt is megjegyezte, hogy Berend Nórának kétségtelenül igaza lehet abban, hogy a felnégyelést el kell engednünk. Bácsatyai Dániel viszont Berend Nórának ezt az alapvető érvelését vonja kétségbe: a felnégyelés nemcsak a 13. századi Angliában volt ismert, hanem két formában már korábban is elterjedt. Egyrészt az elítéltet hozzákötözhatték négy állathoz, és így négyfelé tépték, mint Brünhilda frank királynőt 516-ban, másrészt ismertnek számított abban a formában is, hogy az elítéltet előbb lefejezték, majd a végtagjait levágták. Bácsatyai Dániel 12. századi európai példák sorát mutatja be. Önmagában tehát a négy részre vágás

¹² KLANICZAY Gábor: I. m. 132.

nem zárja ki, hogy a 14. század előtt keletkezzen a Koppány sor-sát elbeszélő szakasz.¹³

Szintén érdekes lehet e tekintetben Perényi Károly óvatos bírálata.¹⁴ Egyrészt rámutat arra, hogy a Koppány név létezett korábbi századokban is. A *Képes Krónikában* lejegyzett változatban pedig egyenesen archaikusnak tűnik, hiszen ott 'Cupan' alakban szerepel, míg a vele egyidejű 14. századi forrásokban már 'Koppán' formát találhatunk. Mivel az *u>o* hangváltás már a 13. század végéig lezajlott, ezért Koppány történetének leírása a 14. századi krónikakompozícióban korábbi. Azonban mind Perényi, mind Bácsatyai megállapítja, hogy Berend Nóra hipotézise gondolatébresztő. Megnyugtató válaszokat Koppány létezése kapcsán a könyv elolvasása után sem tudunk megfogalmazni. Sőt, amikor a szerző arról ír, hogy a Koppány-történet valójában a Honfőzvény nemzetség kreálmánya, amelyet egy másik nemzetségtől, a magát Vecellintől eredeztető Ják nemzetségtől emelt át, akkor valójában hipotézisek olyan láncolatát fogalmazza meg, amelyekhez hasonlókat a korábbi oldalakon kimerítően bírált. Erre az ellentmondásra Bácsatyai Dániel is rámutatott recenziójában.¹⁵

A Koppánnyal foglalkozó fejezet további részében Berend Nóra azt vizsgálja, hogy miként alakult ki a napjainkra jellemző „Koppány-kultusz” (57–68.). Míg a korai, eleinte kifejezetten szűkszavú egyházi források jellemzően negatív színekkel ecsetelték a somogyi vezér alakját, ez a kép a felvilágosodás antiklerikalizmusának, valamint a nacionalizmus történelemértelmezésre gyakorolt hatására oldódni kezdett. Berend Nóra rámutat arra, hogy a mainstream történetírás csak késve követte Koppány „színeváltozását”, Szent István erőteljes kultusza ugyanis akadályt képezett a változás előtt. Újabb löketet adott a turanizmus mozgalmának felemelkedése a 20. század elején, majd a trianoni

¹³ BÁCSATYAI Dániel: I. m. 1049–1050.

¹⁴ PERÉNYI Károly: Keptelen krónika – Megjegyzések a Koppány-problémához. *Napi Történelmi Forrás*, 2019. február 27. Forrás: <https://ntf.hu/index.php/2019/02/27/keptelen-kronika-megjegyzesek-a-koppany-problemahoz/> (Letöltés: 2025. 10. 01.).

¹⁵ BÁCSATYAI Dániel: I. m. 1050.

béke is. Utóbbi kiegészítette Koppány szerepét azzal, hogy mintegy a nyugatellenes eszmék megtestesítőjévé tette. A szocializmus évtizedeiben jelent meg az az elképzelés, immár a történelemtudomány berkein belül, hogy Koppány keresztény lehetett, ezenbelül pedig a bizánci rítusú kereszténységet követhette, noha erre elsődleges forrásunk nincsen. Koppány kereszténységének vagy éppen pogányságának a kérdése mára még ennél is tovább lépett: hol az „igazi magyar vallás”, hol pedig egyenesen az „igazi kereszténység” (értsd: nyugati eszméktől nem „szennyezett”) képviselőjét látják benne különféle csoportok.

A Koppány-kérdéskör tárgyalását a sokkal kisebb visszhangot kiváltó, ugyanakkor annál terjedelmesebb fejezet követi, amely az *István, a király* című rockopera és hatása köré épült (69–127.). Magyarországon talán szokatlanul tűnhet egy alapvetően középkori tematikájú munkában egy ilyen hangsúlyos fejezet, de mivel a műnek deklarált célja a Szent Istvánhoz kapcsolódó kultuszok vizsgálata, ráadásul a Koppány-kultusznak a rockopera ábrázolása szintén komoly lökést adott, ezért egyáltalán nem töri meg a könyv egységességét. Ez a fejezet különösen hasznos lehet az angolszász olvasók számára, hiszen részletesen bemutatja az *István, a király* gondolatvilágának a hátterét, és azokat a jelentésszinteket, amelyeket nemcsak a rendszer, hanem a vele szemben állók is a műnek tulajdonítottak. A könyv természetesen nem kerüli meg azt a feltűnő párhuzamot sem, amelyet a rockopera kínál, vagyis István a történelmet megértő és a magyarság túléléséért súlyos áldozatokat hozni képes vezető, mint Kádár János, Koppány pedig a régi rendszerhez ragaszkodó forradalmár, aki ugyan bírja az erkölcsi győzelmet, de szükségszerűen elbukik, mint Nagy Imre. A rockoperát tárgyaló fejezetben egyébként egy meglepően hosszú szakasz foglalkozik a Kádár-rendszerrel, annak 1956-os születésével, Nagy Imre halálra ítélésével és a rendszer önmagáról alkotott képével. Az *István, a király* visszhangját Berend Nóra nem zárja a Kádár-kornál, hanem említi a csíksomlyói 2003-as és az Alföldi Róbert-féle 2013-as bemutatókat is, utóbbi kapcsán pedig számos reakciót idéz.

A következő rész a Szent Jobbot járja körül, amely ereklje a magyar történelem során többször is kiemelt szerepet kapott

(129–155.). Ennek a fejezetnek a gondolatai magyar nyelven kisebb részben már szintén napvilágot láttak korábban.¹⁶ Berend Nóra rámutat arra, hogy a Szent Jobb története már a középkorban is rendkívül hiányos. Szent István jobb kezének szerepét Hartvik püspök említi először, a szentjobbi apátság mint az ereklye őrzőhelye pedig még ennél is későbbi, 13. századnál korábbi működését bizonyossággal megállapítani nem lehet. Az a történet, amely szerint az apátságot I. (Szent) László alapította 1083-ban, miután Szent István testének kiemelésekor hírt kapott az ereklye létezéséről, nem bizonyítható. Ezzel alapvetően a középkori Szent Jobb hitelességét vonja kétségbe, és nem az egyébként népszerű ellenérvekre, az ereklye raguzai előkerülését megelőző időszakra, vagy a forrásokból ismert, de mára már hiányzó gyűűre koncentrálnak.

A kötet zárófejezete a Szent Koronával és a Szent Koronaszmeével foglalkozik (166–236.). Ebben rendkívül terjedelmes kutatástörténet olvasható, amely biztos támpontot jelenthet az angol nyelvű olvasóknak. Emellett azonban a Szent Koronaszme kialakulása és politikai felhasználása is szóba kerül, egészen a legutóbbi időkig. Az elmúlt évtizedekben népszerűvé vált koronahamisítási elméletek, amelyek szerint a Habsburgok – és elsősorban II. József – kicseréltették a képeket a Szent Koronán, közgondolkodásban elfoglalt súlyukhoz képest meglepően kevés figyelmet kaptak, a fejezet legvégén csupán néhány mondatot szentel nekik. Ez a hangsúlyeltolódás végigkíséri az egész kötetet: míg a keresztény-nemzeti mitológia elemeit nem titkolt kritikai élel kimerítő vizsgálat alá vonja, addig az intézményes kereszténységgel is szembe forduló modern nacionalista mítoszok sokkal kisebb fókuszot kapnak.

Végezetül még egy, a könyvbemutatón Thoroczkay Gábor részéről elhangzott bírálatot érdemes megemlíteni. Eszerint Berend Nóra rendszeresen az „uprising” kifejezést használja az 1956-os forradalom kapcsán, amivel kinyit egy érzékeny, de lezárt vitát a forradalom és szabadságharc nevezéktanáról. Magyar nyelvű munka esetén ez kétségtelenül így lenne, ám az angol nyelvű

¹⁶ BEREND Nóra: Koppány és a szent jobb... I. m. 107–112.

munkákban, magyar és nem magyar anyanyelvű történészek is, rendszeresen az „uprising” kifejezést használják. Amíg ez érdeemben nem változik meg, addig nem detektálhatjuk hibaként a használatát.

Berend Nóra könyve elsősorban az angolszász olvasók számára ad kiváló összefoglalást a Szent Istvánnal kapcsolatos történeti elképzelésekről. Ezeket nem rest megkérdőjelezni, és felhívni a figyelmet arra, hogy a forráshiányos magyar középkor betonbiztosnak hitt tézisei alól is ki lehet húzni a szőnyeget. Hiába töltött el a magyar medievisztika lassan évszázadokat az azal, hogy a fennmaradt elbeszélő forrásokból filológiai eszközök segítségével nyerje ki az archaikusnak tekinthető információkat, mindez megkérdőjelezhető, ha történettudományi forrásokra vonatkozó alapvető módszereit rigorózan érvényesítjük. Berend Nóra ráadásul mindezt úgy teszi, hogy ismeri a középkori forrásokról született legújabb magyar nyelvű irodalmat is. Emiatt a magyar közönség számára is figyelemre méltó és elgondolkodtató kötet született meg a tollából. A zsurnalizmus eszközeivel élő, olykor politikailag motivált kritikák ezért nem igazán vehetők komolyan. A szakmai visszhangok terén már más a helyzet, ezek azonban egy nagyon fontos szempontot kihagynak: az angolszász forrásadottságokon kialakuló iskola gyakori hiperkritikája csak korlátozottan érvényesíthető a forrásokban szegény földrajzi régiók történelmének vizsgálatakor, hiszen amennyiben kizárjuk az adott korszak vizsgálatából a késői fennmaradású, de korai forrásokat, úgy a már említett régiók történelmét a megismerhetlenség homályába taszítjuk. Berend Nóra könyve ezzel együtt is egy nagyon fontos gondolatébresztő munka, amely emlékeztet minket arra, hogy a rég lezártnak hitt kérdésekről is érdemes új szempontok szerint vitát kezdeményezni.

Kanyó Ferenc

Tu felix Austria?

A párhuzamosok a múltban találkoznak*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.9>

1987 őszén jelent meg az EAV osztrák popzenekar *Burli* című dala, amely – egy, a radioaktív sugárzás miatt számos mutációval született kislegény sorsán keresztül – a csernobili atomkatasztrófa következményeire hívta fel a figyelmet a maga provokatív módján, a fekete humor alkalmazásával. A szerzemény ismertségét és a botrányt tovább fokozta, amikor német rádióadók a *Bayern 3*-t követve egymás után tiltólistára tették azt, arra hivatkozva, hogy az a fogyatékkal élőkön gúnyolódik. Még nagyobb lett a skandalum, amikor a zenekar a következő évben koncertjein átírt szöveggel és címmel adta elő a nótát, és a *Kurti* immár Kurt Waldheim osztrák szövetségi elnökön élcelődött, amiért a néppárti politikus amnéziában szenvedett saját, erősen vitatható második világháborús tevékenységével kapcsolatban, és világszerte nemkívánatos személlyé válva kétes dicsőséget szerzett hazájának. A dal végén Falco *Rock me Amadeus* című slágerét is parodizálva arra szólították fel az államfőt, hogy tudni kell, „wann ma geh’n muß”, azaz hogy mikor kell távozni. Az elnök stábja rágalmozási perrel fenyegetőzött, amelytől végül elálltak.

Ausztria 20. századi históriájának talán legismertebb pillanatfelvétele 1938. március 15-én készült a bécsi Heldenplatzon, amikor negyedmillió osztrák tombolva köszöntötte a hazatért

* SZALAY-BOBROVNICZKY Vince: *A Waldheim-ügy és Ausztria*. IDResearch Kft.–Publikon Kiadó, Pécs–Budapest, 2023. 188 p.

sikeres külhoni osztrákot, a „müncheni patkányfogót”, Adolf Hitlert. Ennek a képnek közismerten hosszú az árnyéka. Nem önmagában az alaposan megszervezett náci örömnép bécsi fogadtatásával van a probléma, hiszen az egyetemes és a magyar történelemből is tudunk példákat sorolni kétes tömegdemonstrációkra, hanem inkább azzal, hogy a sógorok a tettes vagy áldozat dilemmát egyoldalúan szemlélve – némi nagyhatalmi asszisztenciával – megpróbálták elhitetni a nemzetközi közvéleménnyel, hogy Beethoven és Mozart osztrák volt, Hitler pedig német, és a szembenézést hosszú ideig halogatva az 1938 és 1945 közötti időszakot egyszerűen kitörölték a történelmükből, olyannyira hogy a „német” szót még az iskolai bizonyítványokból is eltávolították, és „oktatási nyelvvel” helyettesítették. Persze, a jég fokozatosan repedezett. Amikor 1961-ben az osztrák televízióban bemutatták a *Herr Karl* című tévéjátékot, amelynek főszereplője – akit nagy tiltakozást kiváltva az a Helmut Qualtinger alakított, aki később Hitler *Mein Kampf*jával turnézva tartott hátborzongató felolvasókört a német nyelvterületen – bármilyen rendszer tipikus kiszolgálójaként mesélt átlagosztrák nyárspolgári élete tapasztalatairól, még sikerült visszatuszkolni a szellemet a palackba. Amikor azonban az 1986. évi elnökválasztáson Herr Karl helyére *Herr Kurt* lépett, döntő fordulat következett be.

A második osztrák köztársaság 1955 utáni történetének legjelentősebb politikai válságát, amely nemzetközi visszhangja miatt az osztrák belpolitikára és a náci múlttal való szembenézésre is hatást gyakorolt, a történész végzettségű Szalay-Bobrovniczky Vince, az Orbán-kormány befolyásos diplomatája, Magyarország korábbi rendkívüli és meghatalmazott bécsi nagykövete, a Miniszterelnökség civil és társadalmi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkára mutatja be az alábbiakban recenzeálandó kötetében. Mindjárt az elején fontos rögzíteni, hogy kiegyensúlyozott, alapos, a céhszabályoknak megfelelő, legitim olvasatot nyújtó munka született, amelyben a szerző elsősorban történészként mutatkozik be, és politikusi mivolta, az itt-ott tetten érhető, a hivatalos emlékezetpolitikához történő, általa „magyar megközelítésű perspektívának” nevezett, némileg vitatható igazodáson túl, csupán – az egyetemi tanulmányokat követően az osztrák

történelemmel és politikával ápolt közeli nexust ismét lehetővé tevő bécsi évei kapcsolatépítésének köszönhető, a kötetet nyilvánvalóan gazdagító – háttérbeszélgetések információinak megosztásában nyilvánul meg. A politikusi kirándulások a história útvesztőiben, pláne, ha az illető történészként kezdte a pályáját, egyáltalán nem ördögtől valók. A recenziens korábban részletesen foglalkozott Fred Sinowatz oktatáspolitikus, az első burgenlandi származású osztrák szövetségi kancellár történészi tevékenységével,¹ és elégedetten állapította meg, hogy a szükséges szakmai alapokkal megáldott történészdoktor felvérteztsége sokat segített a politikai tapasztalatszerzésben is, még akkor is, ha utóbbi nem kísérte sok elismerés, és a sajtó „Sinnlosschwatz”-nak (értelmetlenül fecsegő-locsogónak) titulálta, akinek túl nagynak bizonyult Bruno Kreisky cipője. Ugyanakkor Sinowatz esetében a történészi publikációs tevékenység egyértelműen keretbe foglalja a tartományi, majd országos politikusi időszakot.

Ezért aztán némi irigykedő értetlenséggel konstatom, hogy a hivatásos politikusnak – bár már egy ideje nem a frontvonalban tartózkodik – volt ideje és energiája, hogy újra régi, történészi én-jének hódolhasson. Az sem mellékes, hogy a Waldheim-botrányba nem a főszereplő, hanem a tisztázatlan háborús múltat a politikai küzdelemben bevető, a „barna kártyát” kijátszó Sinowatz szövetségi kancellár bukott bele, aki rezignáltan meg is állapította: kénytelen tudomásul venni, hogy Waldheim nem, csak a lova volt a Balkánon a nemzetiszocialista lovasezredben. Nem egészen egy hónap múlva Waldheimet majd 54%-os többséggel elnökké választották, miközben kritikus művészek elkészítették azt az SA-sapkás falovat, amely máig Ausztria náci múltához való viszonyára emlékeztet a *Wien Museum* várostörténeti kiállításának 228. számú objektumaként. Egyéb szempontból is öröndetes a kötet megjelenése. A két nép évszázados közös történelme, illetve az osztrák múltba illeszkedő magyar história azt eredményezte, hogy a 20. században Ausztriában egyetlen kötet sem íródott

¹ FIZIKER Róbert: „Szenvedély és szemmérték”. Fred Sinowatz, a történész. In: BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 2012. 669–681.

Magyarország történelméről, és Bécs magyarságképét leginkább Erzsébet királyné és Ferenc Jóska formálja, sokkal inkább, mint a kétoldalú kapcsolatok szimbolikus ütközőpontjai 1918 és 1945 után. Persze, ebben a tekintetben – nem számítva néhány, alapvetően egyéni és nem intézményes kezdeményezést² – itthon sem sokkal jobb a helyzet. Ha a fentiekhez hasonló osztrákságképet kreálna kurucos mentalitásunk, akkor az a történelmi sérelmek szimbólumaként Julius von Haynau tábornoszernagy kései utódaiként, némi maliciával másodrendű németekként, de összességében mégis a nyugati életforma vágyott és utolérni kívánt hazájaként mutatná be Ausztriát. A több évszázados együttélés után 1918 őszén elhagyott közös parancsnoki hajóra egyik fél sem akart visszakapaszkodni, a rövid összelegeledést eredményező 1989 után pedig még inkább megcsappant az érdeklődés a szomszéd iránt. Mindenesetre az 1985–1986-os eseményeket nemzetközi kontextusba helyező *Jó estét, Mr. Waldheim!* című dokumentumfilmet, Ruth Beckermann Berlinale-díjnyertes alkotását 2019 tavaszán a CEU-n tartott kerekasztal-beszélgetés után a magyar mozik is bemutatták.

A történet valójában már 1985 januárjában kezdetét vette, amikor Walter Reder, a Waffen-SS – 1944 őszén Olaszországban mintegy kétezer embert legyilkoltató – egykori őrnagyának hazatérése és kormányzati szintű fogadtatása a Fred Sinowatz (SPÖ) vezette szociáldemokrata–szabadságpárti kiskoalíció válságát, nemzetközi tiltakozást és az osztrákok nemzetiszocialista

² Gecsényi Lajos forráskiadványait (Uó: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956, illetve 1956–1964*) a Magyar Országos Levéltár jelentette meg – fordított időrendi sorrendben, 2007-ben és 2000-ben. A *Modell vagy rendkívüli eset. Magyar–osztrák kapcsolatok 1945–1990* című, az MTA BTK Történettudományi Intézetében lebonyolított OTKA-projekt eredményeit is hasznosította GECSÉNYI Patrícia: *Határ/esetek. Magyarország és Ausztria kapcsolatai 1945–1990* (Magyar Napló Kiadó–Veritas, Budapest, 2022) című kötete. Újabban MURBER Ibolya–NAGY Adrienn (szerk.): *Kerülőutakon. Az osztrák–magyar határ 20. századi története*. Kronosz Könyvkiadó, Pécs, 2024. JANKÓ Ferenc geográfus pedig 2021-ben megjelent *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között* (Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest) című, időközben angolul is elérhető kötetéért 2025 szeptemberében a Fred Sinowatzról elnevezett tartományi tudományos díjat nyerte el.

múltjáról folytatott vita rövid fellángolását eredményezte. 1985 márciusában döntött úgy az ellenzéki Osztrák Néppárt (ÖVP), hogy a következő évi szövetségi elnöki választáson a pártonkívüli Kurt Waldheimet, korábbi külügyminisztert (1968–1970) és ENSZ-főtitkárt (1972–1982) indítja a párt színeiben. Eredetileg az SPÖ és az ÖVP közös jelöltjeként merült fel a sikeres diplomata neve. Ugyanekkor jelent meg *A világpolitika üvegpalatájában* címmel Waldheim tízéves főtitkári működéséről szóló visszaemlékezése, amely az 1945 előtti éveire is röviden kitér, azt állítva, hogy 1941-ben megsebesült, leszerelték, és Bécsben folytatott jogi tanulmányokat. Az SPÖ azzal vádolta meg az ellenlábast, hogy a balkáni háborús eseményekben való részvételét nem tárta őszintén a nyilvánosság elé. A *Profil* osztrák hírmagazin leleplező cikksorozata nem csupán a politikus szavahihetőségét vonta kétségbe, de náciszimpátiával, elvtelen megalkuvással, háborús bűnökben való érintettséggel és folyamatos hazudozással is megvádolták. A helyzet Waldheim 87 százalékos részvétel melletti, egyértelmű többséggel történt megválasztása után egyre inkább eszkalálódott, és bár az elnök kitöltötte hatéves mandátumát, a tevékenységét kísérő nemzetközi bojkott miatt csupán pürrhoszi győzelmet aratott, „béna kacsa” maradt, az osztrákok hamis történelemképének³ és történelmi őszintétlenségének szimbólumává lett, miközben országa többéves külpolitikai elszigeteltségbe került.

A Waldheim-botrány, amelyből a kormány, illetve az államfő kezdeményezésére felállt hazai, illetve független nemzetközi történészbizottságok bevonása ellenére „osztrák kérdés” lett, leírható a nem éppen patyolattiszta múltjának eltussolása miatt egyre inkább sarokba szorított, de mégiscsak személyében demonizált politikus nyilatkozataival is. Néppárti jelöltként az osztrák közszolgálati televízióknak adott interjújában tagadta a vádakát, „hónapok óta tervezett, központilag irányított, Ausztria második világháború utáni történetében egyedülálló lejárato kampányról”

³ Vö. FIZIKER Róbert: Herr Karl és Herr Kurt. Történelemkép Ausztriában. *BBC History*, 2014/9. 60–66.; Robert MENASSE: *Ez volt Ausztria. Összegyűjtött esszék a tulajdonságok nélküli országról*. Fordította: BOMBITZ Attila. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008.

beszélt, amelynek az a célja, hogy bizonytalanságot idézzenek elő az osztrák belpolitikában és lerombolják az ő nemzetközi tekintélyét. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy „sok százezer osztrákhhoz hasonlóan”, akik a német Wehrmacht katonái voltak, ő is „csak a kötelességét teljesítette”. Maliciózus vélemények szerint Waldheim mindig csak annyit ismert el, amennyit éppen rábizonyítottak, és meglepődve konstataálta, hogy a kötelességteljesítésről szóló önigazoló mondatát már nem fogadta egyértelmű helyeslés. Pedig akár felkészülten is várhatta volna a támadásokat, hiszen elnagyoltan tálalt múltját már 1970 óta piszkálgatták. Új államfőként a választás estéjén arra tett ígéretet, hogy betemeti a kampány során elmélyített árkokat, a történešzbizottság jelentését aztán maga sem akarta elfogadni, és bár nyilvánosan örömet fejezte ki, hogy „az átfogó felmentés révén bebizonyosodott, nem keveredett bele háborús büntettnék nevezhető cselekménybe”, de azt is hozzátette, hogy „nem fogja hagyni a rágalmazást” és a jelentés „bizonyos részei nem felelnek meg a valóságnak”. Az Anschluss ötvenedik évfordulóján Waldheim televíziós beszédében a holokausztot „a világtörténelem egyik legnagyobb, semmivel sem magyarázható és meg nem bocsátható tragédiájának” nevezte. „A nemzetiszocializmus leggonoszabb kiszolgálói között sokan osztrákok voltak” – tette hozzá. „Voltak osztrákok, akik áldozatok, és mások, akik tettesek voltak. Ne tegyünk úgy, mintha nekünk ehhez semmi közünk nem volna.” A kollektív bűnösség elvét elvetve az Osztrák Köztársaság államfőjeként bocsánatot kért „azokért a büntettekért, amelyeket a nemzetiszocializmus nevében osztrákok követek el”. Határozott és egyértelmű, bár későn jött szavak, amelyek Waldheim pozícióján már nem javítottak érdemben. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy „államként Ausztria volt Hitler első áldozata. Ez vitathatatlan. Annak ellenére, hogy – ahogy egyetlen más ország sem – éveken át ellenállt a Harmadik Birodalom politikai és gazdasági nyomásának, legyőzték. Mindamellet a nemzetközi államok közössége sem nyújtott semmilyen segítséget az agresszióval szemben”. Tehát az államfő bocsánatot is kért, meg nem is. A Waldheim-ügy tulajdonképpen akkor ért véget, amikor a sem tipikus tettesnek, még kevésbé klasszikus áldozatnak nevezhető, százezernyi oszt-

rak alkalmazkodó tettestárshoz hasonlóan a múltját feledni és az újjáépítésben szerepet vállalva feledtetni akaró elnök hosszas vívódás után 1991 kora őszén bejelentette, hogy nem indul az újraválasztásért. Röviddel 2007-ben bekövetkezett halála előtt úgy vélte, „szükséges, sőt, elkerülhetetlen volt, hogy mi, osztrákok elbúcsúztunk a szimpla áldozatszereptől. Bár az 1945 utáni belső békénk, az újjáépítés és a háború utáni identitásunk fundamentumát jelentette, de mégis csupán egy része volt a valóságnak.”⁴

A szerző felidézi azt a hármas elnöki találkozót, amelyre 1990 júliusában Salzburgban került sor Kurt Waldheim osztrák, Richard von Weizsäcker német államfő és Václav Havel csehszlovák elnök között. A bonni vendég nemzetiszocialista múltjából a nyugatnémet állam megkérdőjelezhetetlen demokratikus autoritása és Weizsäcker 1985. május 8-i, világszerte nagy tetszéssel fogadott évfordulós emlékező beszéde miatt senkinek nem jutott eszébe politikai válságot kreálni. Havel szavait egyrészt osztrák vendéglátójának címezte, amikor „hagyományos közép-európai téveszmének” nevezte, hogy „az ember büntetlenül lavírozhat a történelmen keresztül és átírhatja a saját életrajzát”. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy Waldheim „egyfajta helyettes áldozattá vált. Sokaknak, akiknek nem a legtisztább a lelkiismeretük, szükségük van egy villámhárítóra.” Az igazság keresése azonban „nem öltheti a boszorkányüldözés formáját” – tette hozzá. (129.) Végül azt sem árt tudatosítani, hogy – bár a szemforgatás, a démonizálás és bagatellizálás közötti kötéltánc, a kettős beszéd és a mítoszgyártás terén a Lajta egyáltalán nem határfolyó – meg kellene barátkoznunk Parti Nagy Lajos, a *Herr Karl* fordítójának gondolataival: „Mikor a konkrét tárgy okán Ausztriáról beszélek, mutatis mutandis Magyarországra is gondolok, hogy úgy mondjam, az én hazám is tud eléggé legnagyobb törpe lenni... A ránkpudivásodó kisemberi, kisházi, kiskomcsi hazugságokra gondolok, hogy nem mi voltunk, senki nem mi voltunk, hanem a németek versus oroszok, nem mi deportáltunk, csak a csendőrök/vasutasok/sínek, nem mi akasztottunk, csupán a

⁴ Az idézetekhez lásd FIZIKER Róbert: Jó estét, Mr. Waldheim, jó reggelt, Ausztria! *BBC History*, 2019/7. 78–84.

Kádár egymaga stb. Volt volna mit tanulnunk Qualtingertől. És van volna. Ne tessünk tehát hátradőlni, minden hangja, minden vakkanása és göcögése rólunk szól.”⁵ Ezzel szemben Szalay-Bobrovniczky úgy véli könyve előszavában, hogy Magyarország a két világháború közötti és a második világháború alatti történelmi múlt kérdését „bizonyosan kevésbé görcsösen közelíti meg”, mint az osztrákok, sőt szerinte „fairül és nem önbecsapóan viszonyulunk” (11.) históriánk vitatott fejezeteihez.

Pedig ha egy kvízműsorban egy országot kellene azonosítanunk Közép-Kelet-Európa térképén, amelyről többek között azt tudjuk, hogy túl az ezredik születésnapján is szereti magát áldozatként feltüntetni, amely rövid 20. századi létét területe és lakossága jelentős részének elvesztésével kezdte, amelynek szabadság- és békeszerető, panaszkodásra hajlamos, külföldi segítségben bízó népe két vesztes – de kötelességüket teljesítő, hősként elesett katonái által megvívott – háború után két diktatúra áldásait is megtapasztalta, ahol büszkének kis államuk (és benne labdarúgásuk) nagy és dicső múltjára, ahol a történelmi viták gyakran pártpolitikai színezetet nyernek és terek befogadóképességéről szólnak, ahol a múlt bizonyos, kényes szeleteit megpróbálják kiiktatni a nemzeti emlékezetből, ahol a különböző, kül- és belföldről érkező politikai támadásokra nemzeti lózungokkal, ellenségkép gyártásával és „csak azért is” állásponttal reagálnak, és ahol – ami a lényeg – botrányról botrányra bukdácsolva, többek között vehemens vitatott színházi előadások, értelmiségi és családon belüli viták segítségével fájdalmas, nagy felbuzdulásokkal és hosszú (el)hallgatásokkal kísért tanulási folyamatnak lehetünk részesei, akkor Magyarországra és Ausztriára ugyanúgy tippelhetünk. Az a kérdés tehát fel sem merül, tekinthetünk-e a szomszédos alpesi ország önmarcangoló, az egészséges és kritikus történelmi tudat és önismeret felé vezető fejlődési útjára egyfajta egzotikus, bennünket csupán semleges szemlélőként érdeklő sztorként. „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani”, a Duna bécsi szakasza után, annak

⁵ Qualtinger-cédulák. Carl MERZ–Helmut QUALTINGER: *Karl úr*. Fordította: PARTI NAGY Lajos. Kortina Kiadó, Budapest, 2005. 17–18.

tapasztalatait hasznosítva, a buktatókat sem elkerülve, némi történelmi megkésettiséggel, Pest-Buda partjainál is – talán ez lehetne a kötet egyik hozadéka. Ebből a szempontból némi hiányosságnak nevezhető, illetve további kutatási irányként azonosítható a korabeli magyar reakciók és a későbbi hazai reflexiók vizsgálata. Feltételezések szerint ugyanis Waldheimet nem csupán II. János Pál, Helmut Kohl és George H. W. Bush biztosította szolidaritásáról (a pápa azzal, hogy 1987 nyarán magánaudiencián fogadta, a német szövetségi kancellár a választási kampányban patrióta osztráknak nevezte és határozottan mellette tette le a voksát, az új amerikai elnök pedig még az 1989 januárjában történt beiktatása előtt egy személyes üzenettel és ajándékkal buzdította kitartásra és az ügy lezárására „régi barátját”, hogy aztán az Ovális Irodából már válaszra se méltassa az ügye felülvizsgálatát kezdeményező korábbi ENSZ-főtitkárt), de a magyar diplomácia vezetői is fogadták egy titkos találkozáson. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető iratok alapján annyi bizonyos, hogy Várkonyi Péter külügyminiszter 1987. április 29-én Bécsben folytatott megbeszélést az osztrák államfővel, akinek átadta Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnökének üdvözlétét és üzenetét. Losonczi kérte osztrák partnere megértését, hogy „zsúfolt hazai és nemzetközi programja miatt” nem tudja fogadni magyarországi látogatáson, és kifejezte azt a reményét, hogy a szövetségi elnököt 1988-ban hivatalos budapesti viziten köszönheti. Várkonyi megerősítette a magyar készséget a magas szintű politikai találkozók kialakult rendszerének fenntartására, a politikai párbeszéd folyamatosságának megőrzésére és a kapcsolatok továbbfejlesztésére.⁶ Egy 1987. október 30-i, *Waldheim látogatási szándéka* címet viselő külügyminisztériumi adatlap szerint az elnök kabinetfőnöke bizalmas információként közölte a bécsi magyar nagykövettel Waldheim ebbéli elképzelését.⁷ Mivel a terv az osztrák sajtóban kiszivárgott, a magyar javaslat csak 1988-ban látta realizálhatónak Waldheim látogatását. Úgy tűnik egyszersmind, hogy a magyar diplomácia által kiépített nyugati

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: HU-MNL-OL) XIX-J-1-j 00753/17 Ausztria 1987 (27. d.).

⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-1-j 001899 Ausztria 1987 (27. d.).

kaput az osztrák partner is használni kívánta ottani reputációja javítására, illetve a Hofburg páriája keleten – feje tetejére állt a világ – sokkal hamarabb talált megértő, vagy legalább nyilvánosan nem háborgó partnereket. A nyolcvanas évek második felének hazai politikai szereplőivel minden bizonnyal érdemes lenne háttérbeszélgetéseket folytatni a kérdésről.

Lehet vitatni azt is, mennyit tesz hozzá érdemben a mondanódóhoz a legfontosabb történeti fogalmak és személyiségek lexikonszerű bemutatása (ez régi beidegződés, vagy akár a hazai ismeretszinttel való számvetés is lehet), a meghatározó osztrák politikusokról kialakult személyes benyomás néhány szóban történő megosztása (ez inkább egy későbbi visszaemlékezés részét képezhetné), illetve az összesen kettő képi illusztráció (minden bizonnyal több releváns felvétel is van a szerző birtokában). Utóbbiak közül az egyiken a diplomata történész az általa nagy becsben tartott Heinz Fischer egykori államfővel látható, aki a botrány végső konklúzióját Waldheim temetésén abban összegezte, hogy annak halálával az osztrákok által elkövetett bűntettek projekciós felülete távozott. A másik felvételen, némileg meglepő módon, a szerző által ellentmondásos politikai zseniként bemutatott Bruno Kreisky mellett az a Paul Lendvai tűnik fel, akivel az egykori nagykövet aktuálpolitikai kérdésekben gyakran és látványosan ütközött, de akivel a kötet témáját illetően nagyon hasonló véleményt képvisel. Mindazonáltal, bár a szerzőben „meglehetős visszatetszést” keltettek azok a „dörgölődző szavak”, amelyeket az emlékirataiban Waldheim a „rendkívül okosnak és taktikusnak” ábrázolt Kádárról papírra vetett (42.), ilyen értékeléseket Kreiskyt olvasva is talált volna. Összességében azonban a szélsőséges érzelmeket kiváltó, a nagy pártoknak a nemzetiszocialista múltat tabuként elhallgató titkos paktumát megrengető, a német nemzeti-jobboldali politikai tábor megerősödésével járó, jelentős nemzetközi visszhangot kiváltó Waldheim-botrányról színvonalas, a politikai válságot és következményeit sokoldalúan bemutató és Ausztria rövid 20. századi múltját is elemző, elsősorban a szakirodalmi és sajtóforrások kiaknázásával született munkát mutattak be 2023 szeptemberében. Arról a válságról, amelynek kirobbanásában a hatalomra ácsingózó konzervatív

és annak elvesztésétől tartó szocialista politikai tábor közötti villongások, a küszöbön álló amerikai szenátusi részválasztások és a Zsidó Világkongresszusnak a szervezet pozicionálását célzó szándékai is meghatározó szerepet játszottak; amely csak időlegesen eredményezett vitákat az osztrákok második világháborús szerepéről, ugyanis az áldozatstátusz és az okkupációs teória mellé széles tömegek számára csak lassan társult a tettesekről és a csatlósokról is beszámoló narratíva; és arról az – 1945 után első néppárti támogatással megválasztott – szövetségi elnökről, aki csak fokozatosan jutott el addig a felismerésig, hogy a tiszta lelkiismeretről szóló önsajnáltató frázisok a nemzetközi partnereken kívül már az őt a Hofburgba juttató pártközösség tagjait sem elégítik ki, az FPÖ-vel szakító és újabb nagykoalíciót irányító Franz Vranitzky (SPÖ) sem kívánja munkaideje hatvan százalékát az elnök mentetegetésére fordítani, és talán még Alois Mock (ÖVP) is inkább külügyminiszteri feladataira összpontosítana, mintsem hogy „Waldheim-védelmi miniszter” legyen, az exportcégek pedig örömmel megspórolnák azokat a költségeket, amelyeket az Egyesült Államokba irányuló termékeiken a származási helyet jelölő „A” „Made in Germany”-re való felcserélése okozna.⁸

Fiziker Róbert

⁸ Österreich: „Wir können so nicht weiterleben”. *Der Spiegel*, 1988/8. Forrás: <https://www.spiegel.de/politik/oesterreich-wir-koennen-so-nicht-weiterleben-a-c93e94c8-0002-0001-0000-000013528905> (Letöltve: 2025. 10. 26.).

Közös tapasztalat, egyéni sors – magyarországi holokausztemlékezet a tárgyakban rejlő személyes történetek nyomán*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.10>

A Bányai Viktória és Csősz László által szerkesztett kötet szerkezeti felépítését tekintve három fő egységre tagolódik, melyek mindegyike négy-négy tanulmányt foglal magában. A jó érzékel kiválasztott és a témát különböző megvilágításba helyező tanulmányok megfelelő logikai sorrendbe helyezve valósítják meg a szerkesztői előszóban is megfogalmazott célkitűzést. Ez pedig nem más, mint annak a tudatosítása, hogy nyolcvan év távlatában rövidesen már a holokauszt utolsó túlélőinek és szemtanúinak az elvesztése formálja át a bekövetkezett eseményekkel foglalkozás „forgatókönyvét”. A túlélők fogvatkozásával ugyanis közeledik a személyesen elmesélt történetek rögzítésének utolsó időszaka, amely még inkább felértékeli a múzeumok, a levéltárak és más intézmények munkáját. Egyre fontosabbá válnak az egodokumentumok és a tárgyi emlékek, amelyek már az eredeti tulajdonosuk helyett mesélik el az adott személyek történetét. Kiemelkedő szerepük van így a gyűjteménygyarapítási törekvéseknek, amelyek megfelelő kritikával párosulva még tovább növelhetik a rendelkezésre álló forrásanyagot.

A kötet írásai újabb nézőpontokat előtérbe helyezve, ugyanakkor kellő pontossággal, szakmaisággal, jól megválasztott szakirodalmi háttérrel és forrásanyaggal dolgozva mutatnak be egyéni sorsokat, amelynek keretében figyelmet kapnak a korábban

* BÁNYAI Viktória–Csősz László (szerk.): *Az emlékezés rétegei. A magyarországi holokausztról nyolcvan év után. Kutatások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban.* Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2025. 528 p.

háttérbe szorult áldozati csoportok, az emlékezet-, a mentalitás- és az érzelemtörténet, valamint a témafeldolgozás során hasznosítható innovatív technológiák (11.). Rámutatnak továbbá arra is, hogy a magyar holokauszt befejezése nem köthető egyetlen konkrét dátumhoz, mivel a „felszabadulás” az egyes személyek eltérő sorsa következtében különböző helyszíneken és eltérő időpontokban következett be, így maga az emlékezés sem kapcsolódhat egyetlen, kijelölt naphoz (9.).

A tanulmányok tartalmi sokszínűségét és a felvillantott újabb perspektívák közvetítését a különböző tudományterületekkel foglalkozó, elismert szerzők munkája tette lehetővé, akik között a történészek, társadalom- és kultúrtörténészek, levéltárosok, muzeológusok, kultúra-, néprajz- és provenienciakutatók, illetve egyetemi oktatók mellett a jogtudományokban, a szociológiában és a pszichológiában jártas személyek is fellelhetők.

A kötet első egységének (*Gyűjtemények és emlékezet*) tanulmányai a holokauszt emlékezetének átformálódását mutatják be, a csend megtörését és a történetek nyilvánosság elé tárását, az emlékek megőrzésének egyre növekvő igényét és annak különböző lehetőségeit, valamint az azt támogató intézményeket és személyeket.

Toronyi Zsuzsanna *A holokauszt öröksége. 80 évvel később* című tanulmányának középpontjában a holokauszt emlékezetének alakulásában bekövetkezett változások állnak, amelyek bemutatása a „nehéz örökség” és a „holokausztfáradtság” fogalmak értelmezésével veszi kezdetét. Ennek révén elemezhető az a folyamat, amelynek végpontjaként a holokauszt a történelmi-kulturális emlékezet részévé válik (18.), hiszen az utolsó túlélők távozásával már a múzeumokra hárul az emlékek megőrzésének és a gyűjteményük gyarapításának közel sem egyszerű feladata. A zsidó közösségi élethez fűződő tárgyakkal kapcsolatos provenienciakutatás ugyanis rávilágít arra, hogy az idők során több alkalommal tulajdonost váltó személyes értékek bizonytalanná váló eredete miatt jelentős erkölcsi és etikai kérdések merülhetnek fel a további sorsukat, így például a kutatásokban történő felhasználásukat illetően.

Jablonczay Tímea *Archívum az archívumban. Adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából* című írásában az emlékezet és a felejtés fogalmából kiindulva tesz kísérletet az archívum jelentésének meghatározására, amelynek sokrétűségét a Benoschofsky Ilona hagyatékából származó dokumentumok segítségével szemlélteti. A Zsidó Múzeum és Levéltárban őrzött források egy olyan személy képét vetítik elénk, akinek a tevékenysége és kapcsolatai révén feltárhatók a holokauszt dokumentálását és emlékezetét az ötvenes évek végén és a hatvanas években jellemző irányvonalak (47.). A Benoschofsky-hagyatékban fellelhetők többek között a *Szolgaságból szabadságba* holokausztemlékezeti kiállítás dokumentumai és Darvas Irén kézirata is, melyek a hatvanas évek műltfeldolgozásának mélyebb elemzését teszik lehetővé.

Frauhammer Krisztina és Pataricza Dóra munkájukban („*Apák nélkül – Nők és gyermekek a szegedi holokausztban*”). *Holokausztkiállítás a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának forrásain keresztül*) a holokausztkutatásban rejlő egyik új megközelítés fontosságára hívják fel a figyelmet, amely megerősíti azt a tényt, hogy a minden részletében feltártnak hitt területek is szolgálhatnak még további információkkal. Az adott események áldozatok szempontjából történő bemutatása ugyanis személyesebbé teheti a tényszerű történelmi leírásokat, amelyek így mások számára is befogadhatóbbá és elgondolhatóvá válhatnak (82.). Ennek a törekvésnek a megvalósulását segíti elő az oral history, a mikrotörténelem és az egodokumentumok felértékelődése, továbbá a nőtörténeti és a társadalmi nemeket is figyelembe vevő megközelítések előtérbe kerülése (83.).

Csapody Tamás *A bori tárgyak. A bori munkaszolgálat részleges tárgyi reprezentációja* című tanulmánya szintén a mikrotörténet fontosságát emeli ki, hiszen a bori munkaszolgálatosok személyes történetét az általuk bejárt helyeken és útvonalakon keletkezett tárgyi emlékeik mesélik el (125.). A különböző használati, emlék- és ajándéktárgyak vizsgálatával megállapítható a keletkezésük története, a készítésük módja, a felhasznált alapanyagok összetétele, de a rajtuk kivehető motívumok jelentéstartalma is. Az idő előrehaladtával az említett tárgyak azon-

ban egyre több üzenetet hordoznak magukban, ami a kontextus változásával már akadályokat gördíthet a kronológiai elbeszélés útjába (127.). Jelentős szerepet tölthetnek be viszont az emlékezésben és az emlékek rögzítésében akár családtörténeti szempontból is, hiszen generációkon keresztül képesek megőrizni és feleleveníteni az adott tárgy – mint például egy hátizsák vagy akár egy csajka – eredeti tulajdonosának a sorsát. Ez pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy az egyedi történetekből végül szinte teljes egészében kibontakozhasson maga a bori történet (200.).

A következő egység az *Emlékezethelyek*, amelyben az emlékműállítás formái és funkciói, az elveszített családtagok számára méltó emlékhelyek kialakításának a lehetőségei kerülnek bemutatásra.

Bohus Kata *Korai gyász. A vészkorszakra való emlékezés formái és funkciói a magyar zsidó közösségekben a háború után* című tanulmánya középpontjában a mártíremlékművek és mártírünnepségek állnak, melyek vizsgálata során feltárhatóvá válik az adott közösség életében betöltött szerepük és a megjelenési formájuk sokszínűsége. Bepillantást engednek továbbá az egyéni és a közösségi trauma feldolgozására tett kísérletekbe (213–214.), valamint a maradék zsidóság identitáskeresésébe (240.). A felhasznált forrásbázis alapját a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében fellelhető, a mártírünnepségek alkalmával elhangzott emlékbeszédek alkotják, amelyek segítségével elemezhető a vészkorszak gyász hagyományainak hatása a túlélő magyar zsidó közösségek életére. A vizsgálat során kiemelt szerepet kapnak a korabeli sajtótermékek, amelyek lehetővé teszik a megemlékezések politikai és társadalmi környezethez, illetve a zsidó hagyományokhoz való kapcsolatának az értelmezését (208–209.).

Bányai Viktória az *1945* című film és az annak alapjául szolgáló novella összehasonlításával alapozza meg „...és vigyék ki a hamvakat a táboron kívül Tiszta Helyre...” *RIF-szappanok és auschwitzi hamvak magyarországi emlékművekben* című munkáját, amely a zsidó közösségek megölt tagjai számára jelképes emlékéllítást és így az emlékezés lokális színtereinek kialakulását vizsgálja (249–251.). Feltárja a szimbolikus sírokban elhelyezett, egyes mítoszok szerint a megégett zsidó áldozatok testzsírját

tartalmazó RIF-szappanok és a megsemmisítő táborokból hozott hamvak hazakerülésének lehetséges módjait (215.), de részletesen elemzi az ezeket tartalmazó emlékművek felállításának célját, a formai sajátosságait, a felirataikat és az általuk közvetített üzeneteket is.

Bódi Lóránt és Mezei Hanna *„Nagyszerű emléke legyen a zsidóságot ért hatalmas szerencsétlenségnek”. A Kozma utcai (Rákoskeresztúri) temető emlékművének keletkezéstörténete* című írása az emlékezést nehezítő tényezőkre világít rá, melyek közül például egy egységes emléknap kijelölése is számos akadályba ütközhetett. Nem részesülhettek minden esetben pozitív fogadtatásban az emlékművek sem, melyek többségének felállításaakor figyelmen kívül hagyták az illetékes rabbik iránymutatását, akik a bálványimádás tilalmát igyekeztek hangsúlyozni. A helyi áldozatoknak történő emlékműállítással párhuzamosan döntés született egy központi, tehát valamennyi zsidó áldozat emlékét őrző mártírelékmű létesítéséről is, amelyet a Rákoskeresztúri (ma Kozma utcai) temetőben helyeztek el (283–284.). A szerzők részletesen bemutatják az emlékmű felállításának folyamatát, felavatásának körülményeit, és szót ejtenek a fogadtatásáról, valamint annak visszhangjáról is.

Paul Gradwohl és Maxime Daniel *Az Ismeretlen Zsidó Vértanú Emlékműve – a Magyar Zsidó Levéltár forrásainak tükrében* című tanulmánya nemzetközi viszonylatban értelmezi a soá emlékeztét, mégpedig az új francia holokauszt-emlékközpont (Mémorial de la Shoah) előzményének tekinthető Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének vizsgálatával. Az ezzel kapcsolatban rendelkezésre álló párizsi és budapesti forrásanyag együttes feldolgozása lehetőséget ad a párizsi és budapesti zsidó intézmények közti nemzetközi kapcsolatok feltérképezésére (305.), de elemezhetővé válik az emlékmű tervének fogadtatása, az adatgyűjtéshez történő hozzájárulás, illetve az avatáson való részvétel mértéke, valamint a később szervezett *Kataklizmától az új életig* nemzetközi kiállítás motivációi és a feldolgozott téma egyes epizódjait övező kérdések köre is.

Az utolsó egységben (*Egyén és emlékezet*) már konkrét személyek életútján keresztül, egyéni tapasztalatokkal átszöve

rajzolódik ki a zsidóság sorsa, amellyel párhuzamosan feltárulnak az emlékek rögzítését és felidézését korlátozó fizikai akadályok és lelki terhek is.

Dunai Andrea *Üldözött zsidó versenylótenyésztők* című munkájában a magyar zsidó lótenyésztők tevékenységében és életében bekövetkezett változásokat vizsgálja az 1938-tól megjelenő zsidótörvények és az 1944-től bekövetkezett események tükrében (329.). Elemzésében többek között Gárdonyi Pál esetén keresztül is szemlélteti a versenylovakkal foglalkozás társadalmi státuszt alakító szerepét, a tenyésztést és a kereskedelmet motiváló okokat, valamint a zsidóellenes intézkedésekre adott reakcióként alkalmazott mentési kísérleteket, az elkerülhetetlen veszteségeket és a háború utáni újrakezdés nehézségeit.

Huhák Heléna írása – *Rózsa levelei. Weisz Emil bergen-belseni naplója (1945)* – a táborban eltöltött mindennapokat, a túlélésért folytatott küzdelmet és a bekövetkezett eseményekre adott érzelmi reakciókat örökíti meg. Az említett dokumentum bepillantást enged egy budapesti zsidó család életébe, valamint a nő és férfiszerepek alakulásába (363–364.). Megismerhetjük továbbá a naplóírás motivációt, keletkezésének és így egy nem megszokott naplóformátum létrejöttének a történetét, amely által az irat a tartalmi forrásértékén túl a tábor egyik jelentős tárgyi emlékévé vált.

Novák Attila *Borsa Mihály évtizedei – avagy egy unortodox magyar zsidó vezető a szocialista állambiztonság árnyékában* című tanulmánya a magyar zsidóság segélyezési politikáját irányító Borsa Mihály életútját vázolja fel. Tevékenysége és helyzete az 1956 utáni magyar zsidóság életének bemutatásával párhuzamosan értelmezhető (395–397.). Politikai karrierjének vizsgálata betekintést enged a nemzetközi kapcsolatokba, betöltött posztjai alakulásába és az ezzel járó szerepkörökbe, de elemezhetővé válnak a tevékenységét, valamint a személyét ért támadások mozgatórugói, illetve a negatív színben való feltüntetése érdekében az állambiztonság által alkalmazott információgyűjtés eszközei is.

Vajda Júlia *Visszafelé haladva. Nekifutásaim egy elmesélhetetlen történet elmesélésének* című írása azt a terhet örökíti meg, ami a túlélők által elbeszélt történetek megosztásakor jelentkezik (483.). Bár az emlékek gyakran akár a személyes tárgyak látvá-

nyára is azonnal felszínre törhetnek, az egyéni sorsok rögzítése és így egy szeretett személy számára történő méltó emlék állítása számos nehézségbe ütközhet. Meg kell küzdeni az ember lelki erejét is próbák elé állító, csapongó emlékekkel, amelyek rendszerezése többszöri nekifutást igényelhet, de kitartással végül egy újabb értékes történetté formálódhatnak.

A kötet erőssége, hogy a korábban perifériára szorult témák a különböző tudományterületekkel foglalkozó szerzők írásai révén szerteágazó megközelítésből kerülnek feldolgozásra. Ez azonban mégsem káoszt, hanem az emlékezés fontossága köré szerveződő, átlátható rendszert teremt, amelynek keretében az egyes tanulmányok tartalmi szempontból is kapcsolódnak és bizonyos esetekben az egymás munkáira utalással viszik tovább az elbeszélés lendületét. A tanulmányok szakmailag rendkívül megalapozottak, nyelvezetük mégis közérthető és olvasmányos, amely a felhasznált vizuális elemekkel párosulva a téma iránti érdeklődés és a leírtak hitelességének, illetve befogadhatóságának a növelésére is képes. Egyre inkább felértékelődik általuk a szerkesztői célkitűzés, és tudatosan annak az igénye, hogy az eddig inkább a makrotörténeti irányvonalat képviselő kutatások mellett nagy szükség van a mikrotörténet nyújtotta lehetőségek kiaknázására, hiszen a holokauszt kutatás számos területe vár még az ismertett munkához hasonló, színvonalas feldolgozásra.

Kalló Olga Borbála

Abstracts

GÁBOR GYÁNI:

Bourgeois Identity Constructs in the Light of Memoirs

With the aim of revealing bourgeois identity in Hungary in the twentieth century, fifteen memoirs were examined. The life path narratives reflecting social imagination were mostly written after the capitalist middle classes had been annihilated. For the majority of authors from the intelligentsia, it seemed exceptionally important to recount their family ancestry and kinship networks. In addition, school socialization (their gymnasium years) and private habits, especially the quality of the home and apartment, were of particular importance in their memories. Bourgeois, middle-class self-awareness as reconstructed in the light of ego documents can also be evaluated as the “biography” of a social group, since lifestyle and mentality played a decisive role in the constitution of the bourgeoisie.

Keywords: identity, ancestry, kinship, socialization at school, home

EMESE KŐVÁGÓ:

Memory on the Border. Commemorative Practices of the 1944 Vojvodina Massacres in the Bácska

The memory of the 1944–45 massacres in Vojvodina, carried out on the orders of Tito’s military administration, has been

transformed from communicative to cultural remembrance among the local Hungarian community over the past decades. Currently, rituals have been constituted around it, albeit with only limited infiltration into the micro-level of society. From 2017 to 2023—using participant observation methodology—I examined the cultural meanings that emerged during local rituals which aimed to preserve the memory of the events in the region. While exploring the characteristics of the ceremonies, the focus was on the factors that influenced the formation of meanings and shaped the framework for processing the past. Memory operated primarily through a “national” filter during inclusive commemorative practices; this filter shaped the past within a normative system of rules (“boundaries”) that had been established by common practices in interethnic relations over the preceding decades. However, the question that arose is whether memory constructed within these “boundaries” can serve reconciliation in the absence of related social background discourses, of broader best practices in dealing with the past, and the significant lack of participation by the local population.

Keywords: 1944, massacres, Hungarians in Vojvodina, processing the past, commemorative practices

GÁBOR DANYI:

From Local Event to Transnational Memory. The Unofficial Polish Cult Surrounding the Murder of Jerzy Popiełuszko and its Hungarian Dissident Resonance

This study examines the unofficial memory of Jerzy Popiełuszko—a Polish Catholic priest who was brutally murdered in 1984—in the context of dissident memory activism in Poland and Hungary in the 1980s. A spontaneous religious cult quickly developed around Popiełuszko, who was an open supporter and spokesman for the Solidarity movement. His memory began to spread not only in Poland but also beyond the country’s borders. The Hungarian democratic opposition also took up the cause: it published statements of solidarity and samizdat articles in the second public sphere, the Inconnu artist group organized

unofficial exhibitions in a private apartment, other actors smuggled audio recordings and photographs across the border, and a memorial album in samizdat form was published as well.

The study addresses the following questions: How does a local event evolve into transnational memory? How does memory travel across borders? How do memory narratives change in different contexts—local, national, transnational? How did religious, political, and human rights motifs become intertwined in the case of Popiełuszko's memory? The study argues that, as a result of the activity of dissident actors and the diverse cultural practices in which they engaged, the memory of Popiełuszko shifted in a transnational direction, while the narrative of his murder also broke away from the topos of Polish national martyrdom and expanded significantly: the Polish priest became a symbolic figure of Eastern European freedom struggles. The study draws on Polish and Hungarian state security documents, samizdat publications, oral history interviews, and archival materials from the Radio Free Europe Research Institute.

Keywords: dissident memory activism, travelling memory, transnational diffusion, mnemonic practices, opposition groups

KLÁRA KUTI:

Neither the Worker, nor the Bourgeois, nor the Nation

The paper examines the place, role, and mission of the museum in the tension between historiography and the politics of memory. In a broader sense, it attempts to provide a critical presentation of the conceptual framework and methodology of historical museology. In a narrower sense, it analyses the collecting principles and practices of the lifestyle collections of the former Contemporary History/Labour Movement Museum of the Hungarian National Museum. The hypothesis of the paper is that the former labour movement collections gradually lost their political subject, and instead of former comrades, heroes of labour, and working-class people, employees and consumers became the target group of the collection. The politics of memory practices following the regime change confused the institution.

In the absence of a sufficient sociological framework, neither the worker, nor the bourgeois, nor the nation became the defining concept of museum collecting. The critical analysis of museum collecting shows that the collection of objects/artefacts is not actually the source of lifestyle changes, but rather the result of the museum's operation and the impact of politics of memory. Ultimately, the study draws attention to the lack of a reflexive epistemological turn in historical museology.

Keywords: historical museology, new material culture studies, critical museum studies, labour movement, bourgeoisie

FERENC RUDISCH:

Nostalgia, Retro, Carnavalesque: The Digital Transformation of the Social Memory of State Socialism in Hungary

Since the early 2010s, interdisciplinary approaches in memory studies have begun to examine more intensively the effects of emerging digital technologies on social memory. This growing scientific interest within memory studies has led to the separation and institutionalization of a distinct subfield known as digital memory studies. After outlining the theoretical and methodological framework, this paper examines selected on-line memory discourses on Hungarian state socialism through the lens of digital ethnography. Drawing on key concepts from memory studies, it argues that nostalgia-oriented discourse is predominantly communicative in nature, retro discourse is more closely aligned with cultural memory, while carnivalesque discourse may signal the transformation of the state socialist past into history.

Keywords: digital memory studies, social memory, digital ethnography, nostalgia, retro

ÉVA BODOVICS:

Unforgettable? The Memory of Nineteenth-Century Budapest Floods

The history of the Hungarian capital is inseparable from the Danube, which not only separates the two parts of the town, Buda and Pest, but also created a kind of crisis community between the two parts of the town due to its severe and less severe floods. In the nineteenth century, there were three major floods in the capital, two of which were ice floods (1838, 1876), and one was the flood of a stream in Buda due to a heavy rainfall (1875). While the floods of 1838 and 1875 had tragic consequences (human casualties, serious damage), the 1876 flood caused smaller damage thanks to successful cooperation between town districts and effective flood management. Christian Pfister came to the conclusion that disasters that partly or entirely resulted from inappropriate disaster management are often forgotten, while the events that exemplify successful disaster management remain in the collective memory for a long time. In the background of this phenomenon are the interests of the leaders or the authorities governing the country/town, so that the memory of the tragic events that threaten their power is forgotten, while those representing their successful actions remain. However, in the case of the examined Budapest floods, we encounter the opposite situation: the memory of the two tragic floods has survived not only in the local but also in the national collective memory, the successfully managed flood of 1875 has not at all. By examining the memory of these floods, I point out that the press had a fundamental impact on what remains in the collective memory and what does not as a result of its attention to tragedies. My study focuses on the major anniversaries of the floods and presents the various forms of commemoration (monuments, exhibitions, scientific works, etc.) in the press and in other ways.

Keywords: memory, anniversary, flood, Budapest, nineteenth century

ÁGNES TAMÁS:

In the Footsteps of Franz Joseph's Visual Memory. An Analysis of Event Photos in the Hungarian Illustrated Press: Foreign and Military Affairs

During the period of dualism, Franz Joseph's visual memory and image-building took place largely with the help of the press. This study explores the types of images of Franz Joseph published in the Hungarian illustrated press in connection with current events related to foreign and military affairs as well as the army. The selected analytical perspectives are linked to two common issues within the Austro-Hungarian Monarchy, the management of which—in addition to the joint ministers—was primarily linked to the person of Franz Joseph. The time span of the analysis begins in the year of the Austro-Hungarian Compromise, when Franz Joseph was crowned King of Hungary and freedom of the press was restored, and ends with the king's death. The study examines all types of images (graphics, drawings, and photographs) in the daily and weekly press.

From the 1880s onwards, Franz Joseph's position as supreme warlord (*allerhöchster Kriegsherr*), depicted in uniform, became significant, but the visualization of military manoeuvres also provided an opportunity to raise awareness of other roles and characteristics. The Hungarian press published relatively few images of the diplomatic events, but the direction of foreign relations was still clear.

Keywords: Franz Joseph, illustrated press, event photography, diplomacy, military manoeuvres

Contents

Questions of Memory

<i>Gábor Gyáni</i> : Bourgeois Identity Constructs in the Light of Memoirs	4
<i>Emese Kővágó</i> : Memory on the Border. Commemorative Practices of the 1944 Vojvodina Massacres in the Bácska	31
<i>Gábor Danyi</i> : From Local Event to Transnational Memory. The Unofficial Polish Cult Surrounding the Murder of Jerzy Popiełuszko and its Hungarian Dissident Resonance	66
<i>Klára Kuti</i> : Neither the Worker, nor the Bourgeois, nor the Nation	99
<i>Ferenc Rudisch</i> : Nostalgia, Retro, Carnavalesque: The Digital Transformation of the Social Memory of State Socialism in Hungary	130
<i>Éva Bodovics</i> : Unforgettable? The Memory of Nineteenth-Century Budapest Floods	159
<i>Ágnes Tamás</i> : In the Footsteps of Franz Joseph's Visual Memory. An Analysis of Event Photos in the Hungarian Illustrated Press: Foreign and Military Affairs	186

Reviews

<i>Ferenc Kanyó: Imagined Koppány? – New Polemics about the Memory of Saint Stephen I of Hungary</i>	220
<i>Róbert Fiziker: Tu felix Austria? Parallels Meet in the Past</i>	229
<i>Olga Borbála Kalló: Shared Experience, Individual Destinies – Holocaust Remembrance in Hungary through Personal Stories Hidden in Objects</i>	240

Tartalomjegyzék

Az emlékezet kérdései

<i>Gyáni Gábor</i> : A polgári identitás konstrukciói memoárok tükrében	4
<i>Kővágó Emese</i> : Emlékezet a határon. Az 1944-es vajdasági tömegmészárlások megemlékezési szertartásai a Bácskában	31
<i>Danyi Gábor</i> : A lokális eseménytől a transznacionális emlékezetig. Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának nem hivatalos lengyel kultusza és disszidens magyar visszhangjai	66
<i>Kuti Klára</i> : Se munkás, se polgár, se nemzet	99
<i>Rudisch Ferenc</i> : Nosztalgia, retró, karnevalizáció: az államszocializmus társadalmi emlékezetének digitális fordulata	130
<i>Bodovics Éva</i> : Felejtethetetlen? 19. századi budapesti árvizek emlékezete	159
<i>Tamás Ágnes</i> : Ferenc József vizuális emlékezetének nyomában. Eseményfotók elemzése a magyar illusztrált sajtóban: kül- és hadügyek (1867–1916)	186

Szemle

Kanyó Ferenc: Mi képzeltük Koppányt?

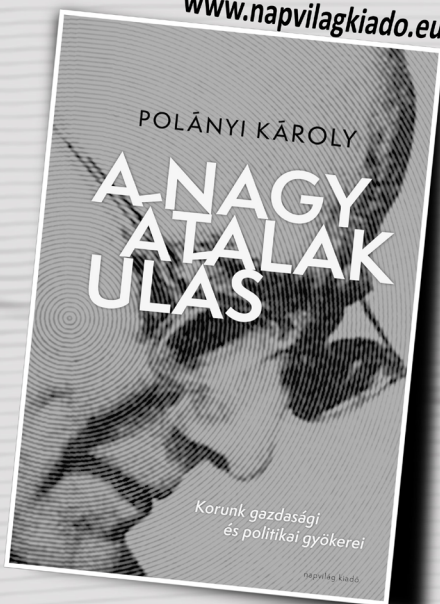
I. (Szent) István emlékezetének újabban vihart
kavart kérdései 220

Fiziker Róbert: Tu felix Austria?

A párhuzamosok a múltban találkoznak 229

Kalló Olga Borbála: Közös tapasztalat, egyéni sors –
magyarországi holokausztemlékezet a tárgyakban
rejlő személyes történetek nyomán 240

www.napvilagkiado.eu

POLÁNYI KÁROLY: A nagy átalakulás
Korunk gazdasági és politikai gyökerei
Harmadik, javított kiadás
Napvilág Kiadó, 2025

A kötetben Polányi Károly azt az elméleti fogalomrendszert dolgozza ki, amely a gazdasági és társadalmi rendszerek történeti vizsgálatának máig meghatározó alapja. Elemzésének középpontjában a piacgazdaság kialakulása és kritikája áll, bemutatva, hogy a XIX. századig a piac és a nyereség nem töltött be uralkodó szerepet a gazdaságban, amelyet a társadalom ellenőrzése alatt tartott. A döntő fordulat a XIX. század első felében következett be, amikor a termelés és elosztás rendjét a piac önszabályozó mechanizmusaira bízták. Ennek feltétele volt a természet és az ember „fiktív árucikké” alakítása, amely Polányi szerint súlyos társadalmi és ökológiai következményekkel járt. A szerző még nem láthatta előre, hogy a piacgazdaság a második világháború után új erőre kap, ám elemzései éppen ezért különös aktualitással bírnak. A könyv ma is érvényes magyarázatot kínál a piac uralmának hosszú távú társadalmi és környezeti hatásaira.

TOMKA BÉLA: A világ egy falu?
Viták a globalizációról
Napvilág Kiadó, 2025

A kötet a globalizáció felgyorsult folyamatait elemzi az elmúlt három-négy évtizedben, különös tekintettel a társadalomtudományi, politikai és média-diskurzusokra. A szerzők áttekintik a legfontosabb vitákat, például a globalizáció kezdete, a kultúrák közötti különbségek eltűnése vagy megőrzése, a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása, valamint a folyamat irányíthatósága körüli kérdéseket.

A kötet a Magyarországra vonatkozó interpretációkat is bemutatja, kiemelve, hogyan érvényesülnek a globális trendek a hazai társadalmi és gazdasági életben. Az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tapasztalataira támaszkodva a munka a globalizációt állandóan változó, vitatható és újragondolható jelenséggént mutatja be. A kötet célja, hogy a globalizációról szóló diskurzusokat történeti és társadalomtudományi kontextusba helyezze, és érzékeltesse tudja hatásait a közép-kelet-európai régióban.

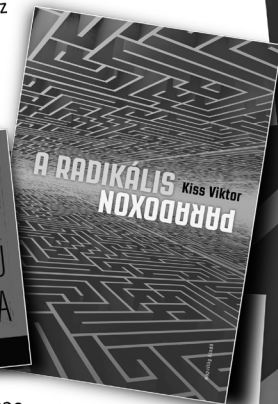
HUSZÁR ÁKOS: Az osztály hosszú árnyéka
A mai magyar társadalom osztályszerkezete
Napvilág Kiadó, 2025

www.napvilagkiado.eu

A kötet abból indul ki, hogy minden társadalomban olyan strukturális korlátok működnek, amelyek befolyásolják az egyének képességeinek kibontakozását, és ezek közül kiemelten az osztályszerkezetben elfoglalt pozíció szerepére irányítja a figyelmet. A klasszikus osztályelméleti hagyományra támaszkodva a társadalmi folyamatokat olyan játékként értelmezi, ahol az egyéni döntések mellett meghatározóak az örökölt és egyenlőtlenül elosztó erőforrások. Az eltérő erőforrások nemzedékről nemzedékre történő átörökítése miatt a származási osztályhelyzet hosszú távon befolyásolja az életutakat. A könyv központi kérdése, hogy a mai Magyarországon milyen mértékben határozza meg az osztályhelyzet az életésélyeket, a viselkedést és a gondolkodást. Részletesen elemzi a rendszerváltás utáni osztályszerkezet átalakulását, valamint azt, hogy ez mennyiben nyitott vagy zárt meg társadalmi mobilitási csatornákat. A munka arra is választ keres, hogy az elmúlt évtizedekben csökkent-e a társadalmi viszonyok kényszerítő ereje, vagy éppen ellenkezőleg, tovább erősödtek az egyéni cselekvést korlátozó strukturális hatások.

KISS VIKTOR:
A radikális paradoxon
Napvilág Kiadó, 2025

A kötet emellett érvel, hogy a modern baloldal a 2020-as évekre marginalizálódott, és történeti okokból nincs számára visszaút korábbi politikai jelentőségéhez. Kiss Viktor a baloldal történetét metapolitikai paradoxonok sorozataként értelmezi, hangsúlyozva, hogy a politikai siker feltétele a politika értelmezési kereteinek meghatározása és elfogadtatása. Elemzése szerint a baloldal hosszú ideig uralta ezeket a metapolitikai küzdelmeket, ám álláspontjai idővel egyre ellentmondásosabbá váltak. A munkásosztály átalakulása, a globalizáció, a rendszerváltás és a posztmodern kihívásai olyan problémákat hoztak felszínre, amelyekre az irányzat már nem tudott koherens válaszokat adni. A könyv közérthető módon mutatja be, miként kényszerült a baloldal politikaképének folyamatos újrafogalmazására, és hogyan ütközött újra és újra feloldhatatlan paradoxonokba. Az érvelés végkövetkeztetése szerint ahogyan a kapitalizmus létrehozta a modern baloldalt, úgy napjaink kapitalizmusa okozza annak eltűnését, miközben a zárófejezet a posztmodern illúziógazdaság fogalmával keresi az új politikai küzdelmek értelmezési keretét.

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

MEGRENDELŐSZELVÉNYE

(EGY SZÁM BOLTI ÁRA: 1600 Ft
ELŐFIZETŐI ÁR: 1200 Ft)

Ezúton megrendelem példányban a **Múltunk** című negyedéves
politikatörténeti folyóirat 2026. évi négy számát.

Előfizetési díj egy évre:

személyes átvétellel a Kiadóban: **4800 Ft** (4x1200 Ft)

postai szállítással: **7860 Ft** [4800 Ft (4x1200 Ft) + postaköltség: **3 260 Ft** (4x815 Ft)]

Kézbesítés módja: személyes átvétellel
a Kiadóban

postai
kézbesítéssel

Fizetés módja: készpénzzel átutalással csekken

Név:

Cím:

Telefon: E-mail:

Dátum: Aláírás:

A kiadó a megadott adatokat bizalmasan kezeli.

NAPVILÁG KIADÓ

1051 Budapest, Nádor utca 9.

Telefon: +36/30/719-1636

E-mail: multunk@napvilagkiado.hu · kiado@napvilagkiado.hu

www.multunk.hu

HATALMI KÉNYSZER – POLITIKAI ERŐSZAK

Nagy Ágoston

Kisfaludy Sándor és az 1826-os zalai gyűjtogatások biztonságiasítása

Márkus Beáta

Egy gyilkosság a Kelet-Mecsekben és annak interpretációi

Csikós Gábor – Hodász Kata

„Ezt az intézményt szükségesség hozta létre”. Erkölcsei fogyatékosság mint
gyógypedagógiai probléma a II. világháborút követő évtizedben

Tabajdi Gábor

Fegyelmezetlen légió? Az állambiztonság fegyelmi ügyei

Takács Tibor

Bűnalkotás: a Bródy-ügy, 1973

György Eszter

Levéltári csöndek. A pesterzsébeti cigánytelep-felszámolások emlékeztete

Valamint a Körkép rovatban Kökényesi Zsolt, a Könyvek rovatban Diószegi-Szőcs

Máté, Fenyvesi Balázs, Hrčka Alexandra és Kiss Henrietta írásai.

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztcsi@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és a számokat postázzuk

Önök. Az éves előfizetés ára **7000**, egy szám ára **1850 Ft**.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára **4000**, a támogatóié **7000 Ft**.

SZERZŐINK

BODOVICS ÉVA

PhD, történész, MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára, főlevéltáros

DANYI GÁBOR

PhD, (irodalom)történész, posztdoktori kutató, Szegedi Tudományegyetem BTK
Magyar Irodalmi Tanszék

FIZIKER RÓBERT

PhD, történész, levéltáros, MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára, igazgató

GYÁNI GÁBOR

DSc, akadémikus, professor emeritus, ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet

KALLÓ OLGA BORBÁLA

PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

KANYÓ FERENC

PhD, történész, Károli Gáspár Református Egyetem Károli Interdiszciplináris Akadémia,
tudományos munkatárs

KÖVÁGÓ EMESE

PhD, kisebbségpolitikai szakértő

KUTI KLÁRA

PhD, etnográfus, muzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum

RUDISCH FERENC

PhD-jelölt, Debreceni Egyetem Irodalom-, Kultúra- és Nyelvtudományok Doktori Iskola,
Szegedi Tudományegyetem BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék,
egyetemi tanársegéd

TAMÁS ÁGNES

PhD, történész, Szegedi Tudományegyetem BTK Jelenkortörténeti Tanszék,
habilitált egyetemi docens

Létezett vajon polgári közép- (felsőközép-) osztály, és ha igen, mi felelt meg neki? E kérdés megválaszolásához igyekeztem hasznosítani az egodokumentumok egyik sajátos válfaját, a memoárt. Olyanok kezéből kikerülő elbeszélésekről van szó ez esetben, akik rendszert értelmiségi mivoltukban tekinthettek vissza egy, a későbbiekben letűnt korra, benne saját családjuk és távolabbi felmenőik, valamint a tágabb rokonságuk, és nem utolsósorban önmaguk valamikori életére. Ez a múlt – a visszaemlékezések rögzítésének idején – a már halott „polgári életvilág”-ot idézi meg olyan időbeli perspektívából szemrevételezve, amikor a valaha volt polgári életkeretek, eszmények és identitások legfőljebb nosztalgikus emlékezés tárgyaiként jelenhetnek meg.

(Gyáni Gábor: A polgári identitás konstrukciói memoárok tükrében)

A kilencvenes évek második felétől az emlékezetpolitika a politikai polgárt tette meg ideálképnek, és a közéleti diskurzusban tudatosan felerősítette, hogy a kádárizmusról fennmaradó önkép – a tettesek és áldozatok dichotómiája – alany nélkül maradjon, és egy elképzelt polgárságba hátráljon. Ezzel ellehetetlenítette a Kádár-korszak valós emlékezetének feldolgozását. Pedig a személyes emlékezetét a múzeumba mentő adományozók mikronézőpontjának megragadásával lehetett volna az emlékezetek társadalmi múzeuma, ha épp nem a Kádár-rendszer emlékezetének kioltása lett volna az emlékezetpolitika célja. Ha a múzeum nem úgy tekint a saját örökségére (múltjára), mint amitől el kell határolódni, akkor rátalálhatott volna arra a közvetítő szerepre, amelynek a segítségével az élettörténeti (személyes) emlékezet és az emlékezetpolitika közötti távolságot hidalhatta volna át.

(Kuti Klára: Se munkás, se polgár, se nemzet)

Bolti ára: 1600 Ft
Előfizetőknek: 1200 Ft